

1

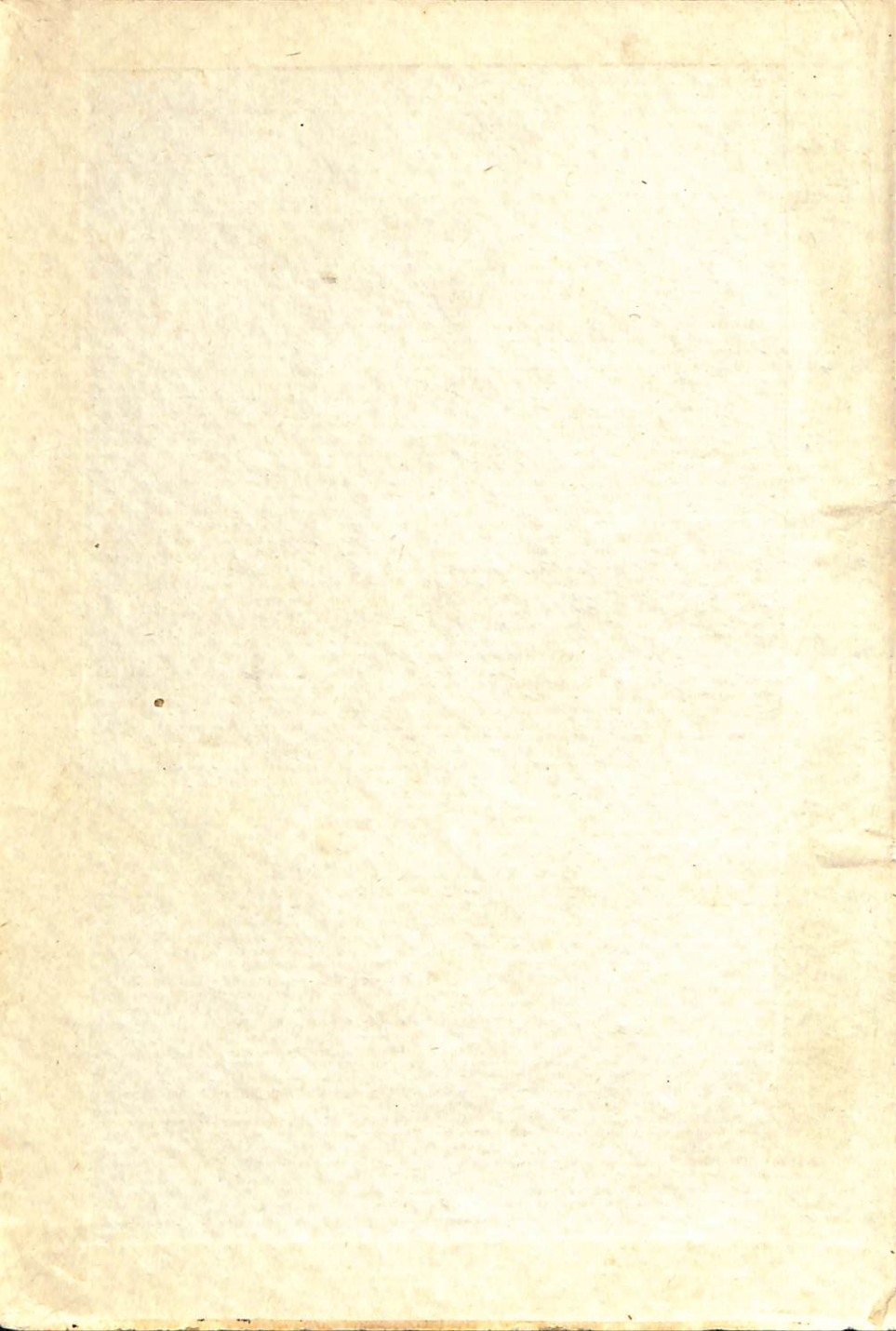
ઉદ્દવંસા આકાશ

Dr. ZHIVAGO ની સંક્ષિપ્ત કથા, આલોક્યમ

નોબૅલ પારિતોષિક વિજેતા પાસ્તરમાક ડુગલ

ઓગીનાન ગાંધી

उद्ध्वस्त
आकाश

पास्तरनाकृत Dr. ZHIVAGO नवलकथानो
संक्षिप्त कथा-आलोचनात्मक परिचय

बोलीलाल गांधी

चेतन प्रकाशन गृह (प्राइवेट) लिमिटेड

रामलक्ष्मणद्वार पोण : वडोदरा

[इपिया चेष्टात्रय]

આ મુ ખ

આ એક નવલકથાએ એક વરસમાં જ દુનિયાને જેટલી ઊંચીનીચી કરી છે, એટલી કોઈ નવલકથાએ કરી નહિ હોય.

અને કોઈ મહાન સર્જકની નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા નવલકથા, દુનિયાની મોટા ભાગની મુખ્ય ભાષાઓમાં પ્રગટ થવા છતાં, પોતાની મૂળ ભાષામાં પ્રગટ જ થવા પામી ન હોય એવું ય કદી બન્યું નહિ હોય.

અને કોઈ લેખકને માથે આટઆટલાં કટક ઊતર્યાં પછી ય તે આટલો આત્મસ્થ-સ્વસ્થ રહ્યા હોય એવું ય કદી બન્યું નહિ હોય.

*

આવી આ ઝંઝાવાતભરી નવલકથાનો અને તેના લેખકનો પરિચય અહીં રજૂ કર્યો છે. ખૂબ જ ટુંકાવવા છતાં, અને તેટલો મૂળનો આસ્વાદ કરાવવાની નેમ હોઈ, સક્ષેપમા ય, ધણેબધે મૂળનાં ભાષા-ભાવને વળગી રહેવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. કલા-સૌંદર્ય, પ્રીતિ, મૃત્યુ જેવા વિષયો ઉપરનાં કેટલાંક ચિંતન તો, અંગ્રેજી — અવતરણોમાં જ રજૂ કરી સંતોષ માન્યો છે.

આ લખાણ 'જન્મભૂમિ'માં દર અઠવાડિયે ચાલુ લેખમાળા રૂપે પ્રગટ કરવા માટે હું ભાઈશ્રી સોપાનનો આભારી છું.

—ભોગીલાલ ગાંધી

પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૫૯

કિંમત રૂ. ૨-૭૫ નવા પૈસા

પ્રકાશક : ચેતન પ્રકાશન ગૃહ પ્રા. લિ. વતી ભોગીલાલ ગાંધી, રામજીમંદિરની પોળ, વડોદરા. * સુદ્રક : હસનભાઈ આર. ગાદીવાળા, નવયુગ પ્રિન્ટરી, લહેરીપુરા, વડોદરા.

અળૂંખ્યાં વાદળાં આભે
 સ્થિતિ-ગતિ-પરિવર્તનો
 હિંસ્ર યુદ્ધો, રક્તભીની ક્રાંતિઓ, પ્રતિક્રાંતિઓ
 એક વીંટ વીંટીને
 અળૂંખ્યું આભ માથે
 સર્વ આકારો ગળીને
 —સર્વ ઇતિહાસો ભૂંસીને.

અળૂંખ્યું આભ માથે—
 સર્વ ભાવો-ભાવનાઓ એકચક્રે દળીને
 અળૂંખ્યાં પાપ-પુણ્યો—
 સત્-અસત્ સૌ, શુભ-અશુભ સૌ
 —એક ગ્રાસે ગ્રસીને.

ઉન્મૂલ પૃથ્વી

ઉદ્ધ્વસ્ત આભ

ઉદ્ભ્રાન્ત નમ્ર માનવ !

ઉદ્ભ્રાન્ત નમ્ર માનવ—

અક્ષુણ્ણ વિશ્વાણુ શો, તથાપિ,

અસ્તિત્વના—

સાતત્યના સત્ સમો ઊભો હાં સાઘંત—

સર્વ ઇતિહાસો, સર્વ ભાવો, પાપપુણ્યો અતિક્રમી

સ્વયં સાક્ષી, સ્વયં સર્જક

—માનવ !

—ઉપવાસી (ભોગીલાલ ગાંધી)

માનવ-સંસ્કૃતિની અનનુભૂત કટોકટીનું આ દ્વંકા દાઘ્યમાં સૂચન છે.
 ઇતિહાસની પરસ્પર વિરોધી ઘટનાઓ, માનવજીવનનાં પરસ્પર વિરોધી શુભ-અશુભ
 તત્ત્વો સુદ્ધાં સેળસેળ થઈ અળૂંખી રહ્યાં છે ! કયાંય કશું સાતત્ય યે રહ્યું નથી. જાણે
 પૃથ્વી એનાં મૂળિયાંમાંથી ઊખડી પડી છે, ને એવું જ આકાશનું થયું છે ! માનવીનું
 તે પૂછવું જ શું

આમ છતાં, માનવી અક્ષુણ્ણ આણુસમો, સાતત્યના સત્ સમો સાઘંત
 ઊભો છે—એ જ તે સાતત્યનો સાક્ષી અને સર્જક છે !

‘ આ ટેકનોકસીનો યુગ છે. ટેકનોક્રેટો લેખકોનો ઉપયોગ ‘ શક્તિ ’ તરીકે કરવા માગે છે.

‘ તેઓ લેખકો પાસે એવાં પુસ્તકો લખાવવા માગે છે, જે તરેહતરેહના સામાજિક હેતુઓ માટે કામ આપે—રેડિયો એક્રિટવ-આઇસોટોપ્સનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તેમ !

‘ મારી સમજ અનુસાર, લેખક, કલાકાર આ કરી ન શકે. એનું કાર્ય સાવ નિરાળું છે. એ ‘ એક્યુમ્યુલેટર ’ (શક્તિસંગ્રાહક યંત્ર) ને વધુ મળતું છે.

‘ લેખક (કલાકાર) વર્તમાન યુગનો ફાઉસ્ટ છે—આજના સમૂહયુગ (Mass-age)નો તે એકમાત્ર વ્યક્તિવાદી—અવશેષ છે. એના મરજદી (orthodox) સમકાલીનોને તો એ અરધો પાગલ જણાય છે....’

—બોરિસ પાસ્તરનાક

[એ. એમ. વિલિયમ્સ સાથેની મુલાકાતના હેવાલમાંથી]

તા. ક. :

પાસ્તરનાક વર્તમાનયુગી કલાકારના એકલપણા અંગે જ ખીણ નવલકથા લખી રહેલ છે, એમ જાણવા મળે છે.

પાસ્તરનાક : જીવન-પરિચય

—ભોગીલાલ ગાંધી

૧

સ્વીડનની 'રોયલ એકેડેમી ઓફ લેટર્સ' તરફથી દર વરસે જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોના શ્રેષ્ઠ સર્જક પ્રજ્ઞતાઓને નોબેલ પારિતોષિક એનાયત થાય છે.

૧૯૫૮નું સાહિત્ય માટેનું આ પારિતોષિક સોવિયેત રશિયાના ૬૮ વર્ષના વૃદ્ધ વિખ્યાત કવિ-સાહિત્યકાર ઓરિસ પાસ્તરનાક (જન્મ ૧૮૯૦)ને 'સમકાલીન ઊર્મિકાવ્ય અને મહાન રશિયન એપિક-પ્રણાલિકા—અને ક્ષેત્રની મહત્વની સિદ્ધિ માટે' એનાયત કરવામાં આવ્યું હતું.

પાસ્તરનાકને આ ઈનામ 'ડૉ. ઝિવાગો' નામની નવલકથા માટે જ આપવામાં આવ્યું છે; અને આ નવલકથા સોવિયેત ક્રાંતિ તથા સંઘની બદનામી કરનાર હોઈ, આ ઈનામ આપવા પાછળ ઠંડું યુદ્ધ પેટાવવાની નેમ રહેલી છે—એવો ઊહાપોહ રશિયન સરકાર, લેખકસંઘ તથા કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી તરફથી શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો.

યંગ કમ્યુનિસ્ટ લીગના પ્રથમ મંત્રી સેમિયાન્સનીએ તો એટલી ખિલતસ લાપામાં જાહેર કર્યું હતું કે—

'ભૂંડ જ્યાં ખાય છે તે જીવે છે ત્યાં જ ગંદવાડ કરે છે:
...પાસ્તરનાક એનાથીય બદતર છે...'

અંતે પાસ્તરનાકને માટે એ ઈનામ સ્વીકારવાની ના પાડી દેવાની સ્થિતિ પેદા થઈ હતી; એણે દુઃખાદિલે નોબેલ-પ્રાઈઝ કમિટીને લખ્યું હતું :

‘હું જે સમાજમાં જીવું છું એ સમાજમાં આ બહુમાનનો કેવો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે, તે જોયા પછી આ ઈનામ હું સ્વીકારી શકું તેમ નથી.’

આ સ્થિતિમાં વળી કેટલાક વિદેશી રશિયનવિરોધી તત્ત્વોએ પાસ્તરનાકને રશિયા છોડી પોતાના દેશમાં લાગી આવવાનું સૂચન કર્યું હતું. તો ખુદ રશિયન લેખક સંઘેય એને રશિયા છોડી લાગી જવા સૂચન કરી, લેખક સંઘમાંથી એની પરતરફી કરી હતી!

જ્યાં કોઈ લેખકને વ્યક્તિગત ક્ષો જ—કશું છાપવા અને પ્રગટ કરવાને ય—અધિકાર નથી, અને એ બધો અધિકાર કેવળ લેખકસંઘ અથવા સરકારને જ છે, તેવા રશિયામાં એક લેખકને લેખકસંઘમાંથી પરતરફ કરવો, એટલે એનું નામનિશાન ભૂંસી નાખવું, જીવતે જીવત એને દફનાવી દેવો—એ સ્પષ્ટ છે.

આ બધા છતાં પાસ્તરનાકે એને વતન છોડી જવાનું સૂચન કરનારને સ્પષ્ટ કહી નાખ્યું હતું :

‘મારી માતૃભૂમિની સરહદો બહાર ધકેલાઈ જવું એ મારે માટે મૃત્યુતુલ્ય છે...હું રશિયા સાથે જન્મથી, જીવનથી અને કર્મથી જડાઈ ગયેલો છું...રશિયાથી બહાર અને તેનાથી ભિન્ન જીવનની હું કલ્પના જ કરી શકતો નથી...’

અને ખીજી બાબુ, એ જ વખતે એણે દમનશીલ સત્તાને ય આડકતરી રીતે છતાં અત્યંત આત્મસ્થ રીતે જવાબ આપી દીધો હતો :

‘આ બહુમાન (નોબેલ પારિતોષિક) અંગે રશિયાભરમાં જે અંઝાવાત જાગ્યો છે, એમાંથી સલામત અને સ્વસ્થ રીતે બહાર આવવાનો ઉત્તમ માર્ગ એ છે કે, ચૂપકાદી પકડવી, અને આખા તોફાનને પસાર થઈ જવા દેવું.’

છેલ્લા એક વરસથી આવો ઉધામો મચાવનાર આ નવલકથા પ્રગટ થવા અંગેની માહિતી ય ઓછા રોમાંચકારી નથી.

૧૯૩૨ સુધી રશિયાના એક અત્યંત પ્રભાવશાળી અને બુદ્ધિ-શ્રવીઓના પ્યારા કવિ તરીકે ખ્યાતનામ બનેલા પાસ્તરનાકનાં લખાણો સામે સોવિયેત અધિકારીઓ અસંતુષ્ટ હતા. સોવિયેત રાજસત્તાને અનુકૂળ સૂત્રો સાથે જોમનો મેળ ખાવો શક્ય ન હતો એવા સર્જકોની બદનામી, હડધૂતી અને સતામણીઓ આ વરસો દરમ્યાન થઈ રહી હતી. પરિણામે, રશિયાના સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ માયકોન્સ્કીએ ૧૯૩૧ના એપ્રિલમાં આત્મહત્યા કરી લીધી હતી. તે એવા જ ખીન્ન પ્રતિભાવાન કવિ યેસેનીને પણ એ જ માર્ગ લીધો હતો. તે કવયિત્રી આખ્તામોવ તથા કટાક્ષલેખક ઝોશેન્કો ઉપર સત્તાધારીઓનો ખોફ ઊતર્યો હતો : ‘ સડેલ, મુડદાલ, સોવિયેત પ્રબ્લની બદનામીરૂપ લેખન કરનારા ’ તરીકે તેમને લેખકસંઘમાંથી બરતરફ કરવામાં આવ્યાં હતાં !

અને હવે પાસ્તરનાક ઉપર યે આ પડછાયા પથરાયા હતા. એની કવિતાઓ સુદ્ધાં હવે સોવિયેત રશિયામાં પ્રકટ થતી લગલગ બંધ થઈ ગઈ હતી !

પાસ્તરનાકે ત્યારે, રાજ્યાશ્રયને અવગણી, કીર્તિને અવગણી, સારસ્વત-સાધનાનો અનન્ય આશ્રય લીધો હતો.

જગતના મહાન સર્જકો—ગેટે, શિલર, શેક્સપીઅર, શેલી, વરલેઈન આદિ સર્જકોની અમર કૃતિઓ રાશયન ભાષામાં ઉતારવાના કાર્યમાં તે અપૂર્વ નિષ્ઠાથી લાગી ગયો હતો.

આમ, મૂંગી લાપરવાહી દ્વારા તેણે સ્વાધીન સર્જક-આત્માને છાજતો રાહ લઈ લીધો હતો.

પરંતુ, ૧૯૫૩માં સ્તાલિનનું અવસાન થયું. એ પૂર્વે રશિયામાં ‘બરફ’ ઓગળવા માંડ્યો હતો. સાહિત્ય અને સર્જન ક્ષેત્રે કંઈક આશ્વાસનની આશા બંધાઈ રહી હતી. ઇલિયા એહરેનબુર્ગ એની નવલકથા ‘થો’ લખતો થયો હતો; અને પાસ્તરનાકે ડો. ઝિવાગો-નો આરંભ કર્યો.

એ વર્ષની એકાગ્ર સાધનાને અંતે ૧૯૫૫માં નવલકથા તૈયાર થઈ ગઈ... સર્વસત્તાધિકારી સ્તાલિન ત્યાર પૂર્વે અવસાન પામ્યો હતો અને બંધિયાર હવા ઝોછી થઈ હતી—સર્જન—કલા—સાહિત્યક્ષેત્રે સવિશેષ. ત્યાં તો વળી, ૧૯૫૬ના આરંભમાં સ્તાલિનના ખીજ વારસદાર કુશ્ચોવે ‘ગુમ હેવાલ’ દ્વારા સ્તાલિનયુગી બર્ષરતાની ચોંકાવનારી હકીકતો પ્રગટ કરી. પાસ્તરનાકે કદાચ આ બધાથી વધુ ઉત્સાહિત થઈ ને, પોતાની આ નવલકથા ૧૯૫૬માં રશિયન સાહિત્યિક માસિક ‘નોવિ મિર’માં પ્રકાશન માટે રજૂ કરી; અને ખીજ બાબુ, વિદેશી ભાષાઓના અનુવાદ માટેનો કરાર એક ઇટાલિયન કમ્યુનિસ્ટ પ્રકાશક સાથે કરી લીધો. પાસ્તરનાકને હૈયે ત્યારે કદાચ એવી આસ્થા હશે કે હવે, કાંઈ નહિ તો, સર્જન પૂરતી સ્વાધીનતા તો સુરક્ષિત બની ચૂકી છે...

પરંતુ ‘નોવિ મિર’ના તંત્રીઓએ આ નવલકથાને સમાજવાદ-દ્રોહી, ક્રાંતિદ્રોહી વગેરે કહી, છાપવાનો ઇન્કાર કરી દીધો! ખીજ બાબુ, રશિયામાં ‘નેખમી’ ગણાયેલી આ નવલકથા જગતની ૧૭ ભાષાઓમાં પ્રગટ થઈ ચૂકી! એટલું જ નહિ, એને નોબેલ પારિતોષક પણ એનાયત થયું!

અને એની સામે સોવિયેત સત્તાધીશોનો રોષ ફાટી નીકળ્યો. ફાડી ઉપર કટક ચઢ્યું!

અલખત, પાસ્તરનાકે તો આટઆટલા ઊહાપોહ બાદ પણ, એક જર્મન-પત્રકારને જણાવી દીધું હતું:

‘આ બધો ઘોંઘાટ... આ જે બધું બન્યું તે હું ઇચ્છતો ન હતો... હું દિલગીર છું... પરંતુ મેં આ પુસ્તક લખ્યું છે તે માટે હું ખુશ જ છું.’

બદકે, એણે તો અગાઉથી જ લખ્યું હતું ને ઉમેર્યું હતું:

‘It is these fatalities that give life weight and

depth and gravity, and make it extraordinarily rapturous, magical and real.'

નિઃશસ્ત્રી મૂક પ્રતિકારની આ તે કેવી શક્તિ !

એથી જ તો, હજી આજે ય, આ બધા પછીય, મૌનની મહાન શક્તિનો જાણકાર કવિ પાસ્તરનાક આત્મસ્થ છે; સ્વસ્થ છે.

એની રીતે એ લખ્યે જ જાય છે,* કેમ કે એ કહે છે તેમ :

‘લખવું એટલે માનવીએ પોતાની જાતને વીંખી પીંખી નાખવી; પરંતુ એને શેકવાની મારામાં શક્તિ નથી...’

૨

પાસ્તરનાકનો જન્મ ૧૮૯૦માં જ્યુ-કુટુંબમાં મોસ્કોની ફેશનેબલ આર્સનલ સ્ટ્રીટમાં થયો હતો. પિતા લિયોનિદ મશહૂર ચિત્રકાર હતો. તોલ્સ્ટોય, રિલ્કે, ચાલિયાપીન, રાશમાનિનોફ તથા લેનિન આદિનાં મશહૂર ચિત્રોનો તે સર્જક હતો. અને માતા રોઝા કોફમાન હતી અચ્છી સંગીતજ્ઞ-પિયાનોની ઉસ્તાદ. ૮ વર્ષની વયથી તો તે રશિયાભરના વિખ્યાત કોન્સર્ટ-હોલ (સંગીતના મેળાવડા) ખૂંદી વળેલી.

૧૯૦૩માં પિતાએ મોસ્કોથી દૂર એક ઘર ભાડે લીધું તે બાળક પાસ્તરનાક પહેલી પ્રભાતે જ-ત્યાં પહોંચતાં જ-આસપાસનાં જંગલોમાં મસ્ત બની દોડ્યો. પ્રકૃતિ માટેનું એનું આ ગાંડપણ એ પછી તો એના જીવનનું જ એક લક્ષણ બની ગયું-સંગીત, ચિત્ર, કવિતા અને ગદ્યકાવ્ય રૂપે એ સદા વ્યક્ત થતું રહ્યું...

અને પાસ્તરનાક લાગ્યશાળી એવો કે બચપણના આ દિવસોમાં જ રશિયાનો વિખ્યાત સંગીતજ્ઞ સ્ક્રીઆબિન એની પડોશમાં જ રહેતો હતો.

* છેલ્લા સમાચાર મુજબ, પાસ્તરનાક વર્તમાન યુગના લેખક-સર્જકની આંતરિક એકલતા ઉપર નવી નવલકથા લખી રહ્યો છે !

મહાત્મા તોલ્સતોયનો મેળાપ

પાસ્તરનાકના બાળ-જીવનની ધન્યતાનો બીજો પ્રસંગ (૧૯૦૩ પૂર્વેનો) એ અપૂર્વ હતો :

એક રાતે સંગીતના પડઘા પાડતું મધુર અને દારુણ દુઃખ અનુભવી ચીસ પાડતો બાળક પાસ્તરનાક જાગી ગયો. માતા એનાં આંસુ લૂછી, શાંત કરી આગનુક મહેમાનો પાસે એને લઈ ગઈ. એ મહેમાનોમાં હતા બુર્ગ મહાત્મા લિયો. તોલ્સતોય ! પાસ્તરનાક પોતાનાં સંસ્મરણો આલેખતાં લખે છે : ‘એ દિવસથી જીવનભર તોલ્સતોય મારા સંગાથી રહ્યા છે !’

(પાસ્તરનાક આ દિવસોનું પોતાનું માનસ સમજાવે છે કે છકે, સાતમે, ને આઠમે વરસ એને આત્મહત્યાના વિચારો આવ્યા હતા !)

૧૯૦૫ની ક્રાંતિમાં—

૧૯૦૫માં રશિયામાં ક્રાંતિની પરાઢ ફાટી ને ત્યારે ઘડીભર આવેશમાં આવી જઈ પંદર વર્ષનો કિશોર પાસ્તરનાક એ લહરમાં ઘસડાયો હતો; અને કોઝાક ઘોડેસવાર સૈનિકોના હાથનો ફટકો ખાઈ પાછો ફર્યો હતો. એ પછી તો, મોસ્કોની યુનિવર્સિટીમાં લો-કાયદાનો અભ્યાસ એણે આરંભ્યો; અને ત્યાંથી તે જઈ પહોંચ્યો જર્મન માયુર્ગ યુનિવર્સિટીમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવા. ત્યારેય એનું મોટું નસીબ કે, કાન્ટ અને હેગલના એક પ્રમુખશિષ્ય પ્રો. હરમાન કોહેન એને ગુરુ તરીકે મળી ગયા હતા.

૧૮ વર્ષે, યુવાનીના આરંભ કાળે તત્ત્વજ્ઞાનના આ અભ્યાસ દરમ્યાન જ પ્રથમ પ્રેમનો એને અનુભવ થયો અને એ છોકરીએ ઈન્કાર કરતાં આંસુભર્યો યુવાન લાગી છૂટ્યો; ઇટલી થઈ મોસ્કો પાછો ફર્યો. તત્ત્વજ્ઞાન પડતું રહ્યું ને કવિતાદેવીની આરાધના શરૂ થઈ ગઈ !

૧૯૧૩માં, મોસ્કોથી ૩૮ માઈલ દૂર ‘મોલોદી’માં એના કુટુંબે ‘ત્રીબ્મભવન’ વસાવ્યું હતું. યુવાન પાસ્તરનાક શ્વેત બર્ચ વૃક્ષની

છાયા નીચે, ઝરણાંને કિનારે, કાવ્યનું ઝરણું પ્રગટાવતો કલાકોના કલાકો ગાળતો હતો. એક જમાનામાં ૧૯૨૨માં, આ સ્થળે જ તો નેપોલિયનનાં ફ્રેન્ચ આક્રમણખેર ધાડાંએને રશિયન કોઝાકોએ પાછાં હઠાવી, પૂઠં પકડી રશિયાની ધરતીની સ્વાધીનતા અક્ષુણ્ણ રાખી હતી. તોલ્સતોયે પોતાના મહાન ગ્રંથ ‘વૉર એન્ડ પીસ’માં અમર કરેલ આ સ્થળ હતું...આ સમરભૂમિ પર અસંખ્ય સૈનિકોનો કબરો વેરાયલી પડી હતી. ૨૩ વર્ષની વયે, પાસ્તરનાકની કાવ્યસાધના કઠોર હતી. અંતરનું સંગીત કાગળ પર પડઘો પાડતું ન હતું ને ત્યારે પાસ્તરનાકની આંખો છલછલ થઈ બિડતી...

રશિયાનો શ્રેષ્ઠ લાડકવાયો

આ પછી તો પાસ્તરનાક એની પેઠીના રશિયાના ત્રણ ઉત્તમ કવિઓમાંનો એક બની ગયો. માયકોવ્સ્કી ને યેસેનિન બંને આપઘાત કરી છૂટયા હતા ત્યારે, ૧૯૩૨ સુધીમાં રશિયાના યુદ્ધિજીવીઓનો એક માત્ર લાડકડો કવિ પાસ્તરનાક એના ચાર કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ કરી ચૂક્યો હતો ! ઉપરાંત વાર્તાનાં બે પુસ્તકો તથા ૧૯૩૨ સુધીની પોતાની આત્મકથા* પ્રગટ થઈ ગઈ હતી.

પરંતુ હવે રશિયાની આંતરિક રાજકીય હવા બદલાઈ રહી હતી. જેમ જેમ બિનરાજકીય સાહિત્ય-કલા-સંગીત તરફ નફરત વધતી ગઈ, તેમ તેમ આ મહાન મેઘાવાન કવિની કૃતિઓ ઓછી ને ઓછી છપાતી થઈ...૧૯૪૦નાં વરસો પછી તો પાસ્તરનાક સાવ અળખામણો બની ગયો ! ૧૯૪૫ પછી તો એનું નામનિશાન સાહિત્યાકાશમાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયું ! નવી પેઠી એને કેવળ શ્રેષ્ઠ અનુવાદક તરીકે જ ઓળખતી રહી !

અસત્યનો ઈનકાર

અળખામણો બનેલો પાસ્તરનાક ૧૯૪૧-૪૨ સુધી તો મોસ્કોની

* સેક્ર કોન્ક્રટ : અંગ્રેજીમાં ‘ન્યુ ડિરેક્શન’ પ્રકાશિત : નવી આવૃત્તિમાં આ આત્મકથા ઉપરાંત બીજાં લખાણો તથા ૩૪ કાવ્યો પણ છે.

ચાલીની સીડી નીચે, રશિયાની શિયાળાની કઠોર કાતીલ ઠંડીમાં પથારી કરી સૂતો રહ્યો : ૧૯૩૬-૩૭ના ત્રાસ-દિવસોમાં આ અળખામણુ કવિની રહેવાની જગ્યા છીનવાઈ ગઈ હતી; અને મિત્રો ચૂપચાપ એને જિવાડવા ખોરાક આપીને બંદોબસ્ત કરી જતા હતા !

આ દિવસોમાં જ, માર્શલ તુખાચેવ્સ્કી અને ખીન્નચોને ફ્રાંસીએ ચઢાવવામાં આવ્યા હતા; અને ત્યારે એવા એક ઠરાવ પર સહી કરવા પાસ્તરનાકને ફરમાવવામાં આવ્યું હતું. પાસ્તરનાકની પત્ની ત્યારે સગર્ભા હતી અને સહી કરી છૂટવા તે આજીજી કરી રહી હતી. પરંતુ પાસ્તરનાક અણુનમ-અડીખમ હતો. અલખત, પાછળથી પાસ્તરનાકના મિત્રોએ જ એને આનાં ભયંકર પરિણામોથી બચાવી લીધા કહેવાય છે. એમણે (મિત્રોમાં ઉચ્ચ અમલદારોય ખરા જ) ‘ સહી ન કર્યાનો રિપોર્ટ’ ઉપર ન મોકલ્યો !

નાનકડી મજલિસો

રશિયન બુદ્ધિજીવીઓનો લાડકવાયો કવિ સરકારી તંત્રો અને સરકારી સાહિત્યકારોમાંય ગમે તેટલો અળખામણુ બન્યો હશે, અને બહેરસલાઓ એને માટે બંધ થઈ ગઈ હશે; પરંતુ છેલ્લી એક આખી પચીસી દરમ્યાન એની નાનકડી મિત્રમંડળી મળતી રહી.....એની હસ્તપ્રત-કવિતાઓ વંચાતી ને બિરદાવાતી રહી.....

૧૯૪૭માં આવી એક વાચનખેઠકમાં એના હાથમાંથી એની હસ્તપ્રત સરકી નીચે પડી. કવિ એ લેવા નીચે નમે ને આગળ વાંચે તે પૂર્વે તે શ્રોતાઓએ જ કડી મોઢેથી ઉપાડી લીધી—જાણે ભારતના વિખ્યાત ઉર્દૂ શાયરોની જ ઘટના ! અને પાસ્તરનાક ગદ્ગદ કંઠે બોલી ઊઠ્યો : “ રપાસિઓ દોરોગિયે ”—“ આભારી છું, મારાં પ્રિયજનો ! ”

તો વળી ખીજી ઢોક વાચનખેઠકમાં શ્રોતાજનો ટહુકો કરે છે : ‘ ૬૬-૬૬ ! ’—શેક્સપીઅરનું ‘ ૬૬મું સોનેટ (શેક્સપીઅરના અનુવાદો રશિયન ભાષામાં કરવા માટે પાસ્તરનાક મશહૂર છે.) પાસ્તરનાકને

મોઢે સાંભળવા સૌ આતુર હોય છે ! એ સોનેટની છેલ્લી લીટી છે :
 “ Art made tounge-tied by authority. ”

કવિને પોતાને મોઢે—

સત્તાએ જેની જીભ સીવી લીધેલી છે એવા એક સત્યનિષ્ઠ આત્મસ્થ કવિહૃદયે આ આખી પચીસી દરમ્યાન ઓછી વેદના નહિ વેઠી હોય.

એક ભારતી લેખક શ્રી પદ્મકાંત ત્રિપાઠીને પાસ્તરનાકે ૧૯૫૬માં મુલાકાત આપી હતી. વાતચીત દરમ્યાન પાસ્તરનાકે પોતે કહેલા શબ્દો યાદ કરવા જેવા છે : (અલગત ત્યારે તેા ડૉ. જિવાગો રશિયન ભાષામાં જાપાવાની લગભગ ખાતરી હતી) :

“ ૧૯૩૦ સુધી મોરકો વિદ્યાલયમાં મારી કવિતા લખાવાતી હતી. ત્યાંના પ્રોફેસરો મને પ્રસિદ્ધ કવિ તરીકે સ્વીકારતા હતા. પરંતુ બાદ, એકાએક મને ‘ જનતાથી દૂર પડેલો ’, ‘ અહંવાદી ’, ‘ સિમ્બોલિસ્ટ, ’ ‘ જુઝ’વા ’ કહેવા લાગ્યા હતા. હું કવિ ન રહ્યો; એટલું જ નહિ, કદી કવિ હતો પણ નહિ ! પછી તેા, લેખકસંઘે મને એક મોટું કામ સોંપ્યું—બાકુના તેલ-મજદૂરોના જીવન અંગે લખવાનું. પણ એ કામ તેા મારાથી ન થઈ શક્યું. મેં કહ્યું : ‘ મારી લખવાની શક્તિ જ હું ખોઈ ખેઠો છું ! ’ લેખકસંઘે કૃપા કરી એ વાત માની લીધી તે મને એક તરફ ફેંકી દીધો. અને મહાન સ્તાલિન દયાળુ હતો. એણે મને જેલ ન મોકલ્યો ! x x x ૨૫ વર્ષ લગી જાગલગ કશું ન લખવું એનો અર્થ સમજે છે તે ? કચારેક કચારેક મને એમ લાગતું હતું કે જાણે હું ફૂટખેલનો મોટો ખેલાડી છું, પણ મારા ડાખા પગની નળી જ તૂટી ગઈ છે ! ‘ કિક ’ મારવા મારો પગ જ જીવો થતો નથી.....પછી તેા મારો પગ ઠીક પણ થઈ ગયો. પણ ત્યાં સુધીમાં તેા ખેલના નિયમો બદલાઈ ચૂક્યા હતા ! અને એ નિયમો સાથે ખેલાડી બનવું મને પસંદ ન હતું—ભલે પછી મને યથા, ગૌરવ અને ધન મળો ન મળો... ”

કુટુંબ-કબીલો

પાસ્તરનાક હાલ તો મોસ્કોથી ૧૭ માઈલ દૂર આવેલા પોતાના એકાંત નિવાસમાં વસે છે. જે માળતું મકાન છે તે ઘરને અડીને વાડી-ખેતર છે ! જાતે ઢૂલ્લોડ ઉગાડે છે. Hoe-પાવડો હાથમાં પકડી એ ખેતરને ખેડતો જાય છે તે કાવ્યો ગુંજતો જાય છે. કુટુંબમાં ત્રણ દીકરા છે. પહેલી પત્ની યુજેનિયા ૧૯૩૧માં ગુજરી ગઈ હતી. બીજી પત્ની ઝિનૈદા (અર્ધ-ઇટાલિયન) એનો ઘરસંસાર સ્નેહભર્યો સાચવે છે. પાસ્તરનાકનો મોટો ભાઈ એલેક્ઝાન્ડર હાલ મોસ્કોમાં ' આર્કિટેક્ટ ' છે. અને જે બહેનો—લિદિયા અને જેસેફિન તો ૧૯૩૦ પછી ઈંગ્લેન્ડ જઈ વસેલી છે.

કવિઓ અને કલાકારો અવારનવાર એને મળવા આવી ચઢે છે. કોક વાર કોઈની સાથે ચર્ચામાં ઊતરી પડતાં એને એવો ખ્યાલ આવે છે કે આ તો કમ્યુનિસ્ટ-માર્કિસ્ટ જણાય છે...તો તરત તેની લાગણી દુભાવવાના દોષ માટે પોતે માફી લે છે !

કેવળ કવિ : સૌંદર્ય-સત્ય-સંશોધક

પાસ્તરનાક રશિયન ક્રાંતિનો કે માકર્સવાદનો કે કમ્યુનિસ્ટ સત્તાનો પુરસ્કર્તા નથી. નથી એ પ્રતિક્રાંતિનો ઝંડાધારી. એ તો સ્વસ્થ આત્મરથ કવિ છે-જેને દુનિયામાં સૌંદર્ય, કાવ્ય અને સત્યની જ ખેવના છે-જેનાં મૂલ્યો ઘડી ઘડી, છાસવારે, સત્તાધીશોની રહેમ નજર અનુસાર ફરતાં નથી; પરંતુ જે જીવનની સાથે સદાકાળ એતપ્રોત છે: જીવન અને મૃત્યુ, માનવી અને ઈશ્વર, શુભ અને અશુભ, આનંદ અને વિષાદ, તથા પ્રેમની અદ્ભુત શક્તિની ખોજમાં એ રચ્યો પરચો છે.

અને કવિ પાસ્તરનાક આબુઆબુના રંગદંગ જોઈ અકળાઈ ઊઠે છે:

“ હું છું એકલો એકાકી
સૌ દાંભિકતા મહીં ફૂપ્યાં ”

હિંસાનાં પરિણામોની આગાહી અનુભવતો ખોલી બેઠો છે :

‘ આ કમનસીબી ?

શા આ બિમારીની આગાહી

થઈ રહી છે—હિંસા થકી ?

અને જાણે ગાંધી-તોલ્સતોયના પંથે વિચરતો હોય તેમ
ચિંતને ચઢે છે :

‘ કહો તો, અર્થ શો પાપનો ?

મૃત્યુનો ? નર્કનો ? આગનો ?

સર્વની આંખ સામે

અનંત વિષણ્ણતામહી

હું તમારામય બન્યો

—જ્યમ વૃક્ષ સાથે પાંગરે કલમ. ’

આવો આ કવિ છેલ્લાં અનેક વરસો થયાં મૂંગો મૂંગો અનુવાદો
કરતો રહ્યો છે; ગીતો ગણગણતો રહ્યો છે. મોસ્કોથી ૧૭ માર્ચલ દૂર
આવેલા પોતાના એકાંત નિવાસસ્થાને, પોતાની જ વાડીમાં પોતાને
હાથે ફૂલછોડ ઉછેરતો, પાવડો પકડી શ્રમ કરતો મસ્ત બની જીવી
રહ્યા છે.

સાહિત્યકાર પાસ્તરનાક

—કૃષ્ણવદન જેટલી

૧૮૯૦માં મોસ્કોમાં જન્મેલો બોરિસ પાસ્તરનાક જીવતા રશિયન કવિઓમાં અનેકને મતે શ્રેષ્ઠ કવિ છે. તેના પિતા લિયોનિદ પાસ્તરનાક એક જાણીતા ચિત્રકાર હતા અને ટોલસ્ટોયના મિત્ર હતા. તેની માતા રોઝા સંગીતકાર હતી. મોસ્કોની શાળામાં અભ્યાસ કર્યા પછી બોરિસે મોસ્કો-વિદ્યાપીઠમાં તેમ જ જર્મનીની મારબર્ગ વિદ્યાપીઠમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો. સંગીતનો પણ તેણે ઊંડો અભ્યાસ કર્યો છે.

સાહિત્યસર્જનનો પ્રારંભ તેણે ૧૯૧૩માં કર્યો. તેનો પ્રથમ કાવ્ય-સંગ્રહ “એ ટવીન ઈન કલાઉડ” હતો. ૧૯૧૭માં “ઓવર ધ બેરીઅર્સ” નામે તેનો ખીજો કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ્યો. પણ જ્યારે ૧૯૨૨માં તેનું ત્રીજું પુસ્તક “માઈ સિસ્ટર: લાઈફ” (જે ૧૯૧૭માં જ લખાયેલું હતું) પ્રગટ થયું ત્યારે તેની ‘સાહિત્યકાર કવિ’ તરીકે નામના થઈ. કલારૂપે લખાયેલું એ ધાર્મિક કાવ્ય છે. ૧૯૨૩માં “થીમ્સ ઍન્ડ વેરીએશન્સ” નામે તેનો કાવ્યસંગ્રહ બહાર પડ્યો. ૧૯૨૫માં તેની ચાર વાર્તાઓનો સંગ્રહ “લુવર્સનું બાળપણ” નામે પ્રગટ થયો. ૧૯૨૬માં અને ૧૯૨૭માં તેની બીજી બે કાવ્યકૃતિઓ પ્રગટ થઈ. એ બેઉ મહાકાવ્યો હતાં. એક આત્મકથામય ‘સ્પેક્ટોસ્કોપ’ હતું. જ્યારે બીજું ૧૯૦૫ની ક્રાંતિ વિષે “૧૯૦૫નું વર્ષ” નામે હતું. ૧૯૩૧માં એની આત્મકથામય ગદ્યકૃતિ ‘ધ સેક્રેટ કોન્ડ્રક્ટ’ પ્રગટ થઈ અને ૧૯૩૨-માં “ખીજો જન્મ” નામે તેનાં ઊર્મિગીતોનો સંગ્રહ બહાર પડ્યો.

બોરિસ પાસ્તરનાકનાં કાવ્યો કાવ્યમાધુર્ય માટે રશિયામાં ખ્યાત અનેલા કવિ લેરમોન્ટોવ અને ટ્યુચેવનાં કાવ્યો જેડે સરખાવાય છે. તેનું ગદ્ય મહાન ફ્રેન્ચ નવલકથાકાર પુસ્તના ગદ્ય સાથે તુલના પામે છે.

રશિયાનો માનીતો સોવિયેટ કવિ માયાકોવસ્કી ખોરિસ પાસ્તરનાકને “કવિઓનો કવિ” કહે છે. આમ છતાં કેટલાક વિવેચકોએ પાસ્તરનાક પર “સામાજિક વસ્તુસ્થિતિના સૂક્ષ્મદર્શનના અભાવ” માટે પ્રહારો પણ કર્યા છે. આમ છતાં એટલું તો ચોક્કસ કે પાસ્તરનાક અને ખોરિસ જીવંત અને વ્યક્તિવાદી કવિ છે. તેની ગદ્યકૃતિઓનો સંગ્રહ અંગ્રેજીમાં પ્રગટ થતાં, “રેનોલ્ડ્ઝ” નામે પત્રે લખ્યું હતું કે, “એ આજના રશિયામાં કામ કરતો વધુ પ્રાણુવાન કવિ અને ગદ્યકાર છે. જે તમે વાચક હો અને સાહિત્ય માટે ખેવના રાખતા હો તો જાઓ અને તેનું પુસ્તક લઈ આવો!”

ખોરિસ પાસ્તરનાક શેક્સપીઅરનાં સોનેટોનાં તેમ જ ‘હૅમલેટ’, ‘રોમિયો જુલિયેટ’, ‘એન્ટની એન્ડ કલીઓપેટ્રા’ તથા ‘હેન્રી ઈ ફોર્થ’ વગેરે નાટકોનાં ભાષાંતરો કર્યાં છે. ભાષાંતરની કલા વિશેનો એનો લેખ ભાષાંતર કરનારાઓએ પણ જાણવા જેવો છે. તેણે ખીજા અંગ્રેજી કવિઓનાં કાવ્યો પણ રશિયાને ભાષાંતર રૂપે ભેટ ધર્યાં છે.

પાસ્તરનાકે ભાવિવાદી કવિ તરીકે શરૂઆત કરી હોવા છતાં, નવાં કાવ્યમૂલ્યોનાં સર્જન સિવાય તેની વચ્ચે અને ભાવિવાદી કવિઓ વચ્ચે ભાગ્યે જ સામ્ય છે. એ મુખ્યત્વે તો ઊર્મિકવિ, રંગદર્શી અને વ્યક્તિવાદી છે. તેના સંવેદનની તીવ્રતા કવિ લેરમોન્ટોવના જેવી છે. તે સરળ કવિ નથી. પોતાના વિચિત્ર રચનાપ્રયોગથી અને અણુધાર્યાં રૂપકોમાં કૂદાકૂદી કરવાને કારણે ઘણી વાર તે અસ્પષ્ટ બને છે. મૌલિક થવા તે સલાનતાથી યત્ન કરે છે ને એ અર્થે સ્મૃતિજન્ય ટૂંકા વાક્યપ્રયોગ પણ કરે છે. લય અને તાલ તેનાં કાવ્યોમાં સખળ હોય છે. વળી તેનાં દર્શનની નવીનતા ને એ નાવીન્યને વ્યક્ત કરવાની છટા આપણને આશ્ચર્યજનક અને મૌલિક લાગે છે. જાણીખૂંડોને જ તે જૂના શબ્દપ્રયોગોથી દૂર રહે છે અને ખરબચડા શબ્દપ્રયોગો, પારિભાષિક શબ્દો અને અણુધાર્યાં વાક્યપ્રયોગો તે પ્રયોગે છે. કાવ્યરચના તે

ઉચ્ચારના પાયા પર કરે છે અને મૂળ ઉચ્ચારોના જ્ઞેશને તથા આવેગને અનુસરવા છતાં અદ્ભુત સંગીતમય અસર પેદા કરે છે.

મહાન સંસ્કૃતિપ્રેમી પાસ્તરનાક વ્યક્તિવાદી બન્યા સિવાય રહી શકતો નથી. ભાવિવાદી રૂપે પણ તે પોતાના સમકાલીન કવિઓ માયાકોવસ્કી અને યેસેનીનની પેઠે રાજકીય વલણ તરફ ઢળી જતો નથી. “સ્પેક્ટોસ્કોપ” અને “૧૯૦૫નું વર્ષ”માં તેણે સામાજિક ભાવનાઓ પર કાવ્યરચના કરી છે. “સ્પેક્ટોસ્કોપ”માં એક મોસ્કોવાસી બુદ્ધિશીલી જુવાનની કથા દ્વારા કવિના અનુભવો વર્ણવાયા છે. એ આત્મલક્ષી કાવ્ય છે. “૧૯૦૫નું વર્ષ” એ ૧૯૦૫ની ક્રાંતિનાં જુદાં જુદાં પાસાંઓ રજૂ કરતું કાવ્યકુસુમોની માળા સમું કાવ્ય છે. એ રચનામાં પાસ્તરનાક પોતાના વ્યક્તિવાદી વલણ પર વિજય મેળવતો દેખાય છે અને સાચા ઊર્મિગીત-લેખક તરીકે આગળ તરી આવે છે. “બીજો જન્મ”માં તેની કાવ્યપ્રતિભા તેને શુદ્ધ ઊર્મિકવિ તરીકે ઝળકાવે છે. તેના આત્મલક્ષી ઊર્મિવક્તવ્યને પ્રકૃતિસૌન્દર્ય વધુ અનુકૂળ પાર્શ્વભૂમિકા પૂરી પાડે છે. “બીજો જન્મ”માં કોકેશસ પર્વતનાં ભવ્ય નૈસર્ગિક દર્શ્યો વર્ણવાયાં છે. His lyricism is original & dynamic. It is image-creative and word-evocative. It has the spontaneity and freshness of a lyricism whose sensibility is bathed in a morning or evening twilight of youthful memories, musical chords and an intense but impressionistic feeling for nature. ”

પાસ્તરનાકના પિતાએ જ્યારે જર્મન કવિ રિલ્કે મોસ્કોમાં આ-યો ત્યારે તેનું ચિત્ર બનાવ્યું હતું. એ જર્મન કવિના કાવ્યતત્ત્વની છાયા પાસ્તરનાકમાં પણ જણાય છે.

૧૯૪૩માં પાસ્તરનાકે “ઓન અટી ટ્રેઇટ્સ” અને ૧૯૪૫માં “સ્પેશીઅસ અર્થ” નામે બીજા બે કાવ્યસંગ્રહો બહાર પાડ્યા.

“ ઓન અલી' ટ્રેઈટ્સ ”માં “ કલાકાર ” શીર્ષક હેઠળના એક સુંદર કાવ્યનો પ્રારંભ આ રીતે થાય છે:

With artist's stubbornness inborn
My soul's at home, when he is strong;
Men's eyes he now avoids, word-shorn,
Ashamed he thinks his own books wrong.

અને “ The thrushes ” નામે તેના એક ઊર્મિગીતમાં તેની કલાકાર તરીકેની શ્રદ્ધા પ્રગટ થાય છે.

Such is the thrushes' shady bower.
They dwell in woods spared by the rake,
As artists should, tuned to this power.
Theirs is the way I also take.

“ રપેશીઅસ અર્થ ”માં યુદ્ધકાવ્યો પણ છે. એમાંનું એક યુદ્ધકાવ્ય પ્રસિદ્ધ રશિયન દૈનિક “ પ્રાવદા ”માં પ્રગટ થયું હતું. “ ધ સેપર્સ ડેથ ” અને “ ધ સ્કાઉટ્સ ” પણ યુદ્ધવાતાવરણ જન્મવાતાં સારાં કાવ્યો છે. “ જૂનું ઉદ્યાન ” નામે કાવ્ય ધવાઈને ઇસ્પીતાલમાં પડેલા એક સૈનિકને હૈયે શૈશવનાં સંસ્મરણો આલેખતું અને જૂના તથા નવાના સમન્વયના પ્રતીક સરખું છે. જુઓ તેની આ પંક્તિઓ :

The Voice of this our present age,
And visions of past time itself
Are healed and blended and assauged
With patient nurse's soothing help.

“ ધ રપેશીઅસ અર્થ ” કાવ્યસંગ્રહનું અવલોકન કરતાં સોવિયેટ વિવેચક એન્ટોકોલ્સ્કી લખે છે કે,

“ The new volume of Boris Pasternak is a notable event in Soviet poetry not only because he is notable poet and that his books appear rarely but also because having reached full maturity Pasternak becomes more clear and

simple and his relations to life and those around him more clear. ”

અંગ્રેજીમાં પાસ્તરનાકનાં કાવ્યોના એક ગુચ્છનો અનુવાદ જે. એમ. કોહ્નેને “સિલેક્ટેડ પોએમ્સ” નામે કર્યો છે અને “ધ કલેક્ટેડ વર્ક્સ ઓફ બોરિસ પાસ્તરનાક”માં ગદ્યકૃતિઓનો અનુવાદ છે. પાસ્તરનાકની ગદ્યકૃતિઓમાં પણ પ્રચૂર કાવ્યતત્ત્વ હોય છે. તેના પિતાએ તેને યુવાનીમાં જ શિષ્યામણુ આપી હતી કે “તું તારી કલામાં જે પ્રામાણિક રહીશ તો તારા શત્રુઓ તારી સામે નિર્બળ બની જશે.” પાસ્તરનાકે પોતાના પિતાની આ શિષ્યામણુ ધ્યાનમાં રાખીને જ સર્જનો કર્યાં છે. જર્મન કવિ ગટેની પેઠે પાસ્તરનાક પર પણ માતા-પિતાની ખૂબ અસર પડી છે. કવિ તરીકે યુરોપના મહાન કવિઓ ઇલિયટ, રિલ્કે, વેલેરી, લોર્કા અને યિટ્સ્ જેવાઓની હરોળમાં જ પાસ્તરનાકનું સ્થાન છે. આધુનિક રશિયન સાહિત્યનું પ્રમાણભૂત મૂલ્યાંકન કરનાર પ્રાધ્યાપક મિસ્કો પાસ્તરનાકના કવન વિશે લખે છે કે “His Poetry is a very new and unexpected world, a fresh and unprecedented vision of things.” વસ્તુદર્શનના નાવીન્યની બાબતમાં પાસ્તરનાકને ફ્રેન્ચ કવિ રિમબોડ સાથે સરખાવી શકાય. “He has touched new depths, discovered fresh reaches of unrecorded poetical experience and created for it a new technique which, though it stammers and stumbles, is an instrument of tremendous force and fascination.”

સોવિયેટ યુગના ત્રણ મહાન કવિઓ તે સરજી યેસેનિન, વ્લાડીમીર માયાકોવસ્કી અને બોરીસ પાસ્તરનાક. એ ત્રણમાંથી યેસેનિન કલા અને સમાજના સંબંધ માટેનો જીવનને અનુરૂપ થાય એવો ઉકેલ લાવવામાં નિષ્ફળ નીવડતાં આપઘાત કરીને મરણ પામ્યો. નવા યુગનું રણુશી‘યું ફંકનાર અને ક્રાંતિની આલબેલ પોકારનાર માયાકોવસ્કીએ

પણ એ પ્રશ્નનો ઉકેલ આપવાતમાં શોધ્યો. પાસ્તરનાકે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ શાંત હૃદયની લડતથી કલાસર્જનદ્વારા આણ્યો. પાસ્તરનાક અવકાશનો, ફરજનો કે સમયનો કેદી બનતો નથી. અવકાશ અને સમયના બંધનથી તે અતીત છે. રૂઢિગત વાકચરચનાને અને છંદોને તોડીને તેણે પોતાની નવી શૈલી સર્જી છે.

પાસ્તરનાક લશ્કરી કે રાજકીય પ્રસંગોને ગૌણ ગણતો નથી, પણ એવા પ્રસંગો વિશે એ લખતો નથી. વિશ્વ અને માનવજાત વિશેનું ચિન્તન અને એને પરિણામે જન્મતું મનોમન્યન એ જ એને માટે મહત્ત્વનાં છે. બાહ્ય દુનિયાના વ્યાપારોની સાથે મેળ સાધવા કરતાં આંતરિક દુનિયાના સૂક્ષ્મ સંઘર્ષોના આલેખનમાં પાસ્તરનાકની શક્તિને પોતાને અનુરૂપ માર્ગ જણાય છે. વસ્તુની અદૃશ્ય બાજુ એ નીરખે છે અને એની પાશ્વભૂમિકા રજૂ કરે છે. આથી તે જીવનના ગુપ્ત પાસા પર અને આત્માના અંધકાર પર પ્રકાશ ફેંકીને તેમને જીવનની દૃશ્યમાન બાજુ પર પ્રતિબિંબિત કરે છે. મહાન સોવિયેટ લેખક ઇલ્યા એહરેનબુર્ગના મત મુજબ આધુનિક સોવિયેટ સાહિત્યનો સાચો પાયો નાખનાર કેવળ પાસ્તરનાક જ છે. પાસ્તરનાક કહે છે કે “ જીવનનો જીવંત અવાજ, જે સત્યનો અવાજ છે તેને આપણે વિકૃત થવા દેવો જોઈએ નહિ. “ The high melody ”માં તે કહે છે :

I am ashamed
 Every day more ashamed
 That in an age of such shadows
 A certain high melody
 is still called song.
 Hell is paved with good intentions
 They say that your verses
 Are paved with them
 All your sins are forgotten.
 All this wounds the ears of silence.

આમ સાધ્યની શુદ્ધિ અને પવિત્રતાથી અપવિત્ર અને પાપી સાધનો પણ શુદ્ધ અને પવિત્ર બને છે એ વાતને પાસ્તરનાક શરમજનક લેખે છે. 'લેટર્સ ફ્રોમ ટુલા'માં તે કહે છે: " આ દુનિયામાં એવું કોઈ સ્થાન નથી, જ્યાં માણસ શરમના અગ્નિથી આત્માને હુંક્ર આપી શકે. શરમ દરેક જગ્યાએ પાણીથી સીંચાયેલી છે. તે બાળી શકાતી નથી!!

પુસ્તકને પાસ્તરનાક જીવંત વ્યક્તિ સમ ગણે છે. તે કહે છે કે " A book is a cubistic fragment of a burning Conscience, nothing else."

પાસ્તરનાક જીવનમાં ગ્લાનિ અનુભવે છે પણ હતાશ નથી થતો. તે કહે છે: " આટલા બધા આનંદમાં શી રીતે કોઈ વિશાદમય બની શકે?"

કવિતા વિશેની તેની વ્યાખ્યા અનોખી છે. તેને મન કવિતા " An elimination of the present day feelings " છે. તેનો " ખીજો જન્મ " નામે કાવ્યસંગ્રહ જીવન પ્રત્યેનું તેનું વલણ સ્પષ્ટ પ્રગટ કરે છે. તેની શૈલીનું સહસ્ય માલામર્મેના આ શબ્દો પ્રગટ કરે છે: " To name is to destroy, to suggest is to create " આમ શબ્દચિત્રથી નહિ પણ ધ્વનિથી તે સર્જન કરે છે. તેની ઉપમાઓ અને તેની કથનશૈલી નાવીન્યપૂર્ણ છે.

કવિતા વિશેની તેની વ્યાખ્યા કવિતામાં જ જુઓ:

It is a steeply rising whistle,

It is the cracking of squeezed icicles;

It is the frozen leaves through the night;

It is two nightingales singing in a duet :

It is the stifled sweet-pea plant,

It is tears of the world on a shoulder.

તેનું ગદ્ય પણ આવાં જ ધ્વન્યાત્મક ચિત્રોથી સભર છે લેનિન વિશે તે લખે છે:

Suddenly he emerged from the tribune,

Emerged even before he entered the room.

He slid, leaving no wake
Through barriers of help and obstacles
Like the leaping ball of a storm
Flying into a room without smoke.

તેની ચાર વાર્તાઓનો જે સંગ્રહ પ્રગટ્યો છે તે ચારે વાતોમાં કંઈ ને કંઈ જોવાઈ ગયાની વાત છે. “છટાલીમાંની વાત”માં નોટબૂક જોવાઈ છે, ‘પત્રો’માં ઘરડા નટના અસ્તિત્વમાંથી જીવનનો હેતુ જોવાયો છે, ‘એરિયલ વેઝ’માં બાળક જોવાયું છે અને સંગ્રહની છેલ્લી વાર્તામાં બાળપણની નિર્દોષતા જોવાઈ છે. પ્રથમ વાર્તામાં જોવાયેલી વસ્તુની ખોટ પુરાતી નથી; તે જડે છે, પણ ફરીથી હમેશને માટે ગુમ થવા. માતા પુત્રને બચાવતી નથી. જીવનનો હેતુ વ્યર્થ બને છે. આમ ચારે વાર્તાઓમાં આ વાત સૌથી વધુ કરુણ છે. પત્રોમાં “લેટર્સ ફ્રોમ ટુલા”માં એક કવિ અને એક વૃદ્ધ નટ પોતાના ભ્રાંતિથી સન્ન એક ખીજને મળે છે. આ ભ્રાંતિને દૂર કરવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. છેવટે નિષ્ફળતાના સમાન ભાન સાથે તેઓ ફરીથી મળે છે. ‘એરિયલ વેઝ’માં તે લખે છે: “કાંઈક તદ્દન સાદી વાત કે વસ્તુ તમને કાંઈક મહત્વની વાત કે વસ્તુને બારણે પ્રથમ વખત લાવી મૂકે છે.” “ભાવિ વિશે ધારણા કરવાનો કશો અર્થ નથી અતે તેના ઉઠેલ માટે કોઈ શક્યતા નથી.” ‘લુવર્સનું બાળપણ’—સંગ્રહની છેલ્લી વાર્તા છે—વાર્તા-લેખનમાં એક તદ્દન નવો જ પ્રકાર છે. ઇલ્યા એહરેનબુર્ગ તેને સોવિયેટ સાહિત્યની સૌથી વધુ મહત્વની દસ કૃતિઓમાંની એક ગણાવે છે. સોવિયેટ સાહિત્યનું સર્વૈયું બ્યારે બરાબર તૈયાર થશે ત્યારે “લુવર્સનું બાળપણ” સાહિત્યકૃતિઓની ટોચે મુકાશે. એક કન્યાને હૃદયે ભય જાગે છે. પોતાની ગર્ભિણી માતા અને ખીજ ગર્ભિણી સ્ત્રી વિશે વિચાર કરતાં તેને એ ખેલ વચ્ચેનું કોઈ અગમ્ય સામ્ય ભય ઉપજાવે છે. પરસ્પરથી ભિન્ન એ સ્ત્રીઓનું સામ્ય શેમાં પરિણમશે? કાણ કેવી રીતે બદલાશે? જીવન જિંદગી ચડે છે કે આડું ચાલે છે? એક

લંગડો આ કન્યાના જીવનમાં પ્રવેશ છે. એ કન્યા એ પછી કન્યા મટીને વિકાસ પામતી પામતી કેવી રીતે સ્ત્રી બને છે, તેની આ કથા છે.

પાસ્તરનાક નથી તત્ત્વજ્ઞાની કે નથી માનસશાસ્ત્રી. તે નથી ઉપદેશક કે નથી છુદ્ધજીવી. એ તો છે કલાકાર અને તેની કલા દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન અને માનસશાસ્ત્રનાં તત્ત્વો વણાય છે. પાસ્તરનાક હંમેશાં સામાન્ય નિયમથી જીલટો જ વર્તે છે. તે ખીજ્જોના આત્માઓમાં વસે છે—તેમની ખામીઓમાં, તેમના પાપમાં, તેમનના આનંદમાં અને સુખમાં. છતાં તેને પૂરી ખાત્રી છે કે તેમની લાગણીમાં તે ભાગ નહિ લઈ શકે. આમ પોતાનાં પાત્રોમાં તક્ષીન થવા છતાંય પોતાનું અલગ વ્યક્તિત્વ રાખીને તે તટસ્થપણે પાત્રોના જીવનનું આલેખન કરે છે. આમ તે માનસશાસ્ત્રનો અઠંગ અભ્યાસી છે અને ગુપ્ત લાક્ષણિકતાઓને ખોળી કાઢે છે. પાત્રો જોડેની પોતાની સહાનુભૂતિને તે લાગણીવેડામાં ઉતારી પાડતો નથી. તે ખીજનું દુઃખદર્દ જુએ છે અને સ્વીકારે છે. પણ કાગળ પર તેને વહેવડાવતાં પહેલાં તે તેને તપાસે છે અને તેને પચાવી જઈને કોઈક સુંદર સર્જનમાં તેનું રૂપાંતર કરે છે. આમ પાસ્તરનાક અતિ ઉચ્ચ કક્ષાનો સર્જક છે. “Pasternak's greatness lies in revolutionary correlation that governs his interpretation of time, space and form.”

['નવચેતન' ડિસેમ્બર ૧૯૫૮ના અંકમાંથી]

ખંડ : ૧

૧

આ નવલકથાનું નામ છે : ડૉ. ઝિવાગો
અને એના લેખક છે : યોરીસ પાસ્તરનાક

આ નવલકથાના મુખ્ય પાત્રનું જ નામ છે: ડૉ. ઝિવાગો. અને આ નવલકથામાં જે સમયનું આલેખન થયું છે તે છે-૧૯૦૩ થી ૧૯૫૩ સુધીનું. જો કે, મુખ્ય બે ખંડ ૧૯૦૩ થી ૧૯૨૨ સુધીના જ આલેખન આગળ થાંભી જાય છે. અને 'પૂર્ણાહુતિ' ના એક પ્રકરણમાં ૧૯૨૩ થી ૧૯૨૬ની કથા સમાવી લીધી છે. ત્યારબાદ, છેલ્લે 'એપીલોગ' જોડવામાં આવ્યો છે, તેના આરંભમાં, ૧૯૩૦ થી ૧૯૪૩ સુધીનો સમયખંડ આવરી લેવામાં આવ્યો છે; અને તેના પાછળના ભાગમાં લેખક-'ખીન્ન' પાંચ યા દશ વર્ષ પછી...' એવું બાધેભાર કહી આપણને ૧૯૪૮-૧૯૫૩ સુધી લઈ આવે છે. આમ ૧૯૦૫ની પ્રથમ ક્રાંતિના અગાઉનાં બે વર્ષથી શરૂ કરી નવલકથા લગભગ સ્તાલિનના અવસાન સુધી આવી પહોંચે છે.

૧૯૦૪-૦૫નું જપાન-રશિયન યુદ્ધ, ૧૯૦૫ની પ્રથમ રશિયન ક્રાંતિ, ૧૯૧૪-૧૭નું પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ, ૧૯૧૭ના ફેબ્રુઆરીમાં કેરેન્સ્કીની 'સોશિયલ ડેમોક્રેટિક' ક્રાંતિ, ૧૯૧૭ના ઓક્ટોબરની પ્રથમ શ્રમજીવી ક્રાંતિ, ૧૯૧૮-૨૩ના આંતરવિગ્રહના દિવસો; ૧૯૨૪-૨૫ની N. E. P (ન્યુ ઇકોનોમિક

પોલિસી) અને આંતરિક સદાઇ, ૧૯૨૯-૩૨ના પ્રથમ સામુહિક ખેતીના જંગી પ્રયાસો, તથા બાદ આંતરિક કલહ, વિખવાદો, કાવતરાં અને ૧૯૩૬ના નવા સ્તાલિન બંધારણની સાથેજ દમન, ધરપકડો, કેસ અને ૧૯૪૧-૪૫નું ખીજું વિશ્વયુદ્ધ—રશિયન ધરતી ઉપર જાગેલા, એક પછી એક વણબંધ સમા આવ્યા હતા પાતોની પાશ્વભૂમિ પર આ આખી નવલકથાની માંડણી થઈ છે.

પરંતુ આ બધી સાલવારીનું જાણે કોઈ ખાસ કશું મહત્ત્વ ન હોય એમ, લેખક એ કશાની સીમારેખા દોર્યા વિના, અને ધાગાધાગી કર્યા વિના, એ તો બુદ્ધ-ક્રાંતિ-પ્રતિક્રાંતિ અને પારાવાર અંજાવાતોનાં વર્ષોમાંથી આખી નવલકથાને એક સળંગ ધાગે પરોવી, જાણે સૈયના નાના નાકામાંથી ધાગો પસાર કરી દે એવી આસાનીથી, પસાર કરી જાય છે; કેમકે એને કાંઈ રશિયાનો ઇતિહાસ આલેખ્યો નથી; એને કાંઈ ક્રાંતિ-પ્રતિક્રાંતિની સિદ્ધાન્ત-ચર્ચા કરવી નથી; એને કાંઈ કશાનો ન્યાય પણ તોળવો નથી. એને તો આ બધાંમાંથી રશિયાના બુધ્ધિજીવી વર્ગનો ઘાટ કેવો ઘડાયો, આ ઉચ્છ્વલપાથલોને અતે સાધારણ માનવીનું રૂપ કેવું રચાયું—એટલું જ વર્ણવવું છે. એટલા માટે તો એણે આખી નવલકથાનો ગોઠ ડાં. ઝિવાગો અને લારાની પ્રીતિથી ગૂંથી લીધો છે. પરિણામે, કૂર હિંસક અંજાવાતભર્યા પાશ્વભૂમિની આડશે એક અદ્ભુત પ્રીતિ-કથા સર્જાઈ છે.

ડા. ઝિવાગોનું બાળપણનું નામ 'યુરા' છે.

માતાની સ્મશાનયાત્રાથી નવલકથાનો આરંભ થાય છે. દેશનક્રિયા પૂરી થઈ ગઈ છે; ને માટીના ઢગલા ઉપર ચઢી, માથું ટટાર કરી ૧૦ વરસનો બાળક યુરા પાનખરનો ભૂમિવિસ્તાર અને મહોના ગુંબજોને તેનો સૂમસામ જોભો છે... હૃદયની વેદના અસહ્ય થતાં બેઉ હાથે મોં

ઢાંકી દઈ એ ધૂસ્કે ધૂસ્કે રડી ગઈ છે. પવન અને વર્ષાની ઠંડી છોળો એનાં હાથમેંને ઝાપટો લગાવી રહી છે.

કેવળ કાકો નિકાલ્યા (ધરતું નામ કોલ્યા) રોતા બાળકને સ્મશાન-ભૂમિથી બહાર દોરી જાય છે.

કાકો અગાઉ પાદરી હતો, પાછળથી, પાદરીપણું છોડ્યા પછીય, વૃધ્ધાવસ્થાને કારણે તેને મઠની એકાદ ઓરડી રહેવા માટે આપવામાં આવી હતી. સ્મશાનેથી પાછા ફરતાં કાકો-લત્રીજે એ ઓરડીમાં રાતવાસે રહ્યા.

બીજી સવારે તો કાકાને પોતાના કામે વોલ્યા નદીના કિનારા ઉપરના એક નગરમાં જવાનું હતું. એક પ્રકાશકને ત્યાં હવે એ નોકરી કરતો હતો. અને તેના વતી એક લેખકને મળવા જવાનું હતું.

રાતે ભયંકર વાવાઝોડું જામ્યું; ને યુરા મધરાતે સકાળો જાગી ઊઠ્યો...બારીએ 'ટકોરા' સાંભળવા દોડ્યો! ત્યારે ઝંઝવાત જાણે ભય પમાડવાની પોતાની તાકાતનો પરચો આ બાળકને બતાવી રહ્યો હતો ! જાણે પૃથ્વી પર પોતે જ એકાકી બિનહરીફ હતો !

યુરાને ક્ષણવાર તો થઈ આવ્યું કે મારે બહાર દોડી પહોંચવું નેહએ; મારે કંઈક કરવું નેહએ—ખુલ્લા ખેતરમાં દટાયેલી મારી માતા અસહાયની જેમ જાણે ઊંડી ને ઊંડી ધરામાં ખૂંપી રહી હતી !

બાળક યુરા આંસુથી ખરડાઈ ગયો. કાકો જાગી ગયો. બાળકને આશ્વાસન આપી, પોતે જ વિચારમગ્ન બની બારી આગળ બિભો રહી ગયો...અજવાળું થવા આવ્યું હતું ને કપડાં પહેરી ખેડ તૈયાર થવા લાગ્યા.

નવલકથાનો કેવો વિચિત્ર આરંભ ! આરંભ જ મૃત્યુથી ! અને તેય યુરાની માતાની સ્મશાનયાત્રા વખતે, નવલકથાના પહેલા જ પાને લેખક વર્ણન કરે છે: કોઈ કેવળ કુદતૂલપૂર્વક સ્મશાનયાત્રામાં શામેલ

ચતુ' અને પૂછતું હતું: 'કોની સ્મશાનયાત્રા છે?' જવાબમાં 'ખીલું' કાઠ ખોલતું, 'જિવાગોની'. અને વળી સવાલ કરનાર ખોલતું, 'ઓહ! એમ છે ત્યારે!' અને ઉત્તર દેનાર ખુલાસો કરતું: 'શ્રીમાન નહિ, શ્રીમતી જિવાગો.' ને સવાલ કરનારને મન આથી કશો ફેર પડતો ન હતો. 'ખેર, એ તો એમું જ થયું...'

અને આ પ્રથમ પ્રકરણને મથાળે, બલ્કે આ પ્રથમ પ્રસંગને મથાળે, લેખકે સેંકડો વર્ષો જૂની એક લોકગીતની લીટી ટાંકી છે: 'એ કોને દાટી રહ્યા છે? જીવતાંને! પુરુષને નહિ, સ્ત્રીને.'

જે જમાનામાં જીવતાંને દાટી દેવામાં આવતા હતા, એ જમાનાની લોકોક્તિ રજૂ કરી નવલકથાકાર ખરેખર કશુંક ભયંકર સૂચવી તો નથી જતો ને ?

આખી નવલકથા જ પ્રતીકાત્મક (symbolic) તો નથી ને? જેમ જેમ આપણે આગળ વધીશું તેમ તેમ સ્પષ્ટ થશે પરંતુ, પાસ્તરનાક કવિ તરીકે તો પ્રતીકનો જ કવિ છે. અને એનાં પ્રતીકો ય કેવાંક છે! કવિતાની તેની વ્યાખ્યા તો જીવો! અનેક પ્રતીકો આપ્યા પછી અતે કહે છે:

"It is the tears of the world on a shoulder"

અને—

A frosty night is "like a blind puppy lapping its milk."

અથવા—'The Caucasus is like "crumpled bedding".'

અને—The evening is empty "like an interrupted story."

અપરિચિત પ્રતીકો, ધૂંધળા વિચારતરંગો, તથા અવનવી

ઉપમા ભરેલી અઘરી સંદિગ્ધતાથી ભરેલી પાસ્તરનાકની કવિતાનો અર્થ કરવો સરળ નથી; તેજ રીતે એની આ ગદ્યકાવ્ય સમી નવલકથામાં ય આપણે દરેક વખતે એકે એક વાત-વિધાન-વર્ણનનો અર્થ પૂછવા જઈશું તો કદાચ આપણને નિરાશાજ સાંપડશે. એનાં પ્રતીકો જેટલાં સમગ્રજ એટલું ખરું.

ચાલો, યુરાની વાતથી, એના સહારે આગળ વધીએ.

યુરાને માથે નાનપણથી એકલતા ઊતરી હતી. પિતા વરસોથી પુત્ર તથા પત્નીને છોડી દેશાવર ચાલ્યો ગયો હતો. અને એના જે કાંઈ સમાચાર આવતા હતા તે દીકરાને કહેવા જેવા નહિ હોય... માતા જ્યારે ત્યારે યુરાના સવાલના જવાબમાં એક જ વાત કહ્યા કરતી: 'ધંધા માટે પિતૃસંબંધને ખીજાં શહેરોમાં કર્યા કરે છે...' આમ તો, સગાંસ્નેહીઓને મોઢે ય યુરાને કાને વારંવાર જિવાગો-કુટુંબનું નામ અનેક રીતે અથડાતું હતું. એ બધા પરથી એને એટલી જાણ તો થઈ હતી કે, સાઈબેરીઆના પ્રદેશમાં જિવાગોના નામનું કારખાનું હતું, એના નામની એંક હતી, એના નામનાં મકાનો હતાં; એટલુંજ નહિ પણ અમુક ટાઇની પીન અને કેક પણ જિવાગો-પીન અને જિવાગો-કેકને નામે મશહૂર હતાં. જિવાગો કુટુંબની અસાધારણ બોલબાલા હતી: ધનદોલત, માલમત્તા અને યશકીર્તિનો પાર ન હતો.

પરંતુ એકાએક એ બધું ધૂળધાણી થઈ ગયું હતું. પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ હતી, પિતાએ ટ્રેનમાંથી પડતું મેલી આપઘાત કર્યાના છેલ્લા ખખર આવ્યા હતા. અને માતાને ક્ષયરોગ લાગુ પડ્યો હતો. દવા સારવાર માટે વારંવાર તેને ફ્રાન્સ-ઇટલી જવાનું થતું; એએક વાર બાળક યુરાને પણ સાથે લઈ ગઈ હતી.

બાળક યુરા આ બધાં વરસો દરમ્યાન, વારંવાર એકલો કોઈ ને કોઈ સગાંસંબંધીને ત્યાં રહેવા ટેવાઈ ગયો હતો. અને માતાનું રહ્યું સહ્યું

છત્ર જતાં, કાકાનું છત્ર તે પામ્યો હતો; પરંતુ સાચા અર્થમાં તે પૂરા અર્થમાં તે એકલવાયો—અટૂલો જીવ બની ગયો હતો.

કાકા નિકાલે એક અચ્છો અભ્યાસી હતો; વિદ્વાન લેખક હતો. યુરાના એકલવાયા બાળજીવન ઉપર તેની સંસ્કારણયા ઊતરી હતી. પરંતુ કાકા ય ક્યાં એક જગાએ ઠરીને, જાપીને વસે એવો જીવ હતો ? ઘડીક પિટર્સબર્ગ તો ઘડીમાં મોસ્કો.

આમ, એકલવાયો યુરા એકલવાયો જ રહ્યો...

નવલકથાની શરૂઆત ૧૯૦૩ માં યુરાની માતાના મૃત્યુથી થાય છે. બાદ તરત જ, લેખક આપણને નિકી (દુદોરાવ) અને મિશા (ગોરડન) નામના બીજા બે, યુરાના લગભગ સમવયસ્ક, તેજસ્વી બાળકોનો પરિચય કરાવે છે. નિકીનો બાપ જાણીતો 'ટેરરિસ્ટ' હતો; અને ઝરની સામે માથું ઊંચકવા માટે ફ્રાંસીએ લટક્યો હતો. એની મા જ્યોજીયન રાજકુમારી હતી. તો મિશા એક અચ્છા બુદ્ધિજની જ્યુ વકીલનો દીકરો હતો. બાળપણથી જ મિશાના ચિત્તમાં એક પ્રકારની આતી ઘર કરી ગઈ હતી. દુનિયાની કઠોરતા અને કલુષિતતા એને બચપણથી જ કોરી રહી હતી. અને મોટો થઈ દુનિયાને પાટા પર ચઢાવી દેવાનાં સ્વપ્નાં એ સેવતો હતો.

આમ, યુરા (ઝિવાગો), નિકી (દુદોરાવ) અને મિશા (ગોરડન) : આશરે ૧૦-૧૨ વર્ષનાં ત્રણ બાળકોનો પરિચય કરાવતો લેખક આપણને ૧૯૦૫ ના દિવસો સુધી પહોંચાડી દે છે.

૧૯૦૫ ની સાલ : જાપાન સામેનું યુધ્ધ હજી તો યૂઝ થયું નથી. ત્યાં તો એકાએક ક્રાંતિનું મોજું બિજળ્યું !

એક નવું કુટુંબ, એક નવું પાત્ર ઉમેરાય છે :

જાપાન-યુધ્ધ અને ક્રાંતિની ઉથલપાથલોમાં, અમલિયા કારલોવના ગૃહશાર એનાં બે બાળકોને લઈ યુરલ પ્રદેશ છોડી મોસ્કો આવી વસી. અમલિયા પોતે ક્રેન્ય મહિલા હતી. અને તેનો પતિ એલિગ્યન એજનિયર

હતો. વરસોથી ચુરલમાં વસ્યાં હતું... પતિના મૃત્યુ પાદ અને પરિસ્થિતિ પલટાતાં, કુટુંબના વકીલ કોમારોવસ્કીની સલાહ અનુસાર, માતા તેનાં એ બાળકો—દીકરો (રોઘા) અને દીકરી (લારિસ્સા)ને લઈ મોસ્કો આવી હતી; દીકરાને કૌશ્લ-તાલિમ-એકેડેમીમાં મૂક્યો હતો; અને દીકરીને હાઈસ્કૂલમાં. આજીવિકાની સમસ્યા હલ કરવા માતાએ કપડાં સીવવાનું એક નાનકડું કારખાનું ગરીબ કામદાર લતામાં ખોલ્યું હતું; તે રહેવાનું ય ત્યાં જ રાખ્યું હતું.

૧૯૦૫ ની ક્રાંતિનો જીવાળ જિયો ચક્ર્યો હતો. રેલવે કામદારોની લાંબી હડતાળ આગળ વધી રહી હતી... અને વળી એક નવું કુટુંબ, એક નવું પાત્ર દાખલ થયું!

પિતા રેલવે કામદારોના હડતાળી આગેવાન તરીકે પકડાઈ જતાં, બાળક પાસા એન્ડ્રીપોવને લઈ તેની માતા એ જ કામદાર લતામાં રહેવા આવી હતી.

આ વરસોમાં યુરા (જિવાગો) પ્રોએકો કુટુંબ સાથે રહેતો હતો. કુટુંબ ખૂબ જ સરકારી હતું. આ કુટુંબના બેઉ બંધુઓ કેમિસ્ટ્રીના પ્રોફેસર હતા. આખું કુટુંબ સંગીતનું આશક હતું. થોડાજ સમયમાં યુરાનો જીવ એ જ કુટુંબની સમવયસ્ક દીકરી ટોન્યા સાથે મળી ગયો હતો. મિશા (ગોરડન) અને યુરા બંને એક જ વર્ગમાં ભણતા હતા. અને ટોન્યાને ત્યાં ત્રિપુટિ જન્મતી હતી... ત્રણેના ચિત્ત ઉપર તોલ્સ્ટોયના 'ઓબ્લિયા' વિચારોની અસર વરતાતી હતી. આવડી નાની ઉંમરે આવી અસર કાકા નિકોલેને અસ્વાભાવિક અને અપ્રમાણ લાગતી હતી; અને તેની ટીકા-ટોકાર કરવાનું તે ચૂકતા નહિ.

તો બીજી બાજુ, લારા (લારિસ્સા)ની કલાણી જુદી જ હતી. કુટુંબનો વકીલ કોમારોવસ્કી આ કુટુંબને માથે આવી પડેલી લાચારીનું એક કારણ હતો; તે ઉપરથી એ સ્થિતિનો લાભ પણ લઈ રહ્યો હતો. ધીમે ધીમે કરતાં, એની નજર કુટુંબની યુવાન દીકરી લારા ઉપર પડી

હતી. લારા કોમારોસ્કીની આ સંગતને કેવળ શાપરૂપ માની ત્રાસી પણ બિડી હતી. પરંતુ કોઇ ઉપાય સૂઝે તે પૂર્વે તેા લારાની માતાનું અવસાન થયું, ને લારા કોમારોસ્કીના પાશામાં બાંદી જેવી બની ગઇ !

લારાની માતાના આ કરુણ દિવસે જ યુરાએ લારાને પ્રથમવાર જોઇ હતી !

લારાના જીવનમાં એક નવો પ્રવેશ થયો.

લારા રહેતી હતી તે લત્તો ૧૯૦૫ના ક્રાંતિ-કેન્દ્ર સમો હતો. લારાની માતાના કારખાનામાં કામ કરનારી છોકરી ઓલ્યાના જ ઘરમાં ક્રાંતિકાર રેલવે નેતાનો દીકરો પાશા (એન્ડ્રીપોવ) આવીને વસ્યો હતો. લારા સાથેની પ્રથમ મુલાકાતે જ પાશાના મન ઉપર ઘેરી જાપ પડી ગઈ. લારાના મન ઉપર પણ જીવના જોખમે ક્રાંતિના આવેશમાં ઝુકાવી પડેલા પાશા અને તેના મિત્ર નિકી (દુદોરોવ)ની બંડી જાપ પડી હતી. લારાને એ બેઉમાં અદ્ભુત સરળતા, નિર્દોષતાનું દર્શન થયું હતું. અને લારા એમને માટે સદા સચિંત રહેતી.

લેખકને કોણ જણે શાની ઉતાવળ છે ? પણ લગભગ બધાં મુખ્ય પાત્રોનો પ્રવેશ નવલકથાના આરંભમાં જ કરાવી દે છે—૧૯૦૩ થી ૧૯૦૫ ના સમયમાં—જ્યારે સૌ કિશોર અવસ્થામાં જ છે. અને ખીજી બાજુ, થોડાંક પાનામાં ૧૯૦૩ થી ૧૯૦૫ નાં વર્ષો પતાવી સીધા ૧૯૧૧ ઉપર આવી પહોંચે છે !

૧૯૧૧ નો નવેમ્બર હતો. ટોન્યાની માતા અને ગંભીર ખીમારીમાં પડી હતી. યુરા ત્યારે દાકતરીનું, ટોન્યા કાલ્પદાનું અને મિશા તત્ત્વજ્ઞાનનું કોલેજ શિક્ષણ (એન્જ્યુએટ) પૂરું કરવામાં હતાં. યુરાને કલા, શરીરવિજ્ઞાન અને પ્રકૃતિવિજ્ઞાનનો પણ ભારે શોખ હતો. ચિંતન કરવાની એની આદત અસાધારણ હતી, અને લેખન પણ તે કરતો હતો. છેક શાળામાં

હારાની તમામ શ્રેષ્ઠ અને તેજસ્વી આશાઓના ચીંથરા ઊડી ગયા.

અવારનવાર પાશાના પત્રો સાઇબિરિયાથી આવતા હતા. તેમાં પાશાના મનના પડઘા સંભળાતા હતા. એને હવે પોતાની દૃષ્ટિનું ધૂંધળા-પાણું વરતાવું હતું. પરંતુ હવે તો તીર છૂટી ગયું હતું... યુધ્ધ મોરચે એ જઈ પહોંચ્યો હતો. પાછા ફરવાનું સરળ ન હતું. એવી ઈચ્છા પણ ક્યાં હતી !

હારાએ સ્થાનિક હોસ્પિટલમાં સુખેદુઃખે દિવસો ગુજારવા માંડ્યા. ખીજા બાજુ, યુરીને 'રેડક્રોસ'ના યુનિટ સાથે જોડાતાં લગભગ યુધ્ધ મોરચે કામગીરી આવી હતી.

યુદ્ધની ખાતાખરાખી, ભંગાર, ગેરઠન્સાનિયત-ગધો અનુભવ રોજ-ખરોજ થઈ રહ્યો હતો. તેમાંય, દેશની રક્ષામાં પોતાની સાથે લેવા માટે જ્યુ વસ્તી ઉપર ગુજરી રહેલા અત્યાચારો તો રૂવાં ખડાં કરી દે તેવા હતા. યુરી વિચારતો હતો; 'જ્યુ શું કામ દેશભક્તિ દાખવે ? દુશ્મનો એમને જે સમાન હકક આપવા તૈયાર છે એય આપણે સ્વીકારવા તૈયાર નથી.' ઊલટા આપણે તેમને જુદા પાડી, એમનામાં અલગતાવાદી માનસ જગાડવાના પ્રયાસો કરી રહ્યા છીએ.

યુરી યુદ્ધ મોરચે કામ કરતાં ધાયલ થઈ યુદ્ધ-અસ્પતાલમાં સૂતો છે. સાથે લેક્ટેનન્ટ ગાલિયુલિન પણ ધવાઈને પડ્યો હતો. હારા હાલ અહીંજ નસીં તરીકે કામ કરતી હતી.

હારાએ એવી ઊડતી અફવા સાંભળી હતી કે, એનો પતિ એન્ટિપોવ યુદ્ધમાં મરી ગયો છે. પરંતુ કશાજ પાકા સમાચાર હજી મળ્યા નથી. પહેલીવાર ગાલિયુલિન કહે છે: 'અમે ખંતે એક જ રેજીમેન્ટમાં હતા. એની ચીજો મેં સંઘરી રાખી છે...' અને હારાને દુઃખી ન કરવા તે જુદું કહે છે: 'દુશ્મનોએ એને પકડી લીધો હતો...એ મર્યો નથી...' હારા કશું જ સમજી શકતી નથી; માની શકતી નથી. કેવળ પુત્રી કાત્યા પ્રત્યેની ફગ્ગને

માથે ચઢાવી એ ભાર હળવો કરવા કામમાં લાગી જાત છે.

હારાને ૧૯૦૫ના દિવસોની યાદ તાજી યદ્ રહી હતી—ન્યારે તે કામદાર લતામાં રહેતી હતી; ક્રાંતિ ઉજળો લઈ રહી હતી...ગાંધિયુલિન, પાશા...ઝંપલાવી ચૂક્યા હતા...આજે તે ૧૯૧૭ની સાલ હતી. ખાર ખાર વર્ષ વીતી ગયાં હતાં !

૩

યુદ્ધ હજી ચાલુ જ હતું...તે ત્યાં તે ચારે ખાજુથી ક્રાંતિ શરૂ થયાના સમાચારો આવી રહ્યા હતા.

ડો. ઝિયાગો, નર્સ હારા અને લેફ્ટેનન્ટ ગાંધિયુલિનને માથે અનેક નવી ફરજો આવી પડી હતી. મ્યુનિસિપાલિટીથી માંડી, લસ્કર અને હોસ્પિટલની સ્થાનિક જવાબદારીઓ વધી રહી હતી.

થોડા દિવસ બાદ, યુરી એની પત્નીને પત્ર લખતાં સમાચાર આપે છે: 'યુરલ્સમાં જન્મેલી, મોસ્કોથી આવેલી એક નર્સ એન્ડ્રીપોવા સાથે કામ કરું છું...તને યાદ હશે, એક સરકારી વકીલ ઉપર એક છોકરીએ ગોળીખાર કર્યો હતો...એજ આ.'

અને અંતે જણાવ્યું કે, 'ટ્રેનની ગરબડ ઓછી થતાં, આવી પહેલે-ચીશ.' સામેથી તરત પત્ર આવ્યો: 'પાછા આવશો નહિ, તમારી ચમત્કારિક નર્સ સાથે ખુશીથી યુરલ જાઓ...સાશા (પુત્ર)ની ચિંતા ના કરશો; એને માટે કદિ તમારે શરમાવું નહિ પડે. જે સિદ્ધાન્તો તમે એક બાબક તરીકે અમારા કુટુંબમાં જોયા છે એ સિદ્ધાન્તો અનુસાર હું એનો ઉછેર કરીશ, વચન આપું છું.'

યુરીએ તત્કાલ સામો જવાબ પાઠવ્યો. કશી ગેરસમજ ન કરવા વિનંતી કરી. અને ઉમેર્યું: 'તારા અને આપણા ઘર વિષેની નિષ્કા ટકી ન

હોત તો આ ભયંકર વિનાશક વર્ષો હું છવી જ ન શક્યો હોત... એન્ડી-પોવા (લારા) ને હું એકજ મકાનમાં રહેતાં હોવા છતાં, હજી એની ઓરડી ક્યાં આવી તેની પણ મને જાણ નથી—'

ક્રાંતિ પૂર બહારમાં હતી. તદ્દન બિનઅનુભવી જુવાનિયાઓ માથામાં રાઇ ભરી દૂકમો છોડતા હતા—સ્થાનિક વાસ્તવતા સાથે ભણે ને કરો સંબંધ હોય કે નહિ. શબ્દો, સૂત્રો, અને ઘોંઘાટોનું ઠાલાપણું યુરીથી સહેવાતું ન હતું. તો ખીજી બાજુ, એમની સાથે કામ પાડનારાં ખોટી ખુશામત, હાજી હા, અને દાંભિક-વ્યવહાર કરતા હતા. સર્વસાધારણ લોકો તો જાણે બાળકો હોય, એમ એમની સાથે સંતા કુકડીની રમત રમાઇ રહી હતી.

યુરીને માટે આ અસહ્ય બની બેઠું; અને એમાંથી છૂટવા સારુ તે પ્રકૃતિ, નિદ્રા, સંગીત અથવા તો બિમિના પ્રવાહમાં મૂંગી વહેતી માનવીય સમજણને શરણે જવા ઝંખી રહેતો હતો.

હવે યુદ્ધ-અસ્પતાલ વિખરાઈ જવાની હતી. લારા યુરલ પાછી જવાની હતી, ને ઝિયાગો મોસ્કો. લારા ટોળમાં કહેતી હતી: એકાદ વખત ભવિષ્યમાં કોઇ પૂછશે ત્યારે આ નાનકડા ગામની અસ્પતાલ યાદ નહિ આવે, ને એની નર્સ પણ.

લારા હજી હમણાંજ આજુબાજુના પ્રદેશમાં ફરીને પાછી આવી છે; એણે પોતાના અનુભવોની વાત કરી. થોડીવારે યુરી ઉત્સાહમાં આવી બોલતો સંભળાયો:

‘શુંશું ચાલી રહ્યું છે, વિચાર કરો! કદિ નહિ સાંભળેલું બની રહ્યું છે, ખ્યાલ આવે છે? અનંત કાળમાં આવું એકાદવાર જ બનતું હશે; જરાક વિચાર તો કરો, જાણે આખા રશિયાને રૂંધનારું છાપડું તૂટીને ખતમ થઈ ગયું છે, ને તમે ને હું; ને સૌ કોઈ ખુલ્લા આકાશ નીચે આવી ગયાં છીએ! આપણી

કોઈ જાસુસી કરનાર નથી—આપણે મુક્ત છીએ—કેવળ સિદ્ધાન્તમાં નહિ, શબ્દોમાં નહિ—ખરેખરી સ્વાધીનતા—આપણે કદિ કલ્પીય ન હોય તેવી. આકાશમાંથી તૂટી પડેલી ! આકસ્મિક, ગેરસમજ-માંથી પ્રગટેલી સ્વાધીનતા ! x x x પ્રત્યેક માનવી કેવું મોટું બની ગયું છે, એના કદની કશી પરવા કર્યા વિના x x x ગઈ કાલે રાતે હું એક સભા બેઠું રહ્યો હતો....બાણે રશિયન-માતા ચંચળ બની ઊઠી છે; હવે એ જડમૂઢ રહી શકે એમ નથી. કેવળ લોકો જ નહિ, સૌ કોઈ—તારાઓ અને વૃક્ષો મળતાં હતાં ને વાતો કરતાં હતાં; પુષ્પો રાત્રીએ વાતો કરતાં હતાં; પથ્થરો મકાનો બાણે ભેગાં મળી મિટિંગ કરતાં હતાં....સંત પોલના દિવસોની જેમ !

અને લારા એને પૂરેપૂરી સમજતી હોય તે રીતે કહેતી હતી: ‘હું જાણું છું તમે તારા અને વૃક્ષોની સમાજોની વાત દ્વારા શું કહેવા માગો છો તે. હું સમજું છું એ બધું. મનેય એની જ અનુમતિ થાય છે.’

અને યુરી આગળ ચલાવતો હતો:

‘ક’ઈક અંશે યુદ્ધ અને પછી ક્રાંતિને કારણે આ શક્ય બન્યું. યુદ્ધે જીવનમાં કૃત્રિમ છેદ ઊભો કર્યો—કેમ બાણે, જીંદગીને થોડા સમય માટે ય બાણુએ ધકેલાઈ શકાતી હશે. એ કેવી બેહુદી વાત છે ! ક્રાંતિ ઈચ્છા—અનિચ્છાએ ફાટી નીકળી—ઘણા વખત સુધી રૂંધાયેલો અવાજ ફાટી નીકળે તેમ. પ્રત્યેક માનવી એથી પુનરજીવિત બન્યું, પલટાયું. બલ્કે એમ કહી શકાય કે, સૌ કોઈ બે ક્રાંતિઓમાંથી તવાઈને બહાર આવ્યું:—એક અંગત ક્રાંતિ અને બીજી સર્વસાધારણ. મને

હતો ત્યારથી ગદ્યમાં એક પુસ્તક લખવાનું એણે શમણું સેવ્યું હતું—જે પુસ્તકમાં, જીવનનું અદ્ભુત રહસ્ય આંતરિક રીતે પ્રગટ થતું હોય ! પણ ત્યારે એવું ગદ્ય લખવા કરતાં પદ્ય લખવાનું એને વધુ સરળ લાગ્યું હતું. અને એક કલાકારની જેમ એ પોતાના ચિત્તમાં રમી રહેલા ભવિષ્યના ટ્રાઇ મોટા ચિત્ર માટે અસંખ્ય ‘સ્કેચિઝ’ કરી રહ્યો હતો !

કાકા નિકોલેના ગ્રંથો હવે પ્રગટ થયા હતા, તેમાં ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાન અંગેના અવનવ ખ્યાલો તેમણે પ્રગટ કર્યા હતા. યુરા અને મિશાના મન ઉપર આ ગ્રંથોએ ભારોભાર અસર કરી હતી.

ટોન્યાની માતાના અવસાન વખતે યુરાએ જીવન, મૃત્યુ, આત્મા, પુનર્જન્મ અંગે કરેલી વાતો એટલી જ નવી અને ગહન હતી : “Consciousness is a poison when we apply it ourselves. Consciousness is a beam of light directed towards, it lights up the way ahead of us so that we don't trip up. It's like the head-lamps on a railway engine—if you turned the beam inwards there would be catastrophe”. x x x અને તમે એટલે કોણ? તમે એટલે શું?... you in others are yourself, your soul. This is what you are...you have always been in others and you will remain in others—સ્મૃતિરૂપે...There is no death. Death is not our department. But you mentioned talent—that is ours, that is at our disposal. And to be gifted in the widest and highest sense is to be gifted for life...There will be no death...because death is already done with, it's old and we are tired of it.

What we need is something new, and that new thing is like eternal ! ”

અને એ વખતે જ અનાએ ઉચ્ચાર્યું હતું : “ મારું મૃત્યુ થાય તોય તમે બેઉ (ચુરા ને ટોન્યા) સાથે રહેજો. તમે સાથે જીવવા માટે જ સરખ્યાં છે...હું તમારું વેવિશાળ કરું છું....”

અલખત, ત્યારે તો અના જીવી ગઈ હતી.

હારા કોમારોચ્છ્રીથી ત્રાસી ઊઠી હતી. પોતાનું જીવન ખરબાદ થઈ રહેલું એ જાણતી હતી. અને એણે પોતાની બેનપણી નાઘાના કુટુંબમાં (કોલોગ્રિવોવ કુટુંબમાં) જઈ, ત્યાંનાં નાનાં બાળકોની શિક્ષિકા તરીકે રહેવા માંડ્યું હતું. કોલોગ્રિવોવ એક તેજસ્વી વેપારી હતો; પ્રગતિશીલ વિચારોનો પોષક હતો. ક્રાંતિકારોને આર્થિક મદદ કરી રહ્યો હતો અને પોતાના જ કારખાનામાં હડતાલ પડે એ હદે જાતે જ ટેકા આપતો હતો !

હારા માટે આ કુટુંબ અત્યંત આશ્વાસન અને વિકાસનું ધામ બની ગયું હતું. ત્યાં રહીને તેણે વિદ્યાપીઠનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. પરંતુ, હવે ત્યાંનાં બાળકો માટે શિક્ષિકાની જરૂર રહી નથી. એટલે પોતે આ કુટુંબ ઉપર ભારરૂપ બની રહેવા ઇચ્છતી નહતી.

આ દિવસોમાં તેના ભાઈ શેઘાની નફક્ટાઈએ વળી એક વધુ ફટકો તેના મન પર લગાવ્યો હતો. તેના કારણે તેને દેવું ચ કરવું પડ્યું હતું. ખીજની સર્જનતા ઉપર આધાર રાખી જીવવાનો ડાંખ એને કોરી રહ્યો હતો. ખીજ બાજુ પાશા સાથે લગ્નની વાત કરી ચૂકી હોવા છતાં તેના સંબંધમાં લાગણીનો સહજ પડ્યો પાડી શકતી ન હતી. એના માથા પર કોમારોચ્છ્રીનું ભૂત સવાર થઈ બેઠું હતું. અને એ એક જ ભૂત એના જીવનની સમગ્ર શક્યતાઓની આડે ઊભું હતું. એક દિવસ એણે નૃત્ય-જલસામાં ધસી જઈ કોમારોચ્છ્રી ઉપર પિસ્તોલ તાકી દીધી હતી. જો કે, તે બચી ગયો હતો. મોસ્કો નગરીના એક વિખ્યાત

વકીલ ઉપરનો આ હલ્લો—એક સ્ત્રીને હાથે ! ભવાડો થવાનો ભય ઊભો થયો હતો—એટલે બધું છવરાઇ પાણુ ગયું.

પરંતુ, ઉપરના એક પ્રસંગ પછી કોમારોવ્સ્કીએ લારા ઉપરનો તમામ અધિકાર ઉઠાવી લીધો હતો—પાશ દૂર કરી દીધો હતો. અને છતાં જ્યારે જ્યારે એને જરૂર પડે ત્યારે મદદરૂપ બનવાની ઇતેજારી તેણે દર્શાવી હતી. પરંતુ આ પ્રસંગ પછી લારા પાશાની પાસે માથું ઊંચું રાખી શકી નહિ: પોતાને છોડી દેવા એણે ધણું ધણું કહ્યું. અને છતાં ય પાશા ન માન્યો ત્યારે તેણે એના પ્રત્યેના પ્રેમનો જ ઇન્કાર કર્યો ! પરંતુ બેકામ ડૂસકાંઓએ એના અંતરની સાચી વાત પ્રગટ કરી દીધી હતી.

અને અંતે લગ્ન દિવસ ઉજવાઇ ગયો.

અને પોતાની નવી નોકરીઓ ઉપર ચઢી જવા યુરલ્સ (રિન્વા નદીને કાંઠે યુરિઆતિન નગર) ઊપડીય ગયાં.

ખીજી બાણુ, આ દરમ્યાન, અના મૃત્યુ પામી ચૂકી હતી. ટોન્યાને માથે એ જોવો તેવો આઘાત ન હતો. ચુરાએ તો ૧૦ વર્ષ પૂર્વે માતાને ગુમાવી હતી. આટલાં ટૂંકા વરસોમાં તે કેવોક ઘડાઈ ગયો હતો ! જીવન કે મૃત્યુ એકેનો ભય જ નજીકે હવે તેને સ્પર્શતો ન હતો. He felt he was on an equal footing with the universe... પોતાની માતાના મૃત્યુ સમયે તો તેણે અમુંઝણુ, ભય અને દુઃખના માર્યાં પ્રાર્થના કરી હતી. પરંતુ અનાના મૃત્યુ સમયની પ્રાર્થના નજીકે એને કોઈ અંગત સંદેશસમી જણાતી હતી. અને તે અનુભવી રહ્યો હતો : He realised, more vividly than ever before, that art has two constant, two unending preoccupations: it is always mediating upon death and it is always thereby creating life. He realised that this was true of all great and genuine art.

યુરી અને ટોન્યાનાં લગ્ન ઉજવાઈ ગયાં હતાં. ને હવે તો તેમને એક પુત્ર પણ હતો. હવે યુરી ડા. ઝિવાગો બની ગયો હતો. (જે.કે. લેખક હવે 'યુરા'ને બદલે 'યુરી' તરીકે જ તેનો ઉલ્લેખ કરે છે.)

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ રશિયાને માથે મોત તોળી રહ્યું હતું.

૨

હારા યુરસ્સમાં પોતાની નવી નોકરી ઉપર ગોઠવાઈ ગઈ હતી. ત્યાં લોકોમાં ખાસી લગ્ન ગઈ હતી. પણ એન્ટિપોવ (પાશા) પોતે રેલવે કામદારનો દીકરો હોવા છતાં, એનો શહેરી મિત્રજ આડે આવ્યો કે શું, એ બીજાઓ સાથે સહજ રીતે લગ્ન શકતો નહતો; અને કુટુંબ-જીવનમાં પણ કંઈક મહત્વનું 'ખાલી' રહી ગયું હોય એવી અકળામણમાં શેકાઈ રહ્યો હતો: હારા સાથેના સંબંધો સારા હતા, પણ સરળ નહિ! જેને ચાહ્યા વિના રહી જ ન શકાય એવી આ નારી માટે ખરેખર એને પ્રેમ હતો કે આભારની લાગણી? ક્યાંસુધી કેવળ ઉપરઉપરની બનાવટી જાંઘી જીવ્યા કરવી? શું કુટુંબનો (હવે તો એક બાળકી હતી તેનોય વિચાર કરવાનો હતો) જ ત્યાગ કરવો? પત્ની સાથે તલ્લાક લેવી? આપઘાત કરવો?—અનેક વિચારો એના મનમાં તોફાન જગાવી રહ્યા હતા.

આખરે, એન્ટિપોવે પોતાનો નિર્ણય કરી લીધો: પત્ની અને પુત્રી કાત્યાનો ત્યાગ કરી, યુધ્ધમાં સૈનિક તરીકે જોડાઈ જવાનો એ નિર્ણય હતો. હારા પ્રથમ તો માની જ ન શકી: પાશા, તને શું થયું છે? તું તું જ નથી રહ્યો...હું તો ઓળખી જ શકતી નથી. શાથી તું આમ બદલાઈ ગયો છો? ખરેખરું કહે, ભગવાનને ખાતર, શું ખરેખર દેશને આવી જરૂર છે?

એન્ટિપોવ અડગ હતો; ને ગયો.

તો જાણે લાગે છે કે, સમાજવાદ મહાસાગર છે, અને આ તમામ ભિન્નભિન્ન પ્રવાહો, આ અંગત, વ્યક્તિગત ક્રાંતિઓ એના પ્રતિ જ વહી રહી છે—જીવનના મહાસાગરમાં; પોતાના અધિકાર પૂર્વકના જીવનના મહાસાગરમાં. હું જીવન કહું છું, કલા-કૃતિમાં જોઈએ છીએ તે અર્થમાં—જેને મહાન મેધાવાન સર્જકો નૂતનસ્વરૂપ આપે છે, અને સર્જનાત્મક રીતે સભર-ઉન્નત બનાવે છે તે અર્થમાં. હવેજ લોકોએ પુસ્તકો અને ચિત્રોમાં નહિ, પરંતુ પોતાની જાતમાં, સિદ્ધાન્તમાં નહિ પણ વ્યવહારમાં, અનુભવવાનો નિશ્ચય કરી લીધો છે.’

અને થોડાક મૌન બાદ ઉમેર્યું: ‘આજકાલ સાચી પ્રામાણિક સર્જક જાંઠગીની મને ખેચના લાગી છે. આ બધી ત્વરિતતાના એક અંશ-ભાગ બની જવાની મને તમન્ના જાગી છે...’

યુરી મોસ્કો જવા ઊપડી ચૂક્યો હતો. આખે રસ્તે ટ્રેનમાં ગીતો, ખૂમખરાડા, અને ગાળો સાંભળવા મળતી હતી; અને સ્ટેશને ટોળાં ઘેરી વળતાં હતાં;.. વચમાં ગોળીખારોની રમઝટ ઊડતી હતી.

યુરીના મનમાં બે વિચાર-વર્તુળો શરૂ થઈ ગયાં હતાં. એક વર્તુળમાં હતા ટોન્યાના વિચારો; ઘર-કુટુંબની વીગતોના વિચારો બે વરસના વિયોગને અંતે એ જીવન જીવવા ધસી રહ્યો હતો. x x x એની ક્રાંતિ પ્રત્યેની વક્ષદારી અને પ્રીતિ એજ અર્થમાં વ્યક્ત થઈ રહી હતી, કે જે અર્થમાં મધ્યમ વર્ગે એતો સ્વીકાર કર્યો હતો; જે અર્થમાં વિદ્યાર્થીઓએ એને અપનાવી હતી. અને જે અર્થમાં ૧૯૦૫માં ખ્લોક (કવિ)ના અનુયાયીઓએ એને આવકારી હતી; આ સુપરિચિત વર્તુળમાં નવો સંદેશો પણ હતો. ૧૯૧૨-૧૪નાં વરસોમાં ચિંતન, કલા અને જીવનમાં, રશિયાના અને ઝિવાગોના પોતાના એકંદર સમસ્ત નસીબમાં દેખાઈ ચૂકેલાં શકુતો અને વચનોનો સ્પષ્ટ પડ્યો હતો. એકવાર

યુદ્ધ પૂરું થઈ જતાં એ આમોહવામાં પાછા ફરવું, એનું પુનરાવર્તન અને એનું સાતત્ય જોવું એટલું જ સારું હતું કે જેટલું ઘેર પાછા ફરવું સારું હતું.

એના ચિંતનના ખીજા વર્તુળમાં પણ નવી વસ્તુઓ હતી—પહેલા વર્તુળ કરતાં સાવ જુદી! એ અપરિચિત હતી, જૂનાથી અસંબધ એવી! એ કાંઈ કોઈએ પસંદ કરેલી ન હતી; વાસ્તવતાએ સૂચવેલી હતી; અને ભૂકંપના જેટલી એકાએક અણુધારી હતી. એમાં હતું યુદ્ધ—એનું લોહિયાણુપણું અને એની કંપાવનારી ઘટનાઓ, એની ગૃહવિહિનતા, અખરતા અને એકત્રતા, એની કસોટીઓ, એણે શીખવેલું દુન્યવી ડહાપણ—આ બધા સહિતનું યુદ્ધ. અને એવી જ ખીજી નવી વસ્તુઓ હતી—ક્રાંતિ; ૧૯૦૫માં વિદ્યાર્થીઓનાં મનની આદર્શોમાં વસેલી નહિ, પરંતુ નવા ઉછાળાએ—લોહિયાળ, દયાહીન, અણુધડ, અને ખડેપગા બોદશેવિકાની આગેવાની નીચેની સૈનિકાની ક્રાંતિ...

વળી, આ નવા વિચારોમાં હતી નર્સ એન્ટીપોવા—યુદ્ધમાં સપડાયેલી, જેનું પૂર્વજીવન અજ્ઞાણ હતું; તે જે કોઈને દોષ દેતી ન હતી; પરંતુ જેની મૂકતા જ ભારેભાર ઠપકાએ હતી.

અને અહીંય યુરીનો એ પ્રમાણિક પ્રયાસ હતો કે કેવળ એને જ ચાહવી ન જોઈએ—જેમ તે પોતાના કુટુંબને જ યા મિત્રોને જ કેવળ ચાહવાને બદલે સૌને ચાહવાનો આગ્રહ ધરાવતો આવ્યો હતો, તેજ અર્થમાં...

યુરીની ટ્રેન પૂર ઝડપે ધસી રહી હતી... કેટલીકવાર ગાડાંઓ અને ઘોડાના ટપ્પાઓ અવાજ કરતાં અધિકારમાંથી સ્ટેશનભણી ધસી આવતાં હતાં, અને વૃક્ષોના ધસમસતા અવાજો ભેળા એમનાં પૈડાંના અવાજો ભળી જતા હતા... એ બધાંનો અર્થ યુરી સમજતો હતો: અને રશિયામાં સતત વિસ્તરી રહેલા અજંપાનાં અને ઉત્તેજનાનાં વર્તુળોના, તથા ક્રાંતિના અને તેની મુશ્કેલ નિર્ણાયક ઘડીઓના, અને તેની આખરી મહાનતાની શક્યતાના

સમાચારોનો વિચાર કરતો તે પડખાં ફેરવતો હતો.

ખીજી સવારે જગતાં, એક અજબ જુવાનિયા સાથે વાતે વળગ્યો. અને આગલી રાતની વિશિષ્ટતાઓ તાજી થઈ: આ જુવાન અજબ ઢંગવડા વિનાની વાતો કરતો હતો; ગમે તેમ, એનો હેતુ પોતાના ઉદ્દામ અભિપ્રાયો દ્વારા સામાને આંજી દેવાનો અને પોતે ખીજા બધા કરતાં વિશેષ્ટ હોવાની છાપ પાડવાનો હતો. યુરીને આગલી સદીના નિહિલિસ્ટોની યાદ આવી: દોસ્તોયેવ્સ્કીનાં પાત્રોની યાદ આવી (દા. ત. The possessed માં); અને આજકાલનાં નાનાં નગરોના બુદ્ધિજીવી જુવાનોની યાદ આવી, જેઓ મોટાં શહેરોના જુવાનો કરતાં ભિન્ન હતા—કેમકે મોટાં શહેરોમાં 'વાસી' ગણાતી અંતરની સવ્યાષ્ટ હજી આ લોકો ટકાવી રહ્યા હતા!

આ યુવાન પોગોરેવશિષ્પ અજબ બુદ્ધિશાળી હતો. બહેરા-મૂંગાની શાળાના આ વિદ્યાર્થીએ ખોલવા-સાંભળવાની અસાધારણ શક્તિ સિદ્ધ કરી: લીધી હતી... અને ઝાબુશિનો—પ્રજ્ઞસત્તાકની સ્થાપનામાં એનો હાથ હતો. એક ઉદ્ધત નિશાળીઆની છટાથી એ નજીકના ભવિષ્યમાં થનારી વિનાશક ગિથલપાથલોની આગાહી કરી રહ્યો હતો.

યુરી આ ગિથલપાથલોની વાત માનતો હતો. પણ આ જુવાનીઆના નિશાળીઆ ધમંડથી એતું માથું ભમી ગઈયું હતું. એણે કહ્યું: 'તમે કહો છો એ બધું સાચું અને... પણ મને લાગે છે કે, આજે જે કાંઈ ઘટનાઓ બની રહી છે—અધાધૂંધી, છિન્નભિન્નતા, દુશ્મન તરફથી દબાણ—આવે વખતે વધુ જોખમી પ્રયોગો શરૂ કરવાનો સમય નથી. એક ઉધમાત પૂરો થાય તે પૂર્વે ખીજામાં ઝંપલાવી પડવું યોગ્ય નથી...' જવાબમાં જુવાનીઓ એની એ છટાથી ખોલી રહ્યો હતો: 'આ તમામ વિનાશ—એ તો વિશાળ રચનાત્મક યોજનાની સાચી સુયોગ્ય પ્રાથમિક કક્ષા છે. હજી પુરાણો સમાજ પૂરતો છિન્નભિન્ન બન્યો નથી. એક વાર તો એના ભુક્કા ખોલી જવા જોઈશે, ત્યારે જ સો ટક સાચી ક્રાંતિકારી સરકાર એ ટુકડાઓને ભેગા કરી તદ્દન નવાજ પાયા ઉપર નવી ધમારત

ચણી શકશે...!

યુરી આ સાંભળી ત્રાસી ઊઠ્યો...તેને આ અનેક દિવસોમાં આજે પહેલીવાર એકાએક એ વાતનો ખ્યાલ આવ્યો કે પોતે ક્યાં હતો, એનું શું થઈ રહ્યું હતું, અને એને માટે ભાવિ કેવું હતું.

પરિવર્તનો, આંદોલનો, અનિશ્ચિતતાઓ, ઊથલપાથલો; યુદ્ધ અને ક્રાંતિ, વિનાશ, મોત, ગોલંદાજી, પૂલોનું ઊડાની દેવું, આગ અને વિનાશનાં ત્રણ વરસ—આ બધું એને એકાએક જંગી ખાલી નકામી જગો જેવું લાગ્યું. આ લાંબા વચગાળા બાદ પ્રથમ સાચો બનાવ પોતાનું આ ગૃહ પ્રતિ પ્રયાણ હતું—અલખત, એવી સમજથી કે ઘર સલામત હતું, હજીય ક્યાંક અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું, જેની અંદરની નાનામાં નાની રજકણુ પણ એને વહાલી હતી. જીંદગી સાથેનું આ સ્પર્શ—ખિંદુ હતું, આ અનુભૂતિ હતી, સાહસવીરોની અને કલાકારના મનમાં વસેલી સિદ્ધિની આ સાધના હતી—તમારું તમારા કુટુંબમાં, તમારા પોતાનામાં પાછા ફરવું—જીંદગીનું આ પુનરાવર્તન !

૪

યુરી ખેમકુશળ ઘેર—મોસ્કો આવી ગયો: પત્ની, બાળક શુરા અને સસરા—સૌ સાથે જ છે. મોટા ધરમાંનો નીચલો ભાગ ‘એલિકલ્યરલ એકેડેમી’ને આપી દીધો છે...યુરીને આથી સંતોષ થાય છે: ધનિકો જે રીતે આલેશાન મકાનો અને જમીનો રોકીને રહેતા આવ્યા છે તે કાંઈ સાઈં નથી; કેટકેટલી નકામી ચીજોનો ઠંકેરો! પારાવાર ફરનીયર, પારાવાર જગા, પારાવાર સુખસગવડો—પારાવાર સ્વ-પ્રદર્શન! સાઈં થયું ઓરડીઓ આપી દીધી, દ્ધારો ઝોછો કર્યો...હજીય થોડુંક આપી દેવું જોઈએ...

પરંતુ થોડા જ દિવસોમાં યુરીએ જોયું કે ધણું બધું બદલાઈ ગયું હતું. એના મિત્રોનો રંગ ઊડી ગયો હતો—પોતાનાપણું ક્યાંય દેખાતું ન હતું.

આજ સુધી તો ગરીબોને ભોગે પોતાની ધૂનો અને બૂલોમાં મસ્ત રહેવાનું શક્ય હતું; વિશાળ બહુમતિના ભોગે પ્રાપ્ત થતો થોડાકને એશઆરામનો અધિકાર હતો: અને ત્યારે એમના ચિત્તમાં પોતાને વિષે ખોટા ખ્યાલો જાગે—બહુ ઉત્તમ ગુણો અને મૌલિકતા વિષેના—તો એમાં નવાઈ શી ! પરંતુ એકવાર નીચલા વર્ગો ઉપર આવ્યા, અને ઉપલા વર્ગોના ખાસ હક્કો ડૂલ થયા કે તરત આ બધાનો રંગ બિતરી ગયો હતો ! કશાજ પ્રયાસ વિના, કેવા આનંદ સાથે પોતાની સ્વતંત્ર વિચાર-ચિંતનની ટેવનેય તેમણે તિલાંજલિ આપી દીધી હતી—આ જોતાં તો, કદાચ હકીકતે ને સાચા અર્થમાં એવી સ્વતંત્ર વિચારની ટેવ એમને હશે જ નહિ !

યુરીનું વતુંળ બહુ નાનું બની ગયું. એમાં યુરીના કાકા કોલ્યા (નિકોલે) પીટર્સબર્ગથી આવી પૂગ્યા હતા. એમનું વલણ બોલ્શેવિક-તરફી હતું. તો, ટોન્યાના પિતાનું વલણ જુદું હતું. બંને વચ્ચે ખાસી ચક્રમક ઝરતી ય ખરી. કાકા નિકોલે કહેતા હતા કે ‘જૂની ખખડજ ઇમારતને ટેકા-ટેલા આપી ટકાવી રાખવી નકામી છે. એને તો પાયાથી ખોદી નાખવી રહી—અલબત્ત, એથી આખી ઇમારત તૂટી પડશે, એય સાચું. પરંતુ એથી શું ? એની ભયંકરતા કાંઈ એની ઘટનાને રોકી શકનાર નથી. સવાલ કેવળ સમયનો છે...’ તો એલેક્ઝાન્ડર (ટોન્યાના પિતા) ખીજી જ વાત ઉપર ભાર મૂકતા હતા: ‘એ મુદ્દો મુખ્ય નથી...’ એમ કહી ક્રાંતિના સ્થંભ સમા ગણાતા કેટલાક આગેવાનોની વાત શરૂ કરી, એમની દંભી, છીછરી, ઊંચા અવાજે સૂત્રો દ્વારા વકતૃત્વ બતાવવાની વૃત્તિ પર પ્રહાર કરતા હતા.

તો વળી, ખીજી કોક વાર યુરી અને તેના સાથી મિત્રોની મંડળી મળતી અને એકાએક ઉગ્રચર્ચા બિપડતી. એક એવા પ્રસંગે યુરી કહેતો હતો :

‘યુધ્ધના આ ત્રીજ વર્ષ દરમ્યાન લોકોને એવી ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે હવે યુધ્ધ હરોળ અને પાછળની હરોળ જેવા ભેદો નહિ રહે. ખૂનનો દરિયો આપણ સૌને યુધ્ધ બહાર રહેલાને કુખાડી દે એવો બિછળશે : ક્રાંતિ આણું પૂર છે. આણું બનશે

ત્યારે એમ જ લાગશે, અમને કૌનમાં લાગતું હતું તેવું જ, કે જીવન થ'લી ગયું છે, કશું જ અંગત રહેવા પામ્યું નથી. કેવળ ખૂન અને મોત સિવાય કશું જ આ ધરતી પર રહેવા પામ્યું નથી. બે આજના આ દિવસોની લખાયેલી સ્મૃતિઓ અને ઘટનાઓ વાંચવા આપણે લવિષ્યમાં જીવતા હોઈશું તે ત્યારે આપણને જણાશે કે, ખીલ લોકો એક આખા સૈકા દરમ્યાન બે અતુલવ કરે છે, એનાથી વધુ અતુલવ આપણે આ પાંચ યા દશ વર્ષ દરમ્યાન કરી લીધો છે. મને ખબર નથી કે, લોકો બંતે જ ખડા થઈ જઈ, ભરતીની જેમ સ્વયંસ્ફૂર્ત આગે બઢશે, કે પછી બધું એમને નામે જ કરવામાં આવશે ! આવા ભવ્ય પ્રસંગ પાસે ઝોળખપત્ર માગી શકાતા નથી; એને એના અસ્તિત્વ માટે નાટકીય સાબિતીઓ આપવાની જરૂર નથી; આપણે એને વિશ્વાસ કરશું. આવી પ્રચંડ ઘટનાઓનાં કારણો ખોટી કાઢવા મથવું એ હલકું અને સાંકડા મનનું છે. ખરેખર એવાં કારણો જ હોતાં નથી...બે ખરેખર મહાન છે એનો આરંભ હોતો નથી—બ્રહ્માંડની જેમ. જાણે કે તેવું હંમેશાં અસ્તિત્વ હતું, અથવા તો એકાએક આકાશમાંથી વૃદ્ધી પડવાની જેમ તે આપણી સામે આવી ખડું થઈ ભય છે !

‘મને લાગે છે કે રશિયા આ દુનિયાના આરંભકાળથી આજ સુધીમાં પ્રથમ સમાજવાદી દેશ બનવા સરભર્યો છે. આ બનશે ત્યારે આપણને કાંબા સમય સુધી એ સૂનમૂન બનાવી જશે; અને આપણે એમાંથી બહાર નીકળશું ત્યારે જ આપણે અર્ધ—જાગ્રત જેવા જ હોઈશું—અરધી સ્મૃતિ તો ગુમાવી ખેઠેલા ! પ્રથમ શું બન્યું ને પછી શું બન્યું એ આપણે ભૂલી ગયા હોઈશું અને જેની સ્પષ્ટતા જ થઈ શકે એવી નથી, એને માટે કારણો શોધવામાં આપણે નહિ પડીએ. નૂતન વ્યવસ્થા સર્વવ્યાપી હશે, અને અતિ સુપરિચિત હશે—ક્ષિતિ જ ઉપરનાં જંગલોના જેવી, અથવા માથા પર ઝળૂંબતાં વાદળો સમી—કશું જ એના વિનાનું રહેવા પામ્યું નહિ હોય.

૧૯૧૭: ઝોગણ્ટ પૂરો થઈ સપ્ટેમ્બરથી પૂરો થવામાં હતો. શિયાળાની

સાથે નવી કુદરતી આફતોની ચિંતા સૌના હોઠ પર હતી.

ખોરાક અને બળતણની ખરેખરી કટોકટી ઊભી થઈ હતી. પરંતુ ભૌતિકવાદના વિજયના એ દિવસોમાં, ભૌતિક તત્ત્વ જ કેવળ અભૌતિક-ખ્યાલસમું બની ગયું હતું, અને ખોરાક અને બળતણને સ્થાને એની સમસ્યાની ચર્ચા જ મુખ્ય હતી...! જાણે સૌ અસહાયતાના શિકાર બન્યા હતા... અને સૌ પોતાની જાતને છેતરતા અને વાતો કરતાં અજાણુ ભાવિ તરફ ધકેલાઈ રહ્યાં હતાં. યુરી ભયાનકતા પારખી ગયો હતો — એની અને એના જેવાંની: તાવણી-કદાચ મોત જ સામે હતું. ભાવિના રાક્ષસી યંત્ર સામે એ તો વામણો હતો... એને એ ભાવિનો ડર હતો અને પ્રેમ પણ હતો, અને અંતરથી એનું ગૌરવ પણ અનુભવતો હતો... અને કાંઈક સારું કરવા એ પોતાની જાતની કુર્યાની કરવાય તૈયાર હતો, પરંતુ જાણે કંઈ જ કરવા અશકત હતો !

ફરી પાછો તે હોસ્પિટલમાં એના કામે ચઢી ગયો હતો. અને એના ચાલુ કામ ઉપરાંત તેને સ્ટાફના માણસો અંગેના આંકડા—મૃત્યુ, માંદગી, કમાણી, રાજકીય જાગ્રતિ અને ચૂંટણીમાં તેમનો હિસ્સો; બળતણ, ખોરાક, દવાની અછત—તમામનાં આંકડા તપાસવાના હતા તે હેવાલ આપવાનો હતો. કેટલીકવાર તો કામ પતાવી, તે ત્યાંજ ખેસી જૂની ડાયરી જોઈ જવાનું અથવા નવું લેખન કરવાનું ય કરતો હતો.

૫

ક્રાંતિના સમાચારો તાજ જ પ્રગટ થયા હતા. જાપાંવાળા છોકરા પાસેથી પેપર ખરીદી રસ્તા પર ઊભો રહી ગલીના દીવાના પ્રકાશમાં યુરી હેડલાઇનો વાંચી રહ્યો હતો: પિટર્સબર્ગમાં સોવિયેત સરકારની સ્થાપના ! પ્રોલિટારિયટ સરમુખત્યારી !

પવનના અપટાઓએ યુરીની આંખે ફટકા લગાવ્યા, અને ભૂરી, ખરફવાળી, રજકણોએ જાપાંના પાનાંને જાઈ દીધું; પરંતુ યુરીએ વાંચવાનું

છોડ્યું નહિ. એ ક્ષણની મહાનતાથી અને ભાવિ સદીઓ સુધી વિસ્તરનારી એની મહત્તાના વિચારથી એ ધ્રુજ બેસ્યો હતો અને અંજાઈ ગયો હતો.

ઘેર પહોંચી સસરાના હાથમાં છાપું મૂકતાં બોલ્યો: 'જ્યેવું આ ? ખરેખરનું બન્યું છે...'

અને પછી ભટ્ટી આગળ બેસી, લાકડાં સંકારતો પોતાની જાતને જ કહી રહ્યો હતો, 'કેવી જખરજસ્ત વાઢકાપ ! છરી હાથમાં લઈ તમામ સડેલ ભાગ કાપી નાખીએ, એવું ! તદ્દન સરળ રીતે. કશાજ ભલડાટ વિના, સદીઓ સુધી જામી બેઠેલા પુરાણ રાક્ષસને પકડીને તમે મોતની સગ્ન ફરમાવી દે, એવું ! આ નિર્ભયતા, આ પાર પાડવાની રીતિ ખરેખર પોતિકા રાષ્ટ્રીય રીતિ જ છે—પુસ્કિનનું તેજસ્વી સોંસરાપણું, અને હકીકતો પ્રત્યેની ટોલ્સટોયની નીડર પ્રીતિ !

એલેકઝાન્ડરે વચ્ચે બોલીને વિક્ષેપ કર્યો. પણ તેના તરફ લક્ષ આપ્યા વિનાજ યુરી ગણગણ્યો: 'બુદ્ધિમત્તાનો ખરેખરો ચમકારો તો આ છે—માનો કે તમે કોઈને કહો કે, જા નવી દુનિયા પેદા કર; નવો યુગ શરૂ કર; તો એ તમને કહેશે: પહેલાં જાણી સ્વચ્છ કરો; અને જૂની આખી સદી પૂરી થવાની રાહ જોશો; એ લોકો સરવૈયું જોવા ઇચ્છશે, ચોખ્ખીચક્ર રકમ, કોરું કદ પાનું !... પરંતુ, અહીં તો એવા કશાની પડી નથી: 'આ છે તે સ્વીકારો કે છોડી દો ! આ નવી ચીજ છે, ઇતિહાસની આ અજાણ્ય છે, આ તો રોજાંદા જીવનના ભીતરમાં, એના ભાવિ રાહની જરાય ચિંતા કર્યા વિના, સોંસરી પ્રગટી બેઠી છે. એનો આરંભ શરૂ-આતથી થતો નથી; અધવચ્ચેથી જ આરંભ થાય છે—કોઈ કશી ચોક્કસ રાહ જોયા વિના, અઠવાડિયાના પહેલા દિવસે, ખરેખર કામના કલાકોની અધવચ્ચે. એજ તો પ્રખર બુદ્ધિમત્તાનું લક્ષણ છે. કેવળ સાચી મહાનતા આટલી અસ્થાને અને આટલી કવખતની ભાગ્યે જ હોઈ શકે.'

શિયાળો જામી ગયો હતો—જેવો ભાખ્યો હતો તેવોજ—કાળો

કંદ, ભૂખ્યો, ઠંડો...તમામ પરિચિતતાઓનો નાશ ભરખતો અને જીવંતોના તમામ પાયાઓને પલટાતો જોતો, અને હાથમાંથી સરકી જતી જીવંતોને પકડી રાખવાના અમાનવીય પ્રયાસોમાં પૂરો થતો શિયાળો જન્મી ગયો હતો.

અને આ પછી તો ખીજ એ શિયાળાઓ એવા જ ઊતર્યા હતા. ત્રણે શિયાળાઓ એકતાર બની ગયા હતા.

સર્વત્ર નવી ચૂંટણીઓ થઈ રહી હતી: ઘર-મકાન, વેપાર ઉદ્યોગ, મ્યુનિસિપલ કામો—બધેજ. દરેકના કોમિસાર નીમાઈ રહ્યા હતા; તેમને અમર્યાદ સત્તાઓ હતી અને લોખંડી ઇચ્છાશક્તિ હતી; ધાક-દમનનાં સાધનો અને રિવોલ્વરો એમને હાથ હતી; તેઓ ભાગ્યેજ દાઢી કરતા હતા તે થોડુંક જ ઊંઘતા હતા; ખૂઝ્યાં ઓલાદની બધી બદ-માશીઓના જાણકાર હતા; અને જરાય દયામાયા વિના, બનાવટી રિમત સાથે, ચોરી કરતાં પકડાયેલા ચોરની સાથે કરે તેવો વર્તવ કરતા હતા; આ જ એ લોકો હતા, જેઓ 'યોજના' અનુસાર તમામ પુનર્ર્ગઠન કરતા હતા—એક પછી ખીજ કંપની, એક પછી ખીજો ઉદ્યોગ 'બોલ્શેવાઈઝ' થતો હતો.

ભૂખમરાની પૃઠે રોગચાળાએ જોરમાં ઉપાડો લીધો હતો. યુરીના કેટલાક સાથીદારો પૂરતા પગારના અભાવે છૂટા થઈ ગયા હતા. અને જાણે યુરીને એવી ટકોર કરી રહ્યા હતા: 'કેમ એમની (બોલ્શેવિકોની) ચાકરી ચાલુ છે?' અને યુરી જવાબ આપતો હતો: 'જરૂર ચાલુ છે...અને તમને ગમે ન ગમે પણ કહું છું કે, અમારી હાડમારીઓ માટે અમે મગર છીએ અને જેઓ અમારા ઉપર પોતાની જાતને લાદીને અમારું સન્માન કરી રહ્યા છે, એમને હું સન્માનું છું.'

અને યુરી રોગચાળામાં પડેલાંને બચાવવા થાય એટલું બધું જ કરતો રહ્યો.

અલબત્ત, હાડમારીઓનો અંત ક્યાંય દેખાતો ન હતો. તેમાંય, હવે

તો (સિવિલ વાર: આંતર વિગ્રહ) શરૂ થઈ ગયો હતો. ભૂખમરો માઝા મૂકી રહ્યો હતો. અંતે, ભૂખથી કમળેર બનેલા યુરી પર ટાઇફોઇડનું આક્રમણ થઈ ચૂક્યું: પંદર દિવસ બેભાન, લવારી, મૃત્યુના ઝાળા... કવિતાની લીટીઓ...

આ આજ્ઞા દિવસોમાં ઝિવાગો—કુટુંબને યુરીના ઝોરમાન ભાઈ જેવ— આફની હૂંફ—સહાય મળ્યાં હતાં.

સૌની સલાહ હતી કે શહેર છોડી ગ્રામ પ્રદેશમાં ચાલ્યા જવું.

અને યુરલમાં આવેલા યુરિયાતિન નગર પાસેની ઝિવાગો— કુટુંબની વારિકિનો એસ્ટેટમાં જઈને રહેવાનું નક્કી થયું.

વારિકિનો એસ્ટેટ ! ત્યાં રહેનારાં ત્રણમાંથી માતા અને દાદીમા તો મરી પરવાર્યાં હતાં; અને દાદા હજી દુશ્મનની જેલમાં હતા—જીવતા રહ્યા હોય તો. ત્યાં જવા સામે દુશ્ચિંતાઓનો પાર ન હતો. એસ્ટેટ, મકાનો, ફેક્ટરી—શાની શી હાલત હશે ? એમના જૂતા મેનેજર મિકુલિત્સિન ઉપર કેવો કેટલો આધાર રાખવો ? એના ય શાં કામકેડાણાં ? જીવતો ય હશે ? કોઈ કશું જાણતું ન હતું. પરંતુ છેવટે નિર્ણય લેવાયો હતો.

મોસ્કોથી યુરલ સુધીનો પ્રવાસ અતિ લાંબો હતો. આંતર વિગ્રહના અનેક પ્રસંગો આ લાંબા પ્રકરણમાં લેખકે આલેખ્યા છે. તેમાં સોવિયેત સરકાર તરફથી લશ્કર—ભરતીમાં ફસાઈ ગયેલા કિશોર વાશ્યાની અને અધરસ્તે ભાગી છૂટનારાઓની, જે કોઈ સત્તામાં હોય તેની સામે ફેરફાર ઊઠેલા ખેડૂત—ખેડોની, અપરંપાર અધાધૂંધીની અને સ્ટેશનો ખાળવાની, રસ્તામાં ટ્રેન થોભાવી દેવાની, લૂંટ અને આગની, ધરપકડોની, સત્તામણીઓની, અધિકારીઓની તુંડમિગ્નજીની, અને તરેહ તરેહના અવનવા અનુભવોથી ભરેલી દુ:ખ—યાતનાઓ અને હાડમારીઓની તસ્વીરો આલેખાયેલી છે.

આ પ્રવાસ દરમ્યાન યુરી એના સસરા સાથે વાત કરતાં કહે છે:

‘મને લાગે છે કે આપણે જાંડા ને જાંડા જઈ રહ્યા છીએ. આ આખો પ્રદેશ જખરી ઉથલપાથલમાં છે. આપણે ત્યાં પહોંચીશું ત્યારે કેવી હાલત હશે, ખબર નથી પડતી...આપણે કેવી રીતે વર્તવું એ બાબત આપણી વચ્ચે અગાઉથી સંમતિ હોવી જરૂરી છે...’

સસરા એલેક્ઝાન્ડર યુરીની વાત સમજીને બોલતા હતા: ‘તે દિવસે ક્રાંતિ સફળ થયાનું ખબરવાળું છાપું લઈને તમે આવ્યા હતા—યાદ છે ને? એમાંની હેતુશીલતાએ આપણુ મન ઉપર અસર કરી હતી. પરંતુ ક્રાંતિની મૌલિક પવિત્રતા તો જેમણે એ વિચાર પ્રથમ સેવ્યો હોય તેવાના જ મનમાં રહી જાય છે, અને જે દિવસે તે પ્રગટ થાય છે તે દિવસ પૂરતી જ. ખીજા જ દિવસથી રાજકારણી કાર્ય—કારણતું તત્ત્વજ્ઞાન એને ઊંધું ચતું કરી નાખે છે...’

ત્યાં પહોંચ્યા બાદ કેવી રીતે જીવન જીવવું તેનો વિચાર કરતાં તે પોતે ઉમેરે છે: ‘આપણે કાંઈ ખેતીવાડીનો ધંધો કરવા આટલા દૂર જતા નથી...રશિયામાંથી મિલકતનો યુગ હવે અસ્ત પામી ગયો છે; અમે ગ્રોમેકો કુટુંબનાઓએ તો એક આખી પેઠી પૂર્વેજ સંપ્રદાયતિનો આવેશ ગુમાવી દીધો છે...’

એક મોટા સ્ટેશને ગાડી આવીને ધણુ વખતથી થંભી હતી...થોડે દૂરથી ‘આર્ટિલરી’ના અવાજને આવી રહ્યા હતા. લગભગ યુદ્ધ મોરચાની (આંતર વિગ્રહ) સમીપ ગાડી આવી પહોંચી હતી. યુરી નીચે ફૂદી પડી બુલે છે તો ગાડી અધવચ્ચે કપાઈ ગયેલી હતી. એજીન સાથે થોડાક ડબ્બા ચાલ્યા ગયા હતા...યુરીએ આગળ વધી રહેવે લાઈન ઓળંગતાં એકાએક સંત્રીએ પૂછ્યું; કોણ છો.? ક્યાં જવું છે?

અને કશી જ લાંબી પડપૂછ વિના—એક સંત્રી કે જેને કોઈક માણસ અંગે શક હતો, કોઈની શોધમાં જ એ હતો, યુરીને જેઠ તેની શંકા પાકી થઈ હતી કે શું, પણ યુરીને પકડીને લઈ ચાલ્યો. યુરીને તો ખબરેય

ન હતી કે આ ક્યું સ્ટેશન હતું, કંઈ જગ્યા હતી. પરંતુ હવે એને જાણ થઈ કે તેઓ યુરિયાતિન નગરની પાસેના રાજવિલી પરાના સ્ટેશને આવી પહોંચ્યા હતાં. તાજેતરમાં જ 'બહાઈટસ' (પ્રતિક્રાંતિકારો) ના હાથમાંથી નગર મુક્ત થયું હતું. પરંતુ આ સ્થળ હજી સલામત ન હતું; ગામ ખાલી કરી નાખવામાં આવ્યું હતું. અને આ સ્થળે લશ્કરી કામિસાર સ્ટ્રેલનિકોવનો પગલ પડ્યો હતો.

સ્ટ્રેલનિકોવ પાસે યુરીને લઈ જવામાં આવ્યો. એને જ્ઞેતાં જ એના મન ઉપર આ અમલદારની યુદ્ધિમત્તા, સ્વસ્થતા, તેજસ્વિતાની ઊંડી છાપ પડી...યુરીની હાજરીમાં સ્ટ્રેલનિકોવ તેના સૈનિકોને છેલ્લા વિજયના ખખર માટે ધન્યવાદ દઈ રહ્યો હતો: અને પછી કહેતો હતો: 'આખરે તો એ (દુસ્મનો) રશિયન હતા - માથામાં ભૂસું ભરેલું એટલું જ — એટલે તો કેટલી સહેલાઈથી પત્યું! એમનો કમાન્ડર (ગાલિયુલિન) તો મારો મિત્ર હતો. એ તો મારા કરતાં જ જન્મે વધુ પ્રોલિટારિયટ છે. અમે એકજ ઘરમાં ઉછરેલા. એણે મારે માટે પાર વિનાનું ક્યું છે. અને હું એનો અપરંપાર ઋણી છું...'

પછી યુરી તરફ જોઈ, સમજી જઈ હસીને બોલ્યો: 'મોંઘ કરો, કામરેડ, મારા માણસોએ ભૂલ કરી છે...તમે જઈ શકો છો...કીક પણ, તમારી 'લેબર-યુક' ક્યાં છે? આ છે તમારા કાગળો? જરા જોઈ તો — 'ઝિવાગો...ડો. ઝિવાગો...મોસ્કો.' આમ વાંચી વધુ વાત કરવા તેણે ઝિવાગોને બાગુના ડબ્બામાંની (રેલ્વેના ખાલી ડબ્બામાં જ એકિસો હતી) પોતાની ઓરડીમાં સાથે લીધો.

આજ આ અમલદાર હતો જેનું મૂળ નામ હતું એન્ટિપોવ. આ જ લારાનો પતિ. બાપ ૧૯૦૫ની ક્રાંતિમાં પકડાયો હતો. અને ત્યારથી તે રેલવે કામદાર આગેવાન તિવરજિતના કુટુંબમાં રહ્યો હતો. કાલેજમાં એણે ખૂબ શ્રમપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો, ને પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી હતી. સ્પષ્ટ વિવેકયુદ્ધિ અને કડીબધ્ધ દલીલની તેની શક્તિ અસાધારણ હતી. ઇન્સાફની અને નૈતિક પવિત્રતાની એની કલ્પના અસાધારણ હતી. તે અત્યંત ઉદ્યમી અને પ્રામાણિક પણ હતો. બાળપણથી ઉચ્ચ

આદર્શોની ધૂન લાગી હતી. અને આ દુનિયામાં સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા માટેની હરીફાઈમાં પ્રામાણિકતા જળવવાની શક્યતા તેણે માની લીધી હતી. પરંતુ જ્યારે તેને એનાથી ઊલટો જ અનુભવ થયો—ત્યારે, હતાશાની કડવાશથી ભરેલા એન્ટિપોવને ક્રાંતિમાં આશરો મળ્યો હતો.

યુરી સાથેની વાતચીતમાં તેને જાણ થઈ કે આ ડૉ. જિવાગો તો વારિકિનોના એસ્ટેટ માલિક ક્રુએગર (ઓમેકા) કુટુંબનો જન્માઈ હતો; સ્ટ્રેલનિકોવની આંખ ચમકી ઊઠી. મોસ્કોનો એક ડોક્ટર, ક્રુએગર—કુટુંબનો જન્માઈ ! પ્રતિક્રાંતિના આ દિવસો દરમિયાન, વારિકિનો જઈ રહ્યો હતો ! કશા જ ખાસ કારણ વિના ! અમલદારને અચ્છો થતો હતો: નકકી યુદ્ધ—ભાગેકુ હશે... અને તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેતો હતો: ‘આ તો ‘છેલ્લા ફેંસલા’ના દિવસો છે. આ તો હાથમાં ભડભડતી તલવારોવાળા દેવદૂતો અને પાંખાળા પશુઓના દિવસો છે... કેવળ હમદંડ અને વકાદાર દાકતરોના નહિ.... ખેર, આજે તો મેં વચન આપ્યું છે ને તમે છૂટા છો, પણ સાચવજો.’

અને જવાબમાં યુરીએ સ્વમાનપૂર્વક કહી નાખ્યું: ‘મેં મારી કદપનામાં ઘણીવાર તહોમતદાર આગળ કહેવાનાં વેણ વિચારી રાખેલાં છે. પણ હાલ ટૂંકમાં કહી નાખવાનું શક્ય નથી. ખેર... હું મુક્ત હોઉં તો જવા દો, અને નહિ તો જે કરવાનું હોય તે કરો. મારે તમારી આગળ કોઈ બહાનાં—કારણો આપવાનાં નથી.’

યુરીના ગયા બાદ, સ્ટ્રેલનિકોવ યુરિયાતિન નગરી ભણી નગર ઠારી મનમાં વિચારી રહ્યો હતો: ‘મારી પત્ની ને મારી દીકરી હજી કદાચ ત્યાંજ હશે... એમને જઈને શું કામ ન મળું ? હમણાં જ શું કામ નહિ—આ ક્ષણે જ ? ખરું, પણ એ શી રીતે અને ? એ તો ખીજી જ જીંદગીનાં જીવ છે. મારે પ્રથમ આ નવી જીંદગી પાર ઊતરી જવી જ રહી... પછી જ, જ્યાંથી પાછલી જીંદગી અધૂરી છોડી છે, ત્યાં જઈ શકાશે... એક દિવસ નકકી—પણ ક્યારે, ક્યારે ?

નવલકથાનો પહેલો ખંડ અહીં પૂરો થાય છે; અને લગભગ અરધી નવલકથા—સવા બસો પાનાં—સુધી આપણે આવી પહોંચીએ છીએ. આગળ (પા. ૨૪) કહ્યું હતું તે કે લેખકને કશાકની જાણે ઉતાવળ લાગી છે ! ઉપરાઉપરી પાત્રોનો પ્રવેશ કરાવતો, વરસો ઉપર વરસો કુદાવતો એ ૧૦૦ જેટલાં પૃષ્ઠોમાં તો, આપણને ૧૯૦૩ થી ૧૯૧૭ સુધી લઇ આવે છે ! પરંતુ જુવો તો, આ પછી, એકાએક એની ગતિ ધીમી પડી ગઈ છે ! ખાસ્સાં સવાસો પાનાં ભર્યાં છતાં એ ૧૯૧૮-૧૯નાં માંડ દોઢ એ વર્ષ કાપે છે ! ક્રાંતિ અને આંતરવિગ્રહની વાતો કહેવામાં જાણે એ ધીમે પડી ગયો છે :

‘પિટર્સબર્ગના માર્ગો પર ઝપાઝપી. પિટર્સબર્ગના શૈલ સિપાઇઓઃ અળવાખોરો સાથે ભળી ગયા છે...ક્રાંતિ શરૂ થઈ ચૂકી છે !’

—બસ. છાપાંના આ સમાચાર માત્રથી લેખક આપણને ક્રાંતિની જાણ કરાવી દે છે અને આંતરવિગ્રહના સમાચારોમાં ય એ આપણને સાધારણ અમલદારો અને નાગરિકોનું વર્તન, સ્થાનિક પ્રવૃત્તિઓ અને સ્થાનિક રોજીંદા જીવનની વાતોથી વિશેષ ‘મહાન’ એવા કશાની—લેનિન, ટ્રોસ્કી, સ્ટાલિન આદિ નેતાઓની, અથવા ખીજા કોઈ મહાન કામગીરીઓની યશગાથાઓમાં સંડોવતો નથી; એ તો સ્થાનિક સભાઓ, નાની પ્રવૃત્તિઓ, નાના કર્મચારીઓ અને સાધારણ પ્રજાજનોનાં વર્તનો, વલણો, પૂર્વગ્રહો, ભાષણો, અવ્યવસ્થા, અને અધાધૂંધીના સમાચારો દ્વારા રોજીંદા જીવન સાથે સાંકળી રાખે છે.

કાર્યકરોનું કાલાપણું, છીછરાપણું, વાસ્તવતા સાથેના સંબંધ વિનાના હુકમો, સૂત્રો, ઘોંઘાટ, દાંભિક વ્યવહાર આદિ યુરી (ઝિવાગો)થી સહન થતું નથી, એ ત્રાસી બેઠે છે એમ પણ લેખક બતાવે છે.

પરંતુ ક્રાંતિને ભ્રમણકાલેર વધાવ્યા વિના ય યુરીથી રહેવાતું નથી ! ‘આખા રશિયાને રૂંધનારું છાપરું’ તૂટીને ખતમ થઈ ગયું છે... આપણે સુક્રત બન્યા છીએ—કેવળ સિધ્ધાન્ત અને શબ્દોમાં નહિ, ખરેખરી સ્વાધીનતા ! જાણે રશિયન માતા ચંચળ બની બેઠી છે !’ (પા. ૩૨)

અથવા તો—

‘આવા લઘ્ય પ્રસંગ (ક્રાંતિ) પાસે ઓળખપત્ર માગી શકાતાં નથી; એને એના અસ્તિત્વ માટે નાટકીય સાબિતીઓ આપવાની જરૂર નથી... આવી પ્રચંડ ઘટનાઓનાં કારણો ખોટી કાઠવા મથવું એ હલકું અને સાંકડા મનવું છે...’ (પા. ૩૮)

અને—

‘મને લાગે છે કે રશિયા આ દુનિયાના આરંભકાળથી આજ સુધીમાં પ્રથમ સમાજવાદી દેશ બનવા સરભર છે... નૂતન વ્યવસ્થા સર્વવ્યાપી હશે, અને અતિ સુપરિચિત હશે. ક્ષિતિજ ઉપરનાં જંગલોના જેવી, અથવા માથા પર ઝૂંખતાં વાદળો સમા—કશું જ એના વિનાવું રહેવા પામ્યું નહિ હોય.’ (પા. ૩૮)

તો વળી—

‘કેવી જબરજસ્ત વાઠકાપ ! છરી હાથમાં લઈ તમામ સડેલ લાગ કાપી નાખીએ, એવું ! તદ્દન સરળ રીતે, કશા જ લલડાટ વિના, સદીઓ સુધી ભમી ખેડેલા પુરાણી રાક્ષસને પકડીને તમે મોતની સભ ફરમાવી દો, એવું !’ (પા. ૪૦)

‘આ (ક્રાંતિ) છે તે સ્વીકારો કે છોડો દો ! આ નવી ચીજ છે, ઇતિહાસની આ અભયબળી છે; આ તો શૌંદા જીવનના ભીતરમાં, એના ભાવિ રાહની જરાય ચિંતા કર્યાં વિના, સોંસરી પ્રગટી ઊડી છે...’ (પા. ૪૦)

જિવાગોની ક્રાંતિ પ્રત્યેની આ શ્રદ્ધા છે. પરંતુ એ ગમે તેટલો શ્રદ્ધાવાન હોવા છતાં, એની જીવનદૃષ્ટિ અને ઇતિહાસના વિકાસની એની સમજ સાથે આ શ્રદ્ધાનો મેળ ખાતો નથી, એય સ્પષ્ટ છે.

એ જીવે છે કે, રશિયાની આ ક્રાંતિ કોઈ એક નિરાળો બનાવ નથી, ૧૯૧૪-૧૭ના ભીષણ વિશ્વયુદ્ધની પાર્શ્વભૂમિમાં ક્રાંતિ ફાટી નીકળી હતી..... યુદ્ધે જીવનમાં કૃત્રિમ છેદ ઊભો કર્યો હતો; અને ક્રાંતિ ઇચ્છા-અનિચ્છાએ ફાટી નીકળી હતી ! યુદ્ધનું સ્વરૂપ કેવું ભીષણ હતું ! લોહિયાળપણું, કંપાવનારી ઘટનાઓ, ખર્ખરતા, એકલતા x x x અને ક્રાંતિ ! એય લોહિયાળ, દ્યાહીન, અણુઘડ છે ! (પા. ૩૪)

જિવાગોથી ખોલાઈ જાય છે : ‘કેવળ સાચી મહાનતા આટલી અસ્થાને અને આટલી કવખતની ભાગ્યે જ હોઈ શકે. (પા. ૪૦)

એટલું જ નહિ, એ જીવે છે કે—
 ‘ખટપગા બાંહેશિકોની આગેવાની નીચેની સૈનિકોની એ
 ક્રાંતિ છે.’

(રશિયાની ૧૮ કરોડ પ્રગ્નની સક્રિય ભાગીદારીવાળી નહિ ?)

અને જિવાગો સહજ રીતે વિચાર કરે છે :

‘લોકો બલે જ ખડા થઇ જઈ, ભરતોની જેમ સ્વયંસૂત આગે
 બહાર, કે પછી બધું એમને નામે જ કરવામાં આવશે ?’ (પા. ૩૮)

જિવાગો ઇતિહાસનું નિરીક્ષણ કરે છે; ક્રાંતિનું નિરીક્ષણ કરે
 છે—બંદે આરપાર દર્શન કરે છે. એથી જ તો, નવો ઘડાઇ રહેતો
 ઇતિહાસ જેમાં આખરી મહાનતાની શક્યતાઓ (પા. ૩૪) રહેલી
 છે, તેને આવકારે છે; પણ સાથોસાથ જે રીતે ઇતિહાસ ઘડાઇ રહ્યો
 છે, જે રીતે ક્રાંતિ ઘાટ લઇ રહી છે તેનાં દુષણો અને ભાવિ દુષ્પરિ-
 ણામોથી સચિંત બને છે.

આપણે ખીજ ખંડના આરંભમાં જ જોઈશું કે જિવાગોની શ્રદ્ધા
 સાધન શુદ્ધિની છે: ‘હિંસા દ્વારા કશું જ સાધી શકાય એમ
 નથી. કેવળ શુભ દ્વારાજ લોકોને શુભ પ્રતિ લઇ જવા જોઈએ...’
 એમ એ સ્પષ્ટ કહી નાખે છે. (પા. ૪૭-૪૮)

જિવાગોની આ સાધન નિષ્ઠા જે સમજશે તેજ ક્રાંતિ પ્રયેની તેની
 ખેવડી ભાવનાને સમજી શકશે—એ સ્પષ્ટ છે. એથી જ તો, જેઓ એવી દલીલ
 વાગોળ્યા કરે છે કે, ‘એકવાર પુરાણો સમાજ પૂરતો છિન્નભિન્ન બની
 જવા દો, એકવાર પૂરો વિનાશ થઇ જવા દો, પછી સૌ ટચની સાચી ક્રાંતિ-
 કારી ઇમારત, એ ટુકડાઓને ભેગા કરી, તદ્દન નવા જ પાયા ઉપર ચણી
 શકાશે’—એવી દલીલોનું તકવાદીપણું તે સહી શકતો નથી. (પા. ૩૫)

જિવાગોની જીવનદૃષ્ટિનું રહસ્ય જ આ છે. તેને મન તમામ ઉચ્ચ-
 પાથલો, પરિવર્તનો તથા ક્રાંતિઓની કસોટી કેવળ માનવજીવન જ

છે: (પા. ૩૩)

‘સમાજવાદ મહાસાગર છે, અને આ તમામ લિન્ન લિન્ન પ્રવાહી, આ અંગત, વ્યક્તિગત ક્રાંતિઓ એના પ્રતિજ્ઞ વહી રહી છે. જીવનના મહા-સાગરમાં...’ (પા. ૩૩)

જીવન કયા અર્થમાં ?

‘કલાકૃતિમાં જોઈએ છીએ તે અર્થમાં—જેને મહાન મેધાવાન સર્જકો નૃતિનસ્વરૂપ આપે છે; અને સર્જનાત્મક રીતે સહર-ઉન્નત બનાવે છે તે અર્થમાં.’ (પા. ૩૩)

બદ્ધે, જ્યાં જીવનમાં કૃત્રિમ છેદ ઊભો થતો નથી, જ્યાં જીવન થંભી જતું નથી, જ્યાં અંગત જીવનના સહજ આવિષ્કારોને માટે રૂંધામણ નથી એવી જીવનની આંદોલનો, અનિશ્ચિતતાઓ એને વિનાશોને અંતે પ્રથમ સાચો બનાવ ‘ગૃહપ્રતિ પ્રયાણ’ જ છે... જીવનની સાથેનું આ સ્પર્શ—બિંદુ છે; જીવનની પ્રતીતિ કરાવનાર આ અનુભૂતિ છે. તમારું તમારા કુટુંબમાં તમારા પોતાનામાં પાછા ફરવું—જીવનનું આ પુનરાવર્તન ! (પા. ૩૬)

—જિવાગો ક્રાંતિ અને સાધન શુદ્ધિનો મેળ અવડાવવા માગે છે.

—જિવાગો ક્રાંતિ અને જીવનના અકૃત્રિમતાનો મેળ સાધવા માગે છે.

જિવાગોના જીવનદર્શનનું આ મધ્યબિંદુ છે.

જિવાગોની વાસ્તવિક કલાદષ્ટિનું ય આ મધ્યબિંદુ છે.

આમ, જિવાગો ક્રાંતિ જન્મી રહી છે, એને આવકારે છે; તે ક્રાંતિને કદરૂપો ઘાટ આપનારાઓનો તિરસ્કાર કરવા છતાં, એમની (ઓલ્ટ્રાવિકાની) ચાકરી ચાલુ રાખવામાં હજી પોતાનું સન્માન સમજે છે. (પા. ૪૧), અને સાચી પ્રામાણિક શ્રમની અને સર્જનની જીવનની જીવવાની મથામણો કરતો રહે છે.

નવલકથાના પ્રથમ ખંડનો ધીરો પ્રવાહ જાણે આપણને હજી વધુ ઊંડાણમાં લઈ જવાનો સંકેત કરી રહ્યો છે !

આ ખંડના અંત ભાગમાં, મોસ્કોથી ચુરલ સુધીના અતિ લાંબા અને કઠોર પ્રવાસ દરમ્યાન ચુરી એના સસરાને કહે છે (પા. ૪૩): 'મને ભાગે છે કે આપણે ઊંડા ને ઊંડા જઈ રહ્યાં છીએ.'

અને આપણે ઉમેરી શકીએ કે, પોતાના જીવનદર્શન અને એને માટેની નિષ્ઠાને સિદ્ધ કરવા મથતો ઊવાગો કઠોર યાતાનાનો પંથજ વહોરી રહ્યો છે—કઠોરતમ સાધનાનો પંથ સ્વેચ્છાએ ખેડી રહ્યો છે.

આ ખીજ ખંડથી જાણે આપણે ઊવાગોની આંતરિક સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરવા પામીએ છીએ: જ્યાં એક નારી (લારિસ્સા) પ્રત્યેની એની અખંડ પ્રીતિની નીતથી છપ્પી પણ અંકિત થયેલી છે.

નવલકથા પણ જાણે હવે જ પૂરખહારમાં ખીલી ઊઠતી અનુભવીએ છીએ.

ચાલો, ખીજ ખંડમાં પ્રવેશીએ—

ખંડ : ૨

૧

આખરે, મહામુશ્કેલીએ યુરી અને એનું કુટુંબ વારિકિનો ગર્હ પહોંચ્યાં. રસ્તામાં એક નવો પરિચય થયો હતો—એ પ્રદેશના એક જાણીતા સોલિસિટર સામઢેવ્યાતોવનો. વિચારે તે માર્કસવાદી હતો. અતિ ઉત્સાહમાં આવી, માર્કસવાદને એક વિજ્ઞાન તરીકે ઓળખાવતાં, એકાએક યુરી બોલી ઊઠ્યો: ‘માર્કસવાદ એક વિજ્ઞાન ? ...વિજ્ઞાન તો બહુ સમતોલ હોય. તમે માર્કસવાદ અને objectivity ની વાત કરો છો. પણ માર્કસવાદ કરતાં વધારે self-centred અને હકીકતોથી વેગળ કાઢ શાસ્ત્ર હોય એમ મને લાગતું નથી... સાધારણ રીતે, લોકો તેમના સિધ્ધાન્તને વ્યવહારના સરાણે ચઢાવવા આતુર હોય છે, અનુભવથી શીખવા આતુર હોય છે; પરંતુ જેમના હાથમાં સત્તા છે તેઓ પોતાની infallibility ની myth પ્રસ્થાપિત કરવા એટલા તો આતુર છે કે સત્ય ભણી પીઠ ફેરવી ઊભા રહી જાય છે—મારે મન રાજકારણનો કશો જ અર્થ નથી. જેઓ સત્યની અવહેલના કરે છે, એવા લોકો મને પસંદ નથી.’

પછી તો, સામઢેવ્યાતોવના મોઢે જ યુરીને જાણવા મળ્યું કે રાજ્યના

હુકમો અને કાનૂનો તથા સૂત્રો અને તેને અંગેના વ્યવહારમાં ધણો ખર્ચો ભેદ રહેતો હતો. અને સૌ કોઈ આંખમાં ચામણાં કરવામાં ડહાપણુ ગાનતાં હતાં. હોંશિયાર લોકો એનો લાભ ઉઠાવતા હતા, અને સાદાસીધાને સહન કરવું પડતું. એની વાત ઉપરથી એમણે જાણવા મળ્યું હતું કે જે જીવન-વ્યવહાર પ્રવર્તી રહ્યો હતો તેમાં 'જીવન' જેવું કશુંજ ન હતું— ગાંડપણુ હતું: રાત્રિનો એથાર હતો—ખોલ્શોવિક સામદેવ્યાતોવને મોઢે આ વાત સાંભળી યુરિને નવાઈ થતી હતી. પરંતુ તરતજ સામદેવ્યાતોવ ખોલી બહો: 'અલખત, હું પોતે આ વાત સ્વીકારું છું. પરંતુ તમે એટલું નથી જોઈ શકતા કે આ તો ઐતિહાસિક અનિવાર્યતા છે? એમાંથી પસાર થયે જ છૂટકો...'

યુરિ પૂછતો હતો: 'અનિવાર્યતા? ક્યાં છે?'

સામદેવ્યાતોવ જવાબ આપતો હતો: 'તમે તો કાંઈ ખાખક છે? કે પછી ઢોંગ કરો છો? ચંદ્રલોકમાંથી તો સીધા બિતરી પડ્યા નથી. ને? ખાઉંધરા અને બેઠાખાઉંઓ આજ લગી ભૂખે મરતા શ્રમજીવીઓની ગરદન ઉપર ચઢી બેઠા હતાં. ને એમને મોતના મોંમાં ધકેલતા રહ્યા હતા. તમે શું એવું માનો છો કે એમનું એમ ચાલ્યા કરે? અને તમે ક્રાંતિના અત્યાચારો ને જીલ્મોની વાતો કરો છો! ખીજ પ્રકારના અત્યાચારો ને જીલ્મો વિષે શું કહેવું છે? પ્રજાના પ્રકોપ પાછળની ન્યાયશીલતા, ન્યાયપૂર્ણ જીવન જીવવા માટેની તેમની તમન્ના શું તમે સમજી શકતા નથી? એમની સત્ય માટેની ખેવના ... તમે જ કહો, ડિક્ટેટરશીપ વિના ચાલી શકે એવું છે ખરું?'

યુરિ જવાબમાં એટલું જ કહેતો હતો: 'આપણે સામસામા હેતુઓને લક્ષમાં રાખી વાતો કરી રહ્યા છીએ, એટલે સો વરસ સુધી દહીલો કરશું તોય એક સરખી રીતે વિચારવાનું શક્ય થનાર નથી. હુંય ખૂબ જ ક્રાંતિકારી દિમાકે ધરાવતો હતો; પરંતુ હવે મને લાગે છે કે હિંસા દ્વારા કશુંજ સાધી શકાય એમ નથી. કેવળ શુભ દ્વારા જ

લોકોને શુભ પ્રતિ લઘ જવા જોઈએ...

૧૬ ૨ ૬

નમ્રા મિત્ર સામદેવમાતોત્ર પાસેથી યુરીને એ વાત પણ જાણવાઈ
 મળી કે, જેના જેવે ઉપર તેઓ વારિકિનો જંઘ રહ્યા હતા તે જૂનો
 મુત્તીમ મિકુલિસ્તિન હજી ત્યાં જ હતો. પરંતુ તે એમને લાગ્યે જ આવકાર
 આપે. એનો છોકરો સિમેરિતસ તો ળાપામાર-ક્રાંતિકારો (ફિરસ્ત) અંધર-
 હુક) નો નેતા છે; અને એ પ્રદેશમાં ગુપ્તવાસમાં જ રહે છે. ખેર...
 વૃદ્ધ મિકુલિસ્તિનની આસિધાતો છે એમ 'સોશિયલ રેવોલ્યુશનરી' છે,
 બોલશેવિક નથી; એટલે કે એના દીકરાથી વિરોધ પક્ષ છે. એવમત,
 આ તો સિધ્ધાન્તની પ્રાત કષ્ટી વ્યવહારમાં તો 'ફેરિસ્ટ' અને 'વારિકિનો'
 વચ્ચે કશો વેરલાવ નથી.

પરંતુ આ અંધા ઉપરાંત, યુરીની સૌથી મોટી ચિંતા હિવે એ હતી કે
 વારિકિનોમાં તો કુએગર'નાં કુટુંબને સૌ કાઇ-ઓળખ્યા વિના રહેશે નહિ-
 અને આ દિવસોમાં આગળના ધનપતિ કારખાનાદારના વારસદાર (ભલે હવે
 કશો જ વારસો રહ્યો ન હોય છતાં) હિલુ' એ હુકીકત જે જેવી તેવી
 મુશ્કેલીની ન હતી.

ખેર... જેવેટા તો જંઘ બહોંચ્યાં શરિમાં તો, પ્રથમ દર્શાવે જ,
 મિકુલિસ્તિને ઉકેળાટા ઠાલવ્યો: અહીં—ખીજે કયાંય નહિ તે અહીં, જ્યાં
 વહીવટ—પ્રતિક્રાંતિકારોનો અરો છે, એવી જગાએયું જોઈને ઓવી ઘટયા?
 વધુમાં પોતા ઉપર ઝોળ રૂપાંચનવાની દહેસત ધેણ દર્શાવી છીએ; તથા
 કુએગર-કુટુંબની વાલ પણ હોડે લાવી ન શકાય એવા સ્થળે, એના વારસ
 દારના હુકથી દોડીને આવ્યાં હતાં—એની ટકાર કરી; ધણું સંભળાવ્યું
 છતાં છેલ્લે તે, એણે જ એમને ખીખમાં લીધાંય ખરા.

વારિકિનોમાં હવે યુરી એનો નિકાસ જોઈવી રહ્યો હતો. મત-

મહેનતથી લાકડાં કાપી લાવવાથી માંડી જીવનની અન્ય જરૂરિયાતો પૂરી કરવાનું કામ કુટુંબનાં જ સૌ કરતાં હતાં. ખેતી સહિતનું અત્યંત શ્રમપૂર્ણ અને સાદું એ જીવન હતું...

અહીં મિકુલિસિનનું જીવન હતું; તે વધુમાં, ટ્રેનમાં જેતો નવો પરિચય થયો હતો તે સોવિસિટર સામદેવ્યાતોવની સતત સહાય મળ્યા જ કરતી હતી. અહીંની શાંતિમાં યુરીએ ડાયરી, કવિતા વગેરે લખવાનું શરૂ પણ કર્યું હતું. અને સૌ ભેગાં મળી તેલ્લસતોવની મહા નવલ 'વૉર એન્ડ પીસ' તથા પુસ્તિકનનું મહાકાવ્ય 'યુજીનો એનેજીન' અને બીજાં કાવ્યો તથા સ્ટેન્વાલનું 'રોગ એન નોઇર' અને ડિકન્સનની નવલ 'ટેઇલ ઓફ ડુ સિટિઝ' વગેરે વાંચતાં હતાં—ફરી ફરી વાંચતાં હતાં.

આ દિવસોની એની એક ડાયરી—નોંધ જોવા જેવી છે:

'મને લાગે છે કે ટોન્યા બેજીવ છે. મેં એને કહ્યું પણ એ માનતી નથી; પરંતુ મને એ વિષે ખાત્રી છે, આરંભનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ છે; પાછળનાં વધુ નિશ્ચિત ચિહ્નો સુધી રાહ જોવાની મને જરૂર નથી.

'આ દિવસોમાં સ્ત્રીનો ચહેરો જ બદલાઈ જાય છે. એ ફિક્કડી પડી જાય છે એમ નહિ, પણ એના દેખાવ ઉપરનો એનો કાષૂ જ સરકી જાય છે. પોતાના ગર્ભમાં જે ભાવિને તે વહી રહી છે, તેને શરણે તે જઈ પડી હોય છે; પોતે છે તેવી કેવળ રહી શકતી નથી. એના દેખાવ ઉપરનો એનો કાષૂ જતો રહેતો હોય, કેમ જાણે તે શરીરે આવરી આવરી દેખાય છે ! એનો ચહેરો ફિક્કડા પડે છે, એની આમડી ખરબચડી બને છે, એની આંખો જુદી જ રીતે ચમકવા લાગે છે—પોતે ઇચ્છે છે તે રીતે નહિ. કેમ જાણે આ બધા ફેરફારોને પહોંચી વળી શકતી ન હોય એવી અને એ બધાંથી બેપરવા બની જાય છે.

'ટોન્યા અને હું' કદિ મનથી અળગાં થયાં નથી. અને આ વરસે તો કામના બોજને અમને વધુ નજીક આણ્યાં છે. મેં જોયું છે કે તે

કેટલી હોંશિયારીથી તેનું કામ ચોળે છે કે જેથી ભાગ્યે જ કશો સમય વેડકાય.

‘મને તો હમેશાં એવું લાગ્યું છે કે, દરેક વિચારણુ (conception) સ્ત્રીજ હોય છે, અને ‘પ્રભુતી માતા મેરી’ની ધર્મ-ભાવના પણ સમસ્ત માતૃત્વના વિચારને જ વ્યક્ત કરે છે.

‘ પ્રસવ વખતે દરેક સ્ત્રીને એકસરખી એકલતાની ઊંચા હોય છે, કેમ જાણે તે ત્યજ્યેલી એકલ-અટૂલી ન હોય! આ ખરાખરીની ક્ષણે પુરુષ ભાગ્યે જ કશો ભાગ ભજવતો હોય છે-જાણે કે આની સાથે એને કદિ કશો સંબંધ જ નહોય! કેમ જાણે એ આખી ઘટના નિષ્કારણ-અસંગત હોય !

‘ સ્ત્રી જ, જાતે જ, એની સંતતિને ઊછેરે છે, અને સીડી પર ચઢાવે છે. જીવનના કોઈ ઉચ્ચ મહલ પર શાંત સલામત પારણાંને સ્થાને એકાકી નારી, મૂંગી મૂંગી અને દીનતાભર્યા, ધાળકને ધવડાવે છે ને ઊછેરે છે.’

કેવું અદ્ભૂત માતૃત્વનું સ્તવન! માતૃત્વની આપણી આર્યભાવનાને ટપી જાય એવું નથી શું ?

યુરી વચ્ચે વચ્ચે કલા ઉપરનાં પોતાનાં મંતવ્યો વ્યક્ત કરતો હતો :
સામદેવ્યતોવ સાથે ચર્ચા કરતાં એ કહેતો હતો :

‘ Art is not a category, not a realm in which there are innumerable concepts and varied phenomena, but that, on the contrary, it is something concentrated, strictly limited. It is a principle which comes into every work of art, a force applied to it and a truth worked out in it. And I have never seen it as form but rather as a hidden, secret part of content. All this is as clear to me as daylight. I feel it in every bone of my body but it's

terribly difficult to express or to define it. x x x 'A work of art can appeal to us in all sorts of ways—by its theme, object, situations, characters. But above all it appeals to us by the presence in it of art x x x There is no plurality in art. Primitive art of Egypt, Greece, our own—it is all, I think, one and same art throughout; an art which remains itself through thousands of years. You can call it an idea, a statement about life, so all-embracing that it can't be split up into separate words; and if there is so much as a partical of it in any work which includes other things as well, it outweighs all the other ingredients in significance and turns out to be the essence, the heart and soul of the work.'

કલાનું આ અદ્વૈત-દર્શન જિવાગોના સમગ્ર જીવન-દર્શનનું એક અતિ મહામૂલું મોતીસમું અણહણતું નથી શું?

અલબત્ત એ કહે છે : આ બધું મારે મન સર્વ પ્રકાશ સમું સ્પષ્ટ છે. મારા પ્રત્યેક અસ્થિમાં હું એના અનુભવ કરું છું; પરંતુ એની વ્યાખ્યા બાંધવી કે એને વ્યક્ત કરવું ભયંકર મુશ્કેલ છે !

કલાનું સર્જન માણસને અનેક રીતે આકર્ષે છે—એની કથાવસ્તુથી, એના હેતુથી, એની ઘટનાઓથી, એનાં પાત્રોથી. પરંતુ છેલ્લે તો, એમાં રહેલી કલાની હયાતીનું જ આકર્ષણ હોય છે.

કલામાં બહુવચનીયતાને સ્થાન નથી. ઇજીપ્ત અને ગ્રીસની આદિ કલા અને આપણી અઘટન કલા—મને તો લાગે છે કે આ બધી એક જ કલા છે—જે હજારો વરસો દરમ્યાન જીવંત રહે છે. તમે એને

એક વિચાર, જીંદગીનું એક વિધાન કહી શકો—એય એટલું બધું સર્વાશ્લેષી કે એને છૂટા છૂટા શબ્દોમાં વહેંચી નાખી નહિ શકાય. જે કોઈપણ કૃતિમાં આ તત્ત્વ હોય, ભલે ખીજાં તત્ત્વો એમાં સમાયાં હોય, તો મહત્તાની બાબતમાં આ તત્ત્વ ખીજાં બધાંને ક્યાંય પાછાં પાડી દે છે, અને તે પોતે સત્ત્વરૂપે, કઠાના ‘હૃદય’ અને ‘આત્મા’રૂપે અચૂક આગળ તરી આવે છે !

તો વળી પોતાના વ્યવહાર જીવનની વાત વિચારતાં તે કાયરીમાં ટપકાવતો હતો:

‘હું દાકતર યા ખેડૂત તરીકે ઉપયોગી થવા ઇચ્છા રાખું છું. પરંતુ સાથેસાથ કાંઈક ચિરંજીવી, નૂળભૂત કાર્યમાં રત રહેવા ઇચ્છું છું; કલા અથવા તો વિજ્ઞાનના લેખનમાં પરાવાઇ જવા હું ખૂબ જ ઉત્સુક છું.’

અને પોતાની જાતને જ પૂછતો હતો: ‘એવી કઈ ચીજ મને દાકતર યા લેખક તરીકે ઉપયોગી થતાં રોકી રહી છે? મને લાગે છે કે એનું કારણ અમારી મુશ્કેલીઓ, રખડાટ અથવા અસ્થાયી પલટાતું જીવન નથી; જેટલું આજના જમાનાનાં ‘ભાવિની પરોઢ,’ ‘નૂતન સૃષ્ટિનું સર્જન,’ ‘માનવ-જાતના જ્યોતિર્ધરો’ વગેરે આડંબરી સૂત્રો અને દેખાવમાં રહેલું છે. પ્રથમવાર આ સૂત્રો કાને પડે છે ત્યારે તો એમ થાય છે કે ‘કલ્પનાશક્તિનો કેવો સંભાર!’ પરંતુ હકીકતે એનો આટલો દમદમો એટલા માટે છે કે એની પૂઠે કલ્પના નથી, કેમકે વિચાર ‘સેકન્ડ-રેટ’ છે... The fabulous is never anything but the commonplace touched by the hand of genius... અને એનું સર્વોત્તમ દૃષ્ટાંત પુસ્તિકનમાં છે:

‘Now my ideal is the housewife
my greatest wish, a quiet life,
A fat tureen of cabbage soup.’

‘રશિયન સાહિત્યમાં મને જે કોઈ તત્ત્વ સર્વોત્તમ લાગતું હોય તો તે છે પુસ્તિકન અને એખોવની બાલસકજ રશિયન ગુલુવત્તા—‘માનવજાતનો આખરી હેતુ’ અથવા ‘માનવજાતની મુક્તિ’ જેવા અતિ ઊંચા ઉદ્દેશો

ખત્યેની એમની શરમાળ અધિષ્ઠતા ! એમણે એને વિષે વિચાર જ ન હતો કર્યો, એમ નહિ, પરંતુ તેમને હમેશાં લાગતું હતું કે આવી મહત્વની વાતો એમને માટે ન હતી. અને જ્યારે, ગોગોલ, તોલ્સ્ટોય અને દોસ્તોયેવ્સ્કી 'જીવન'ના રહસ્ય સંશોધન પાછળ ઘણી મથામણો કરતા હતા અને તે અનુસાર મૃત્યુની તૈયારી કરી 'સરવૈયુ' તૈયાર કરતા રહ્યા હતા; ત્યારે, લેખનના વ્યવસાયી તરીકે તેમને માથે જે ચાલુ વૈયક્તિક કાર્ય આવી પડ્યું હતું તે, અને આ કાર્ય પાર પાડવામાં તેઓ જે જીંદગી જીવી રહ્યા હતા, (આ બંને જીંદગીઓ અને તેમનાં કાર્યોને અંગત, વ્યક્તિગત, ખીજા કોઈને કશી નિસ્ખત નથી, તેવી રીતે)—બંને ક્રાંતિ જીવનના અત્યંત સુધી જુદા જ ક્રાંતિયેલા રહ્યા હતા ! ત્યારથી આ વૈયક્તિક વસ્તુઓ સૌની નિસ્ખત બની ગઈ છે, તેમનું કાર્ય પોતે જ પકવતા પામ્યું છે,—જેમ વૃક્ષ પરથી લીલું સફરજન તોડી લઈએ અને તે પરિપકવ બને તેવી રીતે '

૩

વસંત ઋતુ ખેતી ગઈ હતી. હવે લખવાનો કે ડાયરી નોંધવાનોય સમય ન હતો. ગાડાંનાં ગાડાં ખેડૂતો દવા માટે, ઉપચાર માટે યુરી પાસે આવતાં થયાં હતાં. ન હતાં યોગ્ય સાધનો કે દવાઓ ! છતાં હાથવગું હતું એટલાથી તેનું કાર્ય તે કર્યું જતો હતો... પરંતુ ખાસ ભો તે ખેતીકામમાં જ વધુ પરોવાયેલો રહેતો.

એ દિવસોમાં યુરીનો ઐરમાન ભાઈ ચેવચાદ આવી ચઢ્યો હતો. એની શક્તિ, એની લાગવગ કોણ જાણે શાને કારણે, પણ ઘણી જ મોટી હતી; અને છૂપા ઝરાની જેમ તે યુરીના કુટુંબને જલસિંચન કરી જતો હતો.

હમણાં હમણાં યુરી યુરીયાતિન નગરમાં જઈ ત્યાંની લાયબ્રેરીમાં સારો સમય ગાળતો થયો હતો. એક દિવસ એકાએક તેની નજરે લારા

દેખાઈ. એની અતિસદ્ગતિ જ્ઞેતો, મુગ્ધ થતો, તેએસી રહ્યો. લારાના ચાલ્યા ગયા બાદ, થોડીવારે જ્ઞેયું તો લાયબ્રેરીઅનના ટેબલ ઉપર લારાએ પરત કરેલાં માર્કસવાદનાં પાઠ્યપુસ્તકોનો થોકડો પડ્યો હતો. લારા ફરી શિક્ષિકાનો વ્યવસાય શરૂ કરવા પૂર્વે, પોતાનું રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન પાકું કરી રહી હતી.

અહીં આપણે, યુરીની સાથેસાથ, લારાને વધુ નીકટતાથી જ્ઞેષ્ટ શકીએ છીએ: ધીમા અવાજે એ લાયબ્રેરીઅન —આનુ સાથે વાતો કરી રહી છે. જાણે એની અદ્ભુત અસર લાયબ્રેરીઅન ઉપર થઈ રહી હોય એવું લાગે છે! પેલીની શરદી અને એના મુખ ઉપરની તંગ રેખાઓ એકદમ પલટાઈ રહી છે! લારાનું મીઠું સ્મિત જાદુ કરી રહ્યું છે — લાયબ્રેરીઅનના મુખ ઉપર પણ સ્મિત રેખા પસરે છે!

વાંચકો અને પ્રેક્ષકોનો આખો સમૂહ આ દૃશ્ય જ્ઞેષ્ટ રહ્યો છે—અને લાયબ્રેરીની સંચાલિકાના મુખ ઉપર પલટાતા આ ભાવોનો આનંદ સૌના મુખ ઉપર પસરી રહ્યો છે.

આ નાનકડી નગરીમાં લારાએ એક શિક્ષિકા તરીકે કેટલી સહજ માયામમતા પ્રગટાવી હશે, એનો આપણને અંદાજ આવે છે.

લારાને હજીય વધુ નીકટતાથી જ્ઞેવાનો ખીજે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. એક દિવસ યુરી લાયબ્રેરીમાંથી સીધો લારાના નિવાસ સ્થાને પહોંચી જાય છે—

લારા ફૂવા પાસે, પાણી ભરેલી એ બાલદીની કાવડ ખભે ઊંચકીને ઊભેલી છે. મે મહિનના ધૂળગોટાથી રક્ષણ આપવા માટે માથે જેમ તેમ રૂમાલ બાંધ્યો છે; અને એના ઊંડતા સ્કર્ટને એ ઘૂંટણો વચ્ચે દબાવ્યો છે; તે ઘર તરફ જઈ રહી છે. ફરી પાછો પવન શરૂ થયો અને એના માથા પરનો રૂમાલ ઊડીને સામેની વાડ ઉપર વળગી ગયો. બતકો હજી કચકચ કરી રહી હતી.

યુરીએ દોડીને માથાનો રૂમાલ વાડ પરથી પાછો આણી આપ્યો. લારા અચંબા સાથે જ્ઞેષ્ટ રહી; પરંતુ સ્વભાવ મુજબ, કશો આશ્ચર્યનો

હાવભાવ પ્રગટ ન કરતાં સહજ સ્વસ્થપણે કેવળ બોલી: 'ઝિવાગો!'

'ભારિસ્સા!'

'અહીં શું કરી રહ્યા છો?'

'પહેલાં ખભેથી કાવડ ઉતારી નાખો, હું અંદર લઈ જઈ છું.'

'હું કદિ અંધરસ્તે કામ છોડતી નથી. કદિ અધૂરું કામ રહેવા દેતી નથી. મને મળવા આવ્યા હો તો ચાલો...'

'ખીજ કોને મળવા આવું?'

'એ તો હું શી રીતે જાણું?'

'ગમે તેમ, પણ મને આ બાલદીઓ ઊંચકી લેવા દો. તમે કામ કરતાં હો ને હું આજસુની જેમ ચાલું એ ન બને.'

'આને તમે કામ કહો છો? બાલદીઓ ઊંચકી લેવાની વાત છોડો, મારી સીડી પલાળી નાખશો. એ વાત કરો કે કેમ આવવું થયું. વરસેક થયાં આ જિલ્લામાં રહો છો, પણ કોઈ દા'ડો મળવાનો વખત ના મળ્યો?'

'તમને ક્યાંથી ખબર?'

'દુનિયામાં ઘણી વાતો ઊડતી હોય છે. ઉરાંત, મેં તમને વાચના-લયમાં જોયા હતા.'

'તો પછી કેમ બોલ્યાં કર્યાં નહિ?'

'એટલે શું તમે મને નહોતી જોઈ—એવું કહેવા માગો છો?'

કાવડે હીંચતી બાલદીઓના ભારે સહજ લચકાતી લારા આગળ ચાલી, નીચા દરવાજામાં પ્રવેશી. નીચી વળી, બાલદીઓ ઉતારી, ખભેથી કાવડ દૂર કરી, ટટાર બની તેણે રમાલથી પોતાના હાથ લૂંટી નાખ્યા.

અને ઝિવાગોને નીચે જ બેઠો રાખી દઈ, બાલદીઓ ઉપર લઈ જઈ, સીડી સાફ કરી નાખી, ખખડખજ સીડી, ખખડખજ મકાન, તૂટેલી તડ પડેલી દિવાલો ને ભીંતો, ઊંદરગની દોડાદોડ અને અંધારા ખંડોમાં થઈ આગળના દરવાજા જઈ બારણું ઉઘાડી યુરીને ઉપર બોલાવ્યો:

‘ઝિવાગો!’

યુરી વિચારમગ્ન હતો:

‘આ નારી જોટલી સહજ રીતે વાંચતી હતી, એટલી સહજ રીતે પાણીની અબ્બે બાલદીઓ ઉઠાવી જઈ રહી હતી; અંતેમાં સરખી સૌરભ, સરખી કુમાર હતી. એકસરખી સાહજતા અને સંરાદ એના પ્રત્યેક નાનામોટા કામમાં દેખાતાં હતાં!’

યુરીએ મોસ્કોથી આવ્યાની વાત કરી; પ્રવાસની વાત કહેતાં, સ્ટ્રેલનિકાવનો ઉલ્લેખ કરી રસ્તામાં થયેલી પોતાની ધરપકડનો કિસ્સો કહી સંભળાવ્યો. જો કે, સ્ટ્રેલનિકાવ લારાનો પતિ હોવાની વાત તેણે સાંભળી હતી, છતાં અત્યારે ધ્યાનબહાર રહી ગઈ હતી. એટલે, એ માણસની પોતાના મન ઉપર શી છાપ પડી હતી તે વિષે તે બોલ્યે ગયો: ‘એ શાથી આકર્ષક લાગતો હતો, હું ઘણીવાર વિચારતો રહ્યો છું. મને લાગે છે કે ફૂટયાનસીયનો છે. એક દિવસ એનો અંત અશુભ આવશે, અને ત્યારે પોતે આચરેલાં અનિષ્ટો માટે પશ્ચાત્તાપ કરશે. જે ક્રાંતિકારીઓ પોતાના હાથમાં કાનૂન લઈ થયેચ્છ ઉપયોગ કરતા થઈ જાય છે એ ભયાનક હોય છે; કિમિનત્ર જેવા નહિ, પણ કાબૂ બહાર ગયેલા યંત્ર જેવા, કાબૂ બહાર ગયેલી ટ્રેન જેવા! સ્ટ્રેલનિકાવ ખીજ્જઓ જેવો જ ગાંડો છે, પરંતુ એના ગાંડપણનું કારણ પુસ્તકિયાવેડા નથી, એની છાંદગી અને એની યાતનાઓ છે. એની સાચી લકીકતોની મને માહિતી નથી, પરંતુ જરૂર કાંઈક ગુપ્તતા તો છે જ. મોલ્શેવિકા સાથેનું એનું નેડાણ કેવળ આકસ્મિક છે. એ લોકો એનો ઠીક લાગે ત્યાં લગી ઉપયોગ કરી લેશે. જે ક્ષણે એની જરૂર ઓછી થઈ જશે, તે ક્ષણે એને ફેંકી દેશે, અને નિર્દય રીતે એને કચડી નાખશે, જેમ ખીજ્જ ફોજ નિષ્ણાતો અંગે કરવામાં આવ્યું છે.’

લારાથી પુછાઈ ગયું: ‘લાગી ન જઈ શકે?’

જવાબમાં યુરી કહે છે: ‘લાગીને ક્યાં જાય? ઝારના જમાનામાં એ શક્ય હતું. હવે કરી તો બુલે કાઈ...’

હારા કહે છે : 'એના માટે તમે મારા મનમાં દુઃખની લાગણી જન્માવી છે... તમે અદ્વાઈત ગયા છો. અગાઉ ક્રાંતિ વિષે તમે વધુ સ્વસ્થ રીતે ખોલતા હતા, આજના કરતાં એના કંઠેર હતા.'

યુરી : 'દરેક ચીજની મર્યાદા હોય છે... આટલા સમયમાં કોઈક નિશ્ચિત ઘાટ ઘડાઈ જવો જોઈતો હતો; પરંતુ અન્યું છે એવું કે જેમણે ક્રાંતિને પ્રેરણા આપી છે, એમને કેવળ ફેરફારો અને બિચલપાથલો સિવાય કશાથી એન નથી. એ એમનું native element છે. સઘળું 'ભવ્ય વિશ્વ-ધોરણે' કરવું છે ! એનાથી કશું ઓછું એમને સંતોષ આપી શકતું નથી. એમને માટે વચગાળાના તબક્કાઓ જ, ઘડતરનો ગાળો જ આખરી સિદ્ધિ બની ગય છે. બીજા કશા માટે તેમને તાલિમ અપાઈ જ નથી; એ સિવાય બીજા કશાની એમને જાણ જ નથી... હારા, તું જાણે છે, શાથી કરીને કદિ-ન-અટકતી તૈયારીઓનું સતત પુનરાવર્તન થઈ રહ્યું છે ? કેમકે એમની પાસે કોઈ સાચી શક્તિઓ નથી; એમને એવી કોઈ બક્ષિસ પ્રાપ્ત નથી. માનવી જન્મ્યો છે જીવવા માટે, જીવનની તૈયારીઓ કરવા માટે નહિ. જીવન—જીવનની બક્ષિસ—પોતેજ અત્યંત ગંભીર ચીજ છે. એને ખસેડી નાખી એને સ્થાને કૌમારાવસ્થાનાં દિવાસ્વપ્નોનાં આ બાલિશ નાટકો શા માટે ? નિશાળિયાઓને સદજ એવી આ ચંચળતા શા માટે ?...'

આ પછી, હારા પોતાના અનુભવોનું બયાન કરે છે: 'ગોલંદાજી, લૂંટ, ભયાનક ઘટનાઓ—દરેક સરકારના પલટા વખતે હોય છે તેવી... 'બ્લાઈટસ' (પ્રતિક્રાંતિકારીઓ)ના અમલ નીચે શું શું ગુજ્યું', હું વળ્યુંવી શકતી નથી—ખૂન, વેર, સતામણીઓ—ખરેખરી બિલતસતા! અને આપણો ગાલિયુલિન! એ દુશ્મન પક્ષે જઈ ગર્વનર જનરલ બની બેઠો છો!... પણ એની ય મદદથી હું કેટલાં માનવીના જીવ બચાવી લઈ શકી, તમને ખ્યાલ નહિ આવે... એ ન માની શકાય એટલી હદે ગૃહસ્થની જેમ વર્ત્યો—પેલા છેલબટાઉ તુમાખીખોર કોઝાક જીવાનડાઓ (પ્રતિક્રાંતિને પક્ષે ગયેલા) અને પોલિસ સાજન્ટો જેવા મગતરાંઓથી સાવ નિરાળી રીતે એ વર્ત્યો...હું નાનપણમાં જે કામદાર

લક્ષ્મીમાં રહી હતી ત્યાં જ ગાલિયુલિન રહેતો હતો...' એમ કહી લારાએ ત્યાંની ગરીબ વસ્તીનાં પાછલાં સ્મરણો તાજાં કરી ઉમેર્યું: 'બાળપણમાં મેં પારાવાર ગરીબી જોઈ છે; એથી જ તો, ક્રાંતિ પ્રત્યેનું મારું વલણ તમારા કરતાં બુદ્ધ છે. ક્રાંતિ મારી અધિક સમીપ છે. એની અંદરનું ઘણું બધું હું સમજું છું...મારે વારંવાર એને (ગાલિયુલિન) મળવાનું થતું...મારે અને ('રેડ્ડ'ની ક્રાંતિકારી અને 'બ્લાઇટ્સ'ની પ્રતિક્રાંતિકારી) સરકારોમાં મૈત્રી સંબંધો રહ્યા છે; અને અધેથી મને દુઃખો અને નિરાશાનો અનુભવ થયો છે...કેવળ ખરાબ રીતે લખાયેલી નવલકથામાં જ લોકો બે જાવાણીમાં યોખ્ખા વહેંચાઈ ગયેલા હોય છે, જેમને એક ખીજ સાથે કશો જ વ્યવહાર-સંબંધ ન હોય! સાચા જીવનમાં તો બધું જ મેળમેળ હોય છે. તમને શું એમ નથી લાગતું કે આખી જીંદગી તમારે એકનું એક પાત્ર ભજવવાનું આવે, સમાજમાં કેવળ એક જ સ્થાન મુકરર હોય, એકની એક ચીજ માટે તલખવાનું હોય, તો તમને તમારી જીંદગી સાવ સુલલક લાગ્યા વિના ન રહે!'

ધુરી અને લારાની વાતચીત ચાલતી હતી. ત્યાં લારાની આઠ વર્ષની કન્યા કાત્યા આવી લાગી. લારાએ એની ઝોળખ ધુરીને કરાવી કહ્યું: 'આશા રાખું છું કે તમે દોસ્તો બની જશો.'

ધુરી બોલ્યો: 'તમે મને એનો ફોટો અગાઉ બતાવેલો. ફટલી બધી મોટી થઈ ગઈ છે, ને બદલાઈ ગે ગઈ છે!'

લારાએ કાત્યાને ત્યાંથી જવાનું સૂચન કરી કહ્યું કે ખાવાનું તૈયાર કર્યું તને બોલાવીશ. કાકા ધુરી ને આપણે સૌ સાથે જમીશું.

ધુરીથી રોકાવાય એવું ન હતું. એ સાંજના વહેલો ઘેર પહોંચી જવા માગતો હતો. જવાનો રસ્તો ૩-૪ કલાકનો હતો.

એણે કહ્યું: 'મારે વહેલાં નીકળી જવું જરૂરી છે...'

અને લારાએ કહ્યું: 'અરથો કલાક વધુ રોકાઈ જાવ.'

અને લારાએ વાત આગળ ચલાવી: 'તમે મારી સાથે આટલી નિખાલસતા વ્યક્ત કરી છે, તો હું ય દિવ ખોલીને વાત કરું છું.'

અને એણે એના પતિ પાશા-એન્ટિપોવની વાત મન ખોલીને કહેવા માંડી: પાશાએ (સ્ટ્રેલનિકોવ તો એનું ક્રાંતિ દરમ્યાનનું ગુપ્ત નામ) પોતે જ આ યુરિયાતિન નગરીનો કબજો લીધો હતો, અને શહેર પર ગોલંદાજી ચલાવી હતી. એને ખબર હતી કે અમે અહીં જ હતાં, પરંતુ પોતે ખુદનો પડવા માગતો ન હતો; એથી જ તો અમે જીવતાં રહ્યાં કે નહિ એની તપાસ પણ ત્યારે એણે કરી ન હતી... અલખત, એને માટે એજ યોગ્ય હતું.... પરંતુ ત્યાર બાદ મને મળી રહેલી સગવડો ઉપરથી ખાત્રી થાય છે કે, એની પાછળ એનો જ હાથ છે... છતાં જાતે અમને મળ્યા વિના રહી શક્યો એ ખરેખર ન કહી શકાય એવું તો છે જ. એમાં માનવીય-સાહજીકતા નથી. એ તો પુરાણો રોમનનાગરિકત્વનો ગુણ છે. આજે જાણે એનું અનુસરણ થઈ રહ્યું છે. પરંતુ હું તમારી અસર નીચે, તમારી જેમ વિચારવા ઇચ્છતી નથી. આપણી વચ્ચે કાંઈક એવું છે જે આપણે સરખી રીતે અનુભવીએ છીએ. છતાં આપણે જુદાં છીએ—જાંઘીની આપણી ફિલસુફી જુદી છે...'

વળી પાંચી થોડીતરે, લારા સ્ટ્રેલનિકોવ અને ગાલિયુલિનની વાત પર આવે છે: 'એ બંને બાળપણના સાથી... લંગોટિયા દોસ્તો-કોમરેડ ઈન આર્મ્સ! જર્મન યુદ્ધમાં ખભેખભો અડાડી લડેલા. પાશા એ બધું જાણ્યા છતાં સાઈબિરિયામાં એની સામે લડી રહ્યો છે...! ગાલિયુલિન પણ જાણે છે કે હું એની પત્ની છું; પરંતુ એ ગજબ આદમી છે, મને કદિ એનો અણસારો થવા દેતો નથી; અલખત, સ્ટ્રેલનિકોવ શબ્દ સાંભળતાં એ ભમૂકી બેઠે છે...'

લારાએ વળી આગળ ચલાવ્યું:

'પાશા એન્ટિપોવના પિતા આ પ્રદેશમાં જ સ્થાનિક રેવોલ્યુશનરી કમિટિના સભ્ય છે. સાથે તિવરજિન પણ. પરંતુ હજી એ બાપને એના દીકરાની જાણ નથી... અને પિતાને ય પડી નથી. આ લોકો તે કેવા પથ્થરના બનેલા છે! એમના કાનૂનો અને સિદ્ધાંતો સહિત! અને મેંય જે જાહેર

ક્યું હોત કે હું ક્રાંતિકારી કામિસાર એન્ટિપોવની પત્ની છું તોય શું ?
‘દુનિયાના કામદારો’ની વાત, ‘વિશ્વ આખાની પુનર્રચના’ની વાત,—એ જ
ખરી વાત છે : પત્ની—એ તે કઈ બલા છે ?

અને વળી ઉમેરે છે : ‘તમને કદાચ લાગતું હશે કે એ અમને
ચાહતો નથી; એને અમારી કશી પડી નથી; એ અમને ભૂલી ગયો છે; તો
એ વાત ખોટી છે. હું એને પૂરી પેઠે ઓળખું છું. એ શું વાંછી રહ્યો છે હું
જાણું છું. એ અમને ચાહે છે, એટલા જ સારુ અમારી પાસે
ખાલી હાથે આવવા માગતો નથી. એ વિજેતા તરીકે પાછો ફરવા માગે
છે—સન્માન અને કીર્તિને વરેલો! અને એનાં એ માનસન્માન અમારે ચરણે
ધરવા ઝંખે છે—ખાળકની જેમ !

૪

યુરી હમેશની જેમ, લારાને મળી, યુરિયાતિન નગરીમાંથી પોતાના
વારિકિનો નિવાસે ઘોડા પર પાછો જઈ રહ્યો હતો. આજ પૂર્વે અસંખ્ય વાર
આ પ્રવાસ ખેડ્યો હતો.

લારા સાથેની તેની નિકટતા તેના સંબોધન ‘તું’ માં પ્રકટ થઈ રહી
હતી. અલબત્ત, લારા તો હજી ‘ઝિવાગો’ એવું સર્વ સાધારણ સંબોધન જ
કરતી હતી. આમ છતાં, લારા સાથેનો તેનો સંબંધ એવી કક્ષાએ પહોંચ્યો
હતો કે ટોન્યા આગળ જૂઠું બોલવાનો પ્રસંગ બે મહિના પૂર્વે પહેલી જ વાર
આવી ગયો હતો. તે સાંજે ઘેર પાછા ફરવાને બદલે, તે લારાને ત્યાં રાતવાસો
રહી ગયો હતો, એ પ્રસંગ તે યાદ કરી રહ્યો હતો. ખીજે દિવસે તેણે
તેની પત્ની આગળ જૂઠું જ કારણ આપ્યું હતું કે સામદેવ્યાતોવની
ધરમશાળામાં કાગસર રોકાઈ જવું પડેલું.

યુરીને આ વાત અત્યંત ખટકતી હતી. ટોન્યા માટે તેના દિલમાં
અપાર ભકિત હતી. ટોન્યાની મન:શાંતિ જાળવવી એ તેને મન આ દુનિયામાં

સૌથી મોટી ચીજ હતી. અને ટોન્યાના પિતાનું ય દિલ દુભાય એવું કશું જ કરવા તે ઇચ્છતો ન હતો. ટોન્યાના સ્વમાનની રક્ષા માટે તે ગમે તે કરવા તૈયાર હતો.

અને આમ છતાં, તે પોતે જ ટોન્યાને છેતરી રહ્યો હતો ! તેનું આ રીતે અપમાન કરી રહ્યો હતો ! આ ડંખ તેના દિલને સતાવી રહ્યો હતો. અને ધરની અંદર તેનું વર્તન 'ગુનેગાર' જેવું બની રહ્યું હતું, ઘણી વાર જમતાંજમતાં યા વાતો કરતાં, પોતાના ગુનાહિત વર્તનની સ્મૃતિએ તે ગુંગળાઇ-રૂંધાઈ મરતો; અને અધવચ્ચે ઊભો થઇ જતો.

ટોન્યા તેની આ અસ્વસ્થતાથી અડધી થઇ જતી; અને ખરેખર કોક અતિ અશુભ સમાચારની આશંકાએ હાંફળી બની જતી.

શું યુરી તેની પત્નીને આહતો બંધ થઇ ગયો હતો ? બિનવક્ષાદાર હતો ? શું હવે તેનું પ્રીતિપાત્ર બદલાઇ ગયું હતું ? બિલકુલ જ નહિ. તે 'મુક્ત-પ્રણય'માં માનતો ન હતો. અને કેવળ લાગણીના આવેશમાં ધસડાઇ જવાના અધિકારમાંય માનતો ન હતો. અને તે પોતાને ગમે તેમ વર્તવાના 'વિશિષ્ટ અધિકારો' વાળા 'અતિ માનવ' રૂપે કહી ય ન હોતો શકતો.

પોતાના આંતરિક બોજથી તે દબાઇ ગુંગળાઇ રહ્યો હતો. અને આ સ્થિતિનો ઉકેલ તેને સજતો ન હતો : અશક્ય અણુધારી પરિસ્થિતિ બાગે એની આશાએ બાણે તે ધસડાઈ રહ્યો હતો !

પરંતુ હવે, આજે જ્યારે તે ઘર ભણી પાછો જઇ રહ્યો હતો ત્યારે, આ ગડમથલ અને ગુંગળામણનો અંત આણવાનો નિશ્ચય તેણે કરી લીધો હતો : ટોન્યા પાસે જઇ તમામ સાચી વાત પ્રગટ કરી દેવાનો, તેની ક્ષમા માગવાનો અને ફરી કદિ લારાને ન મળવાનો એ નિશ્ચય હતો.

લારા પાસેથી નીકળતાં આવી વાત કરી પણ હતી; પરંતુ હવે પછી તેની સાથેનો સંબંધ સદાને માટે ખતમ કરી દેવાની સ્પષ્ટતા શું ખરેખર થઇ હતી ? એનું મન પૂછી રહ્યું હતું. અને પૂરતી ચોક્કસ સ્પષ્ટતા ન હતી થઇ એ ખ્યાલે તેનું મન આશ્વાસન પણ લઈ રહ્યું હતું.

હારા પણ યુરીને વધુ અસ્વસ્થ કરવા માગતી ન હતી. પોતાની આંતર-વ્યથા વ્યક્ત કરી તે કોઈ નવી દુઃખદ પરિસ્થિતિ ઊભી કરવા ઇચ્છતી ન હતી... આંસુ એના ગાલ પર ધારા રૂપે વહી રહ્યાં હતાં; પરંતુ નીચે રસ્તાની સામેના મકાન ઉપરના પથ્થરી પૂતળાં ઉપરથી વરસાદની ધારા વહી જતી હતી, એના કરતાં વિશેષ ચેતના ત્યારે હારાને ન હતી! એ ધીમા અવાજે, એટલું જ કહી રહી હતી: 'તમને સાચું લાગે તે રીતે કરો; મારી ફિકર ચિંતા ન કરતા...' અને હારાના આ શબ્દોમાં કોઈ ખતાવરી ઉદારતા ન હતી— આંતરની સચ્ચઃઈથી દ્રવતાં આ વેણુ હાં—જેટલાં સકળ અને સચ્ચાઈ ભર્યાં એનાં આંસુ હતાં.

પરંતુ આખે રસ્તે અત્યારે યુરીને એકજ વિચાર સતાવી રહ્યો હતો: હારા ગેરસમજ તો નહિ કરે ?

તેણે ઘોડો પાછો ફેરવ્યો. ય ખરો—એના મનમાં ત્યારે ધણું રહી ગયેલું કહેવાની, અને એથી ય વધુ તો, વધુ ઉખાલ્યું રીતે, છેલ્લી વિદાયના પ્રસંગને છાજે એ પ્રકારે, વધુ મમતા—મુલાયમતાથી વિદાય લેવાની ઇચ્છા બળવત્તર બની ગઈ હતી.

અને ત્યારે સૂર્ય આથમી રહ્યો હતો; પરંતુ ડૂબી જવા ઇચ્છતો ન હતો! કોયલ કૂજી રહી હતી. જાણે કહી રહી હતી: 'જાત્રત થા, જાત્રત થા. હે મારા આત્મા! તું શીદને ઘેરી રહ્યો છે ?'

અને એકાએક યુરીના મનમાં એક સાદો વિચાર ચમકી ગયો: 'ઊતાવળ શી છે ? ટોન્યા આગળ કબૂલાત કરવાની વાત બરાબર છે, પણ એ ને એ દિવસે જ કહી નાખવાનું ક્યાં જરૂરી છે ? ફરી હારાને મળી વાતચીત કરી લઈશ—પછી બધું થઈ રહેશે.'

તેને આશ્વાસન મળ્યું. હારાને ફરી મળી લેવાના વિચારે આનંદથી એનું હૈયું તાચી ઊઠ્યું. અને મિલનની એ આશામાં મગ્ન બની ગયો.

એ આખો રસ્તો, એ નગર, એ ગલી, એ હારાનું મકાન! બધું

એની આંખો સામે તરવરી રહ્યું. જાણે, શ્યામ બાવરી આકૃતિ દ્વાર ઉઘાડી રહી હતી...જાણે એના સાન્નિધ્યનું એમાં વચન હતું—દુનિયામાં કોઈનો અધિકાર જ્યાં પહોંચ્યો નથી—ઉત્તરી શ્વેત રાત્રી સમી શીતલ અને સુરક્ષિત—અંધારામાં સમુદ્રના રેતાળ કિનારા ઉપર દોટ મૂકીને દોડતાં હોઠએ એવી, સમુદ્રના પ્રથમ તરંગ સમી સામે દોડી આવતી લારા !

યુરીએ લગામે હાથમાંથી છોડી દીધી. ઘોડા પર બેઠો બેઠો જ આગળ ખૂંક્યો, ઘોડાની ગરદન આસપાસ પોતાના બેઉ હાથ વીંટાળી દીધા, અને મસ્તક એની કેશવાળીમાં. કેમ જાણે ઘોડો ય માલિકની આ સ્નેહભરી યાચના સમજી ગયો—અને બેકામ વેગથી એણે ય પંથ કાપવા માંડ્યો.

પરંતુ ત્યાં તો ગોળીબારનો અવાજ થયો. યુરી બેઠો થઈ ગયો, લગામ ખેંચી સ્વસ્થ બની ગયો...વળાંક લેતાંજ ત્રણ ઘોડેસ્વારો સામે રસ્તો રોકીને ઊભા હતા. ‘ખસશો નહિ, કોમરેડ ડોક્ટર !’ એક જાણુ બોલ્યો, ‘હુકમને આધીન થશો તો, સંપૂર્ણ સલામત છો. નહિ તો, ગોળી છૂટશે. અમારી છાવણીનો સજન માયો ગયો છે; અમે તમને દાકતરી કામ માટે લઈ જવા આવ્યા છીએ...છટકવાની કાશીશ કરશો તો અમે કશી વિધિ માટે રોકાઈશું નહિ ..’

‘તમારું નામ કોમરેડ ફેરેસ્ટર ? મિકુલિત્સિનના પુત્ર લિબેરિયસ ?’

‘ના, હું એમનો મુખ્ય અમલદાર કામેનોદોસ્કી છું.’

૫

હવે આપણે કોઝાક-વસાહતોમાં પ્રવેશીએ છીએ. એ આખા પ્રદેશમાં આ આંતરવિગ્રહનાં વર્ષો દરમ્યાન બહાઈટ (પ્રતિક્રાંતિકારી) રશિયનોનું વચસું સારા પ્રમાણમાં હતું. અને હવે રેડઝ (ક્રાંતિકારીઓ) ના હાથમાં પસાર થઈ રહ્યું હતું.

આ ગ્રામ વિસ્તારોના વર્ણનોમાં, રશિયન લોમકાના 'લેન્ડ સ્કેપ'ના આલેખનમાં પુરોગામી રશિયન સાહિત્યસ્વામીઓની જેમ પાસ્તરનાક પણ અદ્ભુત દ્રશ્યો ખડાં કરે છે.

આંતરવિગ્રહના સકંઠમાં લાંબા સમયથી પડેલા અને ઘડીમાં વ્હાઈટ અને ઘડીમાં રેડઝના હાથમાં ઝડપાતાં ગ્રામ પ્રદેશોનાં માનસનો પરિચય પણ લેખક સારી એવી ઝીણવટથી કરાવે છે. શરૂઆતમાં જ, કરિયાણાના એક વેપારીની પત્ની ગાલુઝિનાના પાત્ર દ્વારા આપણને એની ઝાંખી કરાવી છે. એનો પતિ પ્રતિક્રાંતિકારોની સાથે આંતરવિગ્રહમાં પડેલો છે. એના દીકરા તેર્યોસ્કાને ફરજિયાત લશ્કર ભરતીમાં નેડાઈ જવાનું ફરમાન આવ્યું છે. એના ઘરમાં એના પતિની પ્રથમ પત્નીની દીકરી કિયુશા હયાત છે. પરંતુ એનો તો એને કાઈ આધાર નથી! આમ, એકલી તરછોડાયેલી જેવી, હતાશ-ભક્ષ જેવી અધાધૂંધી વચ્ચે જીવે છે; એટલું જ નહિ, જેમના જેમનાથી ચાલ્યા જવાયું છે એ સૌ—ઓળખીતાંપાળખીતાં સૌ ચાલ્યાં ગયાં છે! 'હે પ્રભુ! શાથી બધી વાતે આવું અશુભ બની રહ્યું છે?' એ વિચારે છે. જીવવાની ય એની સ્પૃહા ચાલી ગઈ છે; 'શું ક્રાંતિનું' આ બધું પરિણામ છે? ના, ના, મૂળ તો યુદ્ધ જ છે. યુદ્ધે દેશના પૌરુષ ભયો પુખ્તો ચૂંટી ચૂંથી નાખ્યાં હતાં! જે કાંઈ રહ્યું હતું તે બધું સડેલ, નકામું જ હતું!

પતિ વ્લાસના મનમાં હશે કે પુરાણા સોનેરી દિવસો ભાષણો અને જલસા અને શુભેચ્છાઓ દ્વારા પાછા લવાશે. પણ ગુમાવેલો પ્રેમ તે એમ કાંઈ પાછો જીતાતો હશે? એને માટે તો પહાડોને ખસેડવા જેવાં મહા-ભારત કામ કરવાં પડે.

પણ આ બધા છતાંય, આ ગ્રામવાસીઓ તો એમની રીતે જીવી રહ્યાં હતાં! કેમ જીવવું એની જાણ એમને સમજ હતી, પોતાના દિમાક અને હાથ ઉપર તેઓ મુસ્તાક હતા. અલખત, કોલ્યાક (પ્રતિક્રાંતિકારી) એ બધાંને મસ્કો મારતો, ઉસ્કેરતો પોતાને પક્ષે લેવા મથતો હતો. અને

એજરીતે કામિસારે (ક્રાંતિકારીઓ) પણ—‘છાપામાર-સેના’ માટે મથતા હતા.

દેવળથી પોતાને ઘેર આવવા નીકળેલી ગાલુઝિના આ બધા વિચારમાં હજી તો રસ્તે જ અટવાયા કરતી હતી. ઘેર જવાની, ઘરમાં પ્રવેશવાની ય જાણે તેની ઇચ્છા ન હતી, હિંમત ન હતી. કલાકો બાદ માંડ માંડ જેમ તેમ મનને સમજાવતી તે ઘર-આંગણા સુધી આવી હતી. અને બહાર વરંડામાં જ ઊભી રહી ગઈ. વળી વિચારે ચઢતી હતી. એ આ પ્રદેશના સૌને પિછાનતી હતી. જાણે એ સૌ લોકો ઉત્પાતિયા હતા; એમને કોઈ ને કોઈ ઉત્પાત વિના એન પડતું ન હતું. એમણે વરસો લગી યત્રો સાથે કામ પાડ્યું હતું. અને અંતે જાતે જ જડ નિષ્કૂર યત્રો બની ગયા હતા! અલબત્ત, એ બહુ શક્તિશાળી હતા—ધાર્યું કામ કરનારા હતા; ભલભલી ઊંચલપાચલ કરનારા હતા. ખિયારા વ્હાસનું એમની આગળ ગળું શું? એ તો જીંદગી વેડકી રહ્યો હતો!

અને પોતાના અંગત જીવનની વાત વિચારતી, અકળાતી કલાકોના કલાકોને અંતે ગાલુઝિના હવે ઘરમાં દાખલ થતી હતી...

લેખકે એક સાધારણ સ્ત્રીની નિરાધારિતા અને માનસિક હિચ્કિયાહટ (આ આલેખન પાછળ સારાં એવાં પાનાં ભર્યાં છે) દ્વારા આમજીવનની નિરાધારિતા પર પ્રકાશ ફેંક્યો છે.

તો એ પ્રદેશમાં ચાલું જમાવી બેઠેલા છાપામાર-ક્રાંતિકારીઓનો પરિચય પણ તે થોડાક વિસ્તારથી આપે છે.

સૌથી પ્રથમ એમનો એક ગુપ્ત મિટંગનું દ્રશ્ય આવે છે. સેન્ટ્રલ કમિટીના પ્રતિનિધિ તરીકે ચઢી આવેલ લિદોરકા અને સ્થાનિક ક્રાંતિકારીઓની આ બેઠકમાં તેમના આંતરિક ચડલગટનો અને તેમની અંદર અંદરની રીતભાતનો થોડાક પરિચય મળે છે. આ બેઠકમાં જ આપણને મિકુલિત્સિનના પુત્ર છાપામાર-નેતા લિબેરિયસનો સીધો પરિચય થાય છે.

આ પ્રદેશના આ યુવાન પાર્ટીઝન-નેતાને સેન્ટ્રલ કમિટિના 'અનુ-ભવી,' આદેશ પ્રતિનિધિની રીતભાત અસહ્ય લાગી. એની વાતોમાં સ્થાનિક પરિસ્થિતિનો કોઈ પડવો ન હતો; અને ધમંડી ઉધ્વતાઈનો પાર નહતો.

તો વળી લેખક પ્રતિક્રાંતિકારોની આંતરિક સ્થિતિનું ય ચિત્ર આપી શક્ય છે. તેઓ બોલશૈલિક હાઉ ઊભો કરી લોકોને ઈશ્વરને નામે લડકાવવા મરે મથે છે. અને તેમના દારૂડિયાવેડા, તથા શિસ્તરહિત સ્વચ્છંદી જીવનની ય ઝાંખી મળે છે. અલબત્ત, એ વરસોમાં સોવિયેત પ્રદેશમાં બેકામ સ્વચ્છંદી વર્તન પ્રત્યાઘાતનું લક્ષણ ગણાતું; તો પ્રતિક્રાંતિકારીઓ એ જ વર્તનને 'બોલશૈલિકમ' ને નામે ઓળખાવતા !

એકંદર આ આંતરવિગ્રહનાં વરસોમાં ગામડાંની પ્રજા બહાઈટ અને રેડ્ડ વચ્ચે હડદોલા ખાયા કરતી! અનેને હાથે સતાવાતી, તે અનેને પક્ષે જરૂર મુજબ થઈ જતી ?

૬

હવે આપણે આ પ્રદેશની મુખ્ય છાપામાર સેના—ફોર્સ્ટ બ્રધર્સ—વિબેરિયસની છાવણીમાં પહોંચી જઈએ.

ડો. ઝિવાગોને અધરસ્તે ઉઠાવીને અહીંજ તો લઈ આવવામાં આવેલ છે. હવે તો, લગભગ બે વરસથી યુરી અહીંજ છે. આ સમય દરમ્યાન વિબેરિયસનો આગ્રહ એને સતત પોતાની પાસે જ રાખવાનો રહ્યો છે. રાતે સૂવાડે છે પોતાની પાસે—કદાચ યુરી ભાગી જઈ ન શકે એ એક હેતુ હશે? પણ એનાથી ય વિશેષ હેતુ પોતાનો બડાશિયો રસ પોષવાનો જણાય છે. રાતોની રાતો તરેલ તરેલની વાતો એ કાઢે છે, ઝિવાગો એ બંધાથી બેહદ ત્રાસી ગયો છે. આખો દિવસ દાકતરીનું કામ અને રાતના આ ઉજગરા! એ તો ઠીક, પણ જે પ્રકારની વાતો કરવી પડે છે, એય તો એને ઓળી ધ્રાસદાયક નથી.

આ દિવસો દરમ્યાન, જિવાગો ખરેખર કેદી હતો એમ તો ન કહી શકાય. આમ જુઓ તો, એની સાથે કે એની પાછળ કોઈ સિપાઈઓ ન હતા; હરવા ફરવાની બાબતમાં એની ઉપર કોઈ ખુલ્લી દેખરેખ ન હતી; એના કામમાં કશી રોકટોક ન હતી. જે કાંઈ બંધન હતું તે કામનું— પરિસ્થિતિનું. આમ છતાં ત્રણ ત્રણ વાર છટકી જવાના એના પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા હતા, એ ય તો હકીકત હતી! અલબત્ત, એ માટે એને કશી જ સજા થઈ ન હતી. પરંતુ હવે એને ખાત્રી થઈ ગઈ હતી કે, એવા પ્રયાસ કરવા નિષ્ફળ છે.

આ દિવસો દરમ્યાન યુરીને માથે કામ એથુમાર હતું; શિયાળામાં ટાઈફોઈડ અને ઉનાળામાં ડિસેન્ટ્રીની બિમારી બહોળા પ્રમાણમાં ફાટી નીકળી હતી. વધુમાં, હમણાં હમણાં ધાયલ સૈનિકોનો સંખ્યાય વધી હતી.

વારંવાર પીછેહઠ કરવી પડતી હતી, એમ છતાં એકંદર આ છાપામાર સેનામાં સારો એવો વધારો થયો હતો, જેમાં દુશ્મનોની જાવણી- માંથી નાસી આવેલાની સંખ્યા પણ સારી હતી. બલ્કે, છેલ્લા દોઢ વરસ દરમ્યાન લિબેરિયસની છાપામાર સેનાનું કદ દશગણું વધી ગયું હતું!

રેડકોસ ઇન્ટરનેશનલ કન્વેન્શન મુજબ ફૌજ—દાકતર સીધા હલ્લામાં ભાગ લઈ ન શકે. પરંતુ એક પ્રસંગ એવો આવી પડ્યો કે યુરીને એ કાનૂનો ભંગ કરવો પડ્યો: ‘બહાઈટસ’ અને ‘છાપામાર’ સામસામા આવી પડ્યા હતા. યુરીએ જોયું કે સામે સાવ નવાનવા કાલેજીયન—જીવાનડાઓ બંદૂકો લઈને ધસી રહ્યા હતા. યુરી એમાંના એકને ઓળખતો ન હતો. છતાં, જાણે પરિચિત ચહેરા જેતો હોય એવી એને લાગણી થઈ. એને પોતાના શાળાના દિવસોના સાથીઓ યાદ આવ્યા, જાણે તેના નાના ભાઈઓ જ હોય! જાણે પોતાનાં જ લોકોને જેતો હોય એમ જોઈ રહ્યો!

યુરી પાસે રાઈફલ પણ ન હતી. એણે જમીન પરના ઘાસ પર સૂઈ જઈ જોયા કર્યું. ત્યારે એની બધી સહાનુભૂતિ મોતને ભેટવા ધસી

રહેલા આ વીરતાભર્યા બાળકો પ્રતિ વહી રહી હતી. અંતરથી એણે એમનો વિનય વાંછ્યો. એ બધા એવા કુટુંબના હતા, કે જે ભાવના, શિક્ષણ, નૈતિક શિસ્ત અને મૂલ્યોની બાબતમાં એનો વધુ સમીપ હતાં. એને ઘડીભર તો થયું કે એમની સાથે ભળી જઈ પોતાની મુક્તિ મેળવી લે. પરંતુ એમાં એવડું જોખમ હતું—અને બાજુથી મોત વરસવાનો ભય હતો. અને એ પડ્યો રહ્યો.

યુદ્ધની વચ્ચે તટસ્થ રહેવું તો અશક્ય હતું. એના સાથીદારો મરી રહ્યા હતા. એના ઉપર પણ ગોળીઓ આવી રહી હતી... પાસેનો એક સાથી ઢળી પડતાં એણે એની રાઈફલ ઉપાડી સામા બાર કર્યાં ય ખરા... પરંતુ જેની તેણે મનમાં તારીફ કરી હતી અને સડાનુભૂતિ અનુભવી હતી, એમના ઉપર સીધી બંદૂક તાકવા કરતાં, એણે ઝડ પર તાક લીધી.

પરંતુ, અફસોસ... એ જણા ધવાયા, અને એક ધરણીપર ઢળી પડ્યો...

છેવટે, 'બહાઈટસ' પીછેહઠ કરી ગયા ત્યારે, યુરી એ જે જીવાનને ગોળી મારી ધરણી પર પછાડ્યો હતો તેને જીવતો સળવળતો જોયો... અને યુરીને ભયંકર વિચાર આવી ગયો: દુશ્મન સાથે નર્ચી બખંરતાના એ દિવસોમાં એણે એને બચાવી લેવાનો નિર્ધાર કર્યો. પોતાના મૃતસાથીનો વેશ એને પહેરાવી લઈ, 'છાપામાર' તરીકે જ એને પોતાની સાથે લઈ લીધો. સારવાર કરી સાબો કરી એને હેમખેમ વળાવ્યો ય ખરા—

અલબત્ત જતાં જતાં, એ જીવાને તો પોતાની (દુશ્મન) જીવણીમાં પાછા જવાનો નિર્ધાર જણાવી દીધો હતો !

૭

યુરી લિબેરિયસની સાથે જ જેમ તેમ દિવસો વિતાવી રહ્યો છે. લિબેરિયસ વાતોના રસમાં એક પછી એક સવાલો પૂછતો, નવા નવા મુદ્દા

ઉડાવતો, ક્રેકિત ખાતો ચુરીને ય ઉજ્જગરા કરાવી રહ્યો છે. અને પોતાની ખડાશો હાંકતો ચુરીની સામાજિક જાતિની ભાવનાની ટીકા સુદ્ધાં કરે છે. ચુરી એનો જવાબ ઉડાવતો, કટાક્ષમાં બેલે છે.

લિબેરિયસ સામે પ્રહાર કરી એને કહે છે: ‘અમે અમારા શિક્ષણ વર્ગોમાં શું કામ કરીએ છીએ તે જાણવાનો તસ્દી લીધા વિના જ તમે તો કેવળ સૂગ જ ખતાવો છો!’

‘સૂગ ખતાવવાનો સવાલ નથી. તમારા શિક્ષણ-કામ માટે મને અનહદ માન છે. મેં તમારી ચર્ચા-તોંધ વાંચી છે. સૈનિકાનું નૈતિક ધોરણ ઉંચું આવે એ માટેના તમારા વિચારો હું જાણું છું—એ ઉત્તમ વિચારો છે સૈનિક તેના ખિરાદર સાથે, નિર્બંધો સાથે, નિરાધારો સાથે, સ્ત્રીઓ સાથે, કેવું વર્તન રાખવું જોઈએ તે વિષેના તથા સન્માન અને અણીશુદ્ધ વર્તન અંગેના તમારા વિચારો તોદસતોયવાદી છે. મને એ બધાં સૂત્રો મોટે છે. મારી કિશોર વય દરમ્યાન હુંદગીની ઉન્નતિ માટેની આવી બધી ખવાહેશો મેં ઓછી સેવી નથી. હું એ બધાંની મસ્કરી શી રીતે કરી શકું?’

‘પણ સૌથી પ્રથમ તો, ઓકટોપર ક્રાંતિ શરૂ થઈ ત્યારથી સામાજિક ઉન્નતિના જે ખ્યાલો રજૂ થવા લાગ્યા છે તે મને જરાય ઉત્સાહિત કરતા નથી. અને ખીજી વાત એ કે, એ વિચારોના અમલ કરવાનું તો કયાંય દૂર રહી ગયું છે: અને એની કેવળ વાતોએ બેકામ લોહી વહેવડાવ્યું છે. આ બધું જોયા પછી ખરેખર શંકા જાગે છે કે—

‘પરિણામ ઉપરથી સાધનનું જ્યાજખીપણું ઠરાવી શકાય કે કેમ.

‘આ બધા ઉપરાંત, જ્યારે હું લોકોને પુનર્-ધડતર કરવાની વાત ઉચ્ચારતા સાંભળું છું ત્યારે હું મારો આત્મ-સંયમ ગુમાવી બેસું છું અને નિરાશ થઈ જાઉં છું. હુંદગીનું પુનર્ધડતર! જેઓ હુંદગીની એક ચીજ કદિ સમજ્યા નથી, જેમણે એનો ધબકારો સુદ્ધાં અનુભવ્યો નથી, એનું હૈયું

સ્પર્શ્યું નથી, ભલે ગમે તેટલું જોયું હોય ને ક્યું હોય—એવાને મોઢે! જીંદગીને એ લોકો કાચી માટી જેવી, એના ઉપર એમના હાથે પ્રોસેસ થવાનો હજી બાકી હોય તેવાં કાચા માલ રૂપે માને છે; એમના સ્પર્શ વડે એને! ઉદ્ધાર થવાનો હોય તેમ ! પરંતુ જીંદગી કાંઈ કાચો માલ નથી, ઘાટ ઘડી શકાય એવી ચીજ નથી. જીંદગી તો સ્વયં—નવ—નિર્માણનો સિદ્ધાન્ત છે, એ પોતે જ પોતાનો સતત રીતે નવો આકાર આપે છે, નવો ઘાટ ઘડે છે, પરિવર્તનો કરે છે અને રૂપાંતરો કર્યે જાય છે. તમારા કે મારા એને વિષેના સિદ્ધાન્તોથી એ અનંત રીતે પેલે પાર છે.’

આના જવાબમાં લગભગ કશું જ સમજ્યા વિના લિબેરિયસ યુરીને કહે છે, ‘તમે અમારી મિટિંગોમાં આવો, એકલતા છોડો, અમારા અદ્ભુત લોકોને જુવો, તમે ઉત્સાહિત થશો; તમારાં આ શેઠણાં દૂર થશે... ભલે હાલપૂરતી પરિસ્થિતિ ખરાબ હશે—અરે હુંજ તમને ઘણી ભયંકર ખરાબ હકીકતો કહી શકું એમ છું—પણ એ બધું તો ખતમ થઈ જશે. છેવટે તો અમારો વિજય જ છે : દુસ્મનનો પરાજય...’

યુરીનું મન જખ્ખર અણગમથી બિચકી જાય છે. એને થાય છે છે કે આ માણસ મને બળજબરીથી પકડી લાગ્યો છે, બળજબરીથી હજીય પકડી રાખે છે, અને છતાંએ એમ માને છે કે એની પીછેહઠોથી હું નિરાશ થાઉં છું ને એની આશાઓ મને ઉત્સાહિત કરી શકે એમ છે !

માણસ આટલું આંધળું કેવી રીતે હોઈ શકતું હશે ? એને મન બ્રહ્માંડનું ભાવિ જાણે એક ઓકટોબર ક્રાંતિ ઉપર નિર્ભર છે !

અને એના આ મૂંગા તિરસ્કાર પ્રત્યે લિબેરિયસ ટકોર કરવા જાય છે, ત્યારે યુરી કહી નાખે છે:

‘એક છે માટે બીજું હોવું જ જોઈએ, અમુક છે માટે તમુક હોવું જોઈએ—મને તમારા અણુઘડ, અતિ ચવાઈ ગયેલા, અતિ સાધારણ સૂત્રો બિલકુલ સ્પર્શ કરતા નથી. હું સ્વીકારીશ કે તમે રશિયાના મુક્તિદાતા છો, તેના ઝબકતા સિતારા છો, તમારા વિના એ અજ્ઞાન અને દુઃખમાં ડૂબી પણુ બન્ય; પરંતુ મને તમારામાંના એકેની કશી કિંમત નથી; મને તમે ગમતા નથી, તમે જહાન્નમમાં બનવ....’

અને મોટાં મોટાં સૂત્રો ઉચ્ચારનાર લિબેરિયસને એ સીધું સંભળાવી દે છે કે—

‘તમારી છાવણી અને તમારી સોગતથી અધિક કશુંક આ દુનિયામાં મારે માટે સુખભયું નહિ હોય એમ તમે માનતા લાગો છો ! મને તમારે ત્યાં કેદી રાખવા માટે, અને મને મારી પત્ની, પુત્ર, કુટુંબ, કામ, તથા હું જે કંઈ વડાલું ગણું છું અને જે કોઈ ચીજ મારે માટે જીંદગીને જીવવા લાયક બનાવે છે તે તમામથી મુક્ત અપાવવા માટે શું મારે તમારી દુવા માગવાની છે !

તમે સૈનિકાની નૈતિક ઉન્નતિ ઉપર ભાષણો આપો છો ત્યારે જે ઉદારતા અને મહાનુભવતાનો દાવો કરે છો, એવાજ જો તમે ખરેખર હો તો, મને મારે રસ્તે જવા દો....’

અને આ બધાના જવાબમાં લિબેરિયસ ‘આખરી વિજય’ના નામે બંને આત્મતૃપ્તિ સેવતો યુરીને આશ્વાસન આપે છે, ત્યારે એનું લોજક બોલેલા જેવું બની જાય છે.

એના કહેવાનો ભાવ એટલોજ હતો કે, ‘હમણાં તો આવું બધું હોય. ભક્ષા આદમી, પણ આ આંતરવિગ્રહ પૂરો થઈ જવા દો, પછી શાંતિ, સ્વાધીનતા, આખાદી બધું આવી મળશે. પછી તને કોણુ આમ રોકી રોકી રાખવાનું છે? પછી તું છૂટો જ છે. આટઆટલી

કુરબાનીઓ કરી છે, ધીરજ ધરી છે તો થોડીક વધુ...અને હમણાં તું જવાનોય ક્યાં છે? ખીજે બધે કરતાં અહીંજ વધારે સલામત છે...

યુરી આ 'થાળીવાગ્નની રેકડ' સાંભળી મૂંગો ગુસ્સો અનુભવી રહ્યો. એને ખબર હતી કે વરસો થયાં આનું આ જ ગાણું ગવાતું હતું : 'હમણાં થોભી જવ; હમણાં તો આવું જ હોય; હમણાં મૂલ્યોની મૂલવણી મુલતવી રાખો; હમણાં તો છે એને, અરે જે ચાલે છે એને ચાલવા દો; ના, એમાં હાથ આપો, સાથ આપો, એકવાર બધું પતી જવા દો- પછી બધું એની મેજે ઠેકાણે આવી જશે!

પરંતુ ખરેખર આવી રીતે બધું હેમખેમ પતી જવાનું છે ખરું? 'પછી' બધું ઠેકાણે પડવાનો દિવસ આ રસ્તે કદિય આવવાનો છે ખરો?

કેવળ 'થાળીવાગ્નની રેકડ'ની જેમ એનું એ સાંભળ્યા કરવાનું ધુરી માટે અસહ્ય બની રહ્યું હતું. 'કાક હા'ડો એનું ખૂન કરી નાખીશ' એવુંય એને થઈ ગયું...

અને તરતજ પોતાનું કુટુંબ—પત્ની, પુત્રી ઘર અને લારાની યાદમાં તે ખેંચાઈ રહ્યો...

ત્યારેય પેલો ધૂણારપદ લાગણી વિહીન માનવી તો હતો એનું ગાણું જ ગાઈ રહ્યો હતો!

૯

હવેના પ્રકરણમાં આપણને પામિલનું એક નવું પાત્ર જોવા મળે છે:

૧૯૧૭ની ક્રાંતિના આરંભમાં એવી ધાર્સ્તી હતી કે ૧૯૦૫ની જેમ એથે કદાચ નિષ્ક્રમ જશે; કેવળ શિક્ષિત વર્ગ સુધી જ પહોંચશે અને અટકી જશે. આથી આ વખતે આમ જનતાને હચમચાવી મૂકવા, ઉત્તેજવા અને

આવેશમાં આણુવા શક્ય તેટલો બધો પ્રચાર કરવામાં આવ્યો હતો. અને બુદ્ધિજીવીઓ પ્રત્યે, અમલદારો અને ગૃહસ્થો સામે બખંર ધિક્કાર સહેલાઈથી પ્રગટ કરી શકે એવાઓને 'વિરલ ક્રાંતિકારી' તરીકે ખિરદાવવામાં આવતા હતા. એમની અમાનવતા એમની વર્ગની ત્રણતિની ઘોતક ગણાતી, એમની બખંરતા પ્રોલેટારિયટ-દૃઢતા અને ક્રાંતિકારી સહજવૃત્તિના આદર્શ રૂપ લેખાતી.

બરાબર આવા ગુણો વડે પામ્ફિલ એની કીર્તિ સ્થાપી શક્યો હતો; છાપામાર ટુકડીઓના અને પાટીના નેતાઓની નજરમાં એનું અનહદ માન હતું. ત્યારે યુરી આ માનવીને 'રંક' અને આત્મા જેવી વસ્તુ જ ગુમાવી બેઠેલો, બિનસામાજિક રાક્ષસ લેખતો હતો.

આ દિવસોમાં પ્રતિક્રાંતિકારીઓ છાપામાર છાવણીને ઘેરી વળ્યા હતા, અને હલ્લો થવાના ભણકારા વાગી રહ્યા હતા.

આ સમાચારે ઘણા વખતથી પામ્ફિલ જેવા પથ્થર હૈયાના માનવીના દિલમાં ય ભયંકર ફફડાટ મચાવી દીધો હતો. તેની પત્ની અને બાળકોના શા હાલહવાલ થશે એ વિચારે જ તે અર્ધો ચિત્રભ્રમિત બની ગયો હતો. ભયંકર દિવાસ્વપ્નો જેતો શરીરે અને મનથી તૂટી ગયો હતો.

પરંતુ બાદ, એનું કુટુંબ એની સાથે સહીસલામત આવી પહોંચ્યું. અને એની શારીરિક-માનસિક સ્થિતિ સાવ પલટાઈ ગઈ. લાગણીહીન રાક્ષસના રૂપ અને વર્તનમાં માણુસાઈનો ચમકાર તરવરી રહ્યો.

હવે પ્રતિક્રાંતિકારોનો હલ્લો આગળ વધી રહ્યો હતો. એમના અમાનુષી ભયંકર અત્યાચારોથી બચવા ગામનાં ગામો ખાલી થઈ રહ્યાં હતાં. અને છાપામારોનાં કુટુંબોનો કાફલો સૈનિકોની રક્ષા શોધતો આવી રહ્યો હતો. પરિસ્થિતિ અત્યંત વિકટ હતી. છાપામારો જેમતેમ કરી અત્યંત ગીચ ઝાડીમાં પોતાની સલામતી જાળવી બેઠા હતા. ખોરાક, સાધનો, દવા વગેરેની અપરંપાર અછત હતી. નવાં આગંતુકો—કુટુંબો, તેમની ધર-

વખરી દોરઠાંખરની દેખલાળનું કામ ખરેખરી મુશીબતનું હતું. અને એથી નિરાશ્રિતોની બીજે ક્યાંક ગોઠવણ કરવાનું વિચારાયું હતું.

પરંતુ સ્ત્રી નિરાશ્રિતો હવે ખેડાબૂ બની ગઈ હતી. એમના રક્ષકો ખેડામ બની એમનો ખુરદો કાઠી નાખે, એ પહેલાં સ્ત્રીઓએ જંગલો વાઢી ખુલ્લા મોટા રસ્તા કરી નાખ્યા હતા! પરંતુ આથી તો દુસ્મનો માટે ઊલટો રાહ ખૂટી ગયો હતો.

લિબેરિયસ અકળાઈ ગયો હતો.

ત્યાં વળી, બીજી બાબુ, લિબેરિયસનાં યોજના-વ્યવહારથી અસંતુષ્ટ થયેલા તેના સાથીઓમાંથી જે કેટલાકે કાવતરું કયું હતું તેમાં જાનિતસકી તથા દેવિએન્કા જેવા પુરાણા નિષ્કાવાન અને અનુભવી સાથીઓને સંડોવવામાં આવ્યા હતા. અને એમને ગોળીએ ઠાર કરવામાં આવ્યા ત્યારે તેમણે તો, 'ઇતિહાસ એક દિવસ સત્ય પ્રગટ કરશે' એવી નિષ્કા અને વિશ્વ-ક્રાંતિ માટેની શકાદતની ભાવના સાથે, પ્રાણ ન્યોછાવરી દીધા હતા.

હવે એના પ્રત્યાઘાતો જાગ્યા હતા. લિબેરિયસની છાવણીમાં વિખ-વાદ અને અસંતોષ જાગ્યો હતો.

પરંતુ, ભલભલાને પહેાંચી વળવાની શક્તિ ધરાવનાર લિબેરિયસ એ અધાંને ઘોળી ખી ગયો...

તો વળી, આ દિવસોની, એનાથી ય વધુ ભયંકર ખોના તો એ હતી કે શરણુર્થીઓ અને નિરાશ્રિતોને મોઢે પ્રતિક્રાંતિકારીઓને હાથે થયેલી સ્ત્રી બાળકો સહિતની અમાનુષી હત્યાકાંડની વાતો સાંભળી પામ્ફિલનું હૈયું ફરી ફફડી ઊઠ્યું હતું. અને દુસ્મનો કઈ ધડીએ ઘેરી વળશે એ ભય તો તત્કલતો જ હતો! આથી ખેખાકળો બની જઈ, જે કુહાડીથી પામ્ફિલ તેનાં બાળકોનાં રમકડાં બનાવતો હતો, એનાથી જ એક દિવસ એની પત્ની અને બાળકોનાં માથાં ધડથી જુદાં કરી બેઠો! ત્યારબાદ પાગલ બની ગયેલો પામ્ફિલ ફરી હદિ દેખાયો નહિ!

આ પ્રકરણમાં જ વળી એક સૈનિકની પત્ની કુઆરિયા—ગામડાંમાં

દોરેનાં દાકતર કહો કે જલદુમંતર કરી સૌ ડોષના દુઃખ ઉગાડી દેનાર ડાકણુ કહો—એનું પાત્ર અને એને મોઢે ઉપસેલું ચિત્ર પણ અત્યંત ઉદાવદાર બન્યું છે.

પરંતુ, આ પ્રકરણના અંતમાં, લાલસેનાના વિજયના— લિબેરિયસની ધાવણીને વળી મુખ્ય સેનાની મદદ આવી ચઢી છે; અને તેમને ઘેરી વળેલી પ્રતિક્રાંતિકારી સેનાઓ શિકસ્ત પામી પીછેહઠક કરી ગઈ છે, તેવા—પુશખખર લિબેરિયસ જિવાગોને આપે છે. અને પોતે પહેલાંથી કહ્યું હતું તે સાચું જ પડ્યું એવી ડંકાસો હાંકે છે; પરંતુ ત્યારે જિવાગો તેની પાસેથી વારિકિનોમાંના પોતાના કુટુંબની અને યુરિયાતિતમાંની લારાની ખખર જાણવા અધીરો છે. લિબેરિયસ એને અંગેના પોતાનાં અનુમાનો કહ્યા કરે છે. એને કશી પાકી ખખર છે નહિ. અને ફરી ફરીને એ વિજયના વાવડ જ વાગોળ્યા કરે છે; અને જિવાગોને કહેતો જાય છે: ‘જોયું ને ! તમે માનતા ન હતાં. તમે તો હાથ બખાગો કરવા લાગ્યા હતા. તમે તો નિરાશ થઈ ઢીલા પડી ગયા હતા...’

આ માણસ પોતાને કદિ સમજી શક્યો નથી, ને સમજી શકશે ય નહિ, એવી ખાત્રીથી યુરી ઊભો થઈ ગયો: ‘અહીંનો ધુમાડો મને ગુંગળાવી રહ્યો છે, માથું દુઃખે છે. બહાર જઈ જરા તાજી હવા લઈ આવું...’ કહેતોક નીકળી ગયો.

અને ત્યારે એને પોતાને જ કલ્પના ન હતી કે તે અહીંથી ક્યાં જઈ રહ્યો હતો.

પૂર્ણિમા જાણે એને કંઈક પ્રેરી હતી...

તે આગળ વધ્યો...રસ્તામાં ચોકીદારે ટોક્યો, રોક્યો. ફૌજ ‘કાડ-શબ્દ’ ઉચ્ચારી આગળ વધતાં બોલ્યો: ‘મને તરસ લાગી હતી. નીંદર આવતી ન હતી. મને થયું લાવ ખુલ્લી હવામાં ફરું’, અને થોડોક ખરફ ખાઈ. ત્યાં તો મેં રોવન વૃક્ષો જોયાં—ખરફથી ઢંકાયેલાં ખેરીઝ જોયાં...થોડાંક ચૂંટી

આવું—'

ચોકીદારે ટાણે માર્યો: 'આ સદ્ગૃહસ્થો આવી ને આવી ભ્રમણામાંજ રહેવાના ! શિયાળામાં તે કાઈ વળી બેરીઝ ચૂંટતું હશે ? આ ગૃહસ્થોના ભેજમાંથી આવી આવી બેવકૂફીએ કાઢવા ત્રણત્રણ વરસથી અમે મથી રહ્યા છીએ તો ય એ તો એના એ રહ્યા ! વારુ; જાવ, ચૂંટી આવો બેરીઝ, પાગલ કહીંના, મારે શું ?'

ચોકીદાર પાછો ફર્યો.

જિવાગો જરાક આગળ વધ્યો. રાવન-બેરીઝનું વૃક્ષ જાણે તેની દિમાચ્છાદિત શાખાએ પસારીને તેને આવકારી રહ્યું હતું ! શ્વેત બે હાથે જાણે ! લારાના શુભ શ્વેત બે હાથ જ જાણે ! જિવાગોએ એ શાખાએને પોતાના બાહુમાં લઈ આલિંગન કર્યું, અને વૃક્ષ પણ જાણે એને જવાબ આપતું હોય તેમ તેની ઉપર દ્વિમઝ્ઝિટ કરી રહ્યું !

જિવાગો બેધ્યાનપણે બોલ્યો: 'હે મુજ સૌંદર્ય ! હે મુજ પ્રીતિ ! મારા રાવનવૃક્ષ ! મારાં હાડ ને ચામ ! તને હું શોધી કાઢીશ.'

એમ બોલી એ આગળ વધ્યો...

*

આમ તો, આપણે નવલકથાના કે ભાગ પર આવી પહોંચ્યા છીએ; પરંતુ હવે જ જાણે ખરેખરાં ઊંડાણોમાં અવગાહન કરવાનું આપણે માટે પ્રાપ્ત થાય છે.

ઊંડાણો—જિવાગોની આંતર સૃષ્ટિનાં, અને જિવાગોની સાથે એક-રૂપ બની ગયેલ લારાની આંતર સૃષ્ટિનાં ઊંડાણોની ઝાંખી હજી હવે જ આપણને થવાની છે.

અત્યાર પૂર્વે આપણે સારી પેઠે બાહ્ય સૃષ્ટિનું દર્શન કરી લીધું:

યુદ્ધ, ક્રાંતિ, પ્રતિક્રાંતિની પાશ્વર્ભૂમિ ઉપર જાગ્રતા વિરાટ ઉત્પાતો અને પરિવર્તનોની ઝાંખી આપણે કરી ગયાં.

એન્ટિપોવ, ગાલિયુલિન, મિકુનિલ્સન, લિબેરિયસ, તથા સામદેવ્યા-તોવનાં પાત્રોની આસપાસ યુંથાયેલ ઘટનાઓમાંથી આપણે પસાર થઈ

ગયાં. આ વરસોમાં ઊતરેલી મોસકો, યુરલ, અને સાઇબેરિયા સુધીના વિશાળ ભૂમિખંડની બેલાલીની કરુણ છબી આપણે ભૂકી શકીએ એમ નથી; અને બપોર પાશવતાનાં તથા સત્તાખોરીનાં ચિત્રોમાંથી ઊપસી આવતી રશિયન પ્રજાના જીવન મરણની પછડાટોનો પરિચય પણ થઈ ચૂક્યો.

પરંતુ આ બધી તો કેવળ બાહ્ય સૃષ્ટિ છે.

આ સતત પલટાતી ક્ષુણ્ણકાય બાહ્ય સૃષ્ટિના સમાંતરે જે આંતરિક સૃષ્ટિ પોતાનું જાજરમાન રૂપ ટકાવી રહી છે તેનું દર્શન આ નવલકથાનું એક અનેરું આકર્ષણ છે.

અને હવે પછીનાં બે પ્રકરણો 'ઓપોઝિટ ધ હાઉસ ઓફ કાર્યાટિડ્ઝ' તથા તેથી ય અનેકગણું વધુ વેચક 'અગેન્ટ વારિકિનો' આ ગ્રંથનાં શ્રેષ્ઠ પ્રકરણો બની ગયાં છે.

હવે જાણે વાર્તાકાર આપણને બધા જંઝવાતોમાંથી બચાવી લઈ યુરી અને લારાની આંતરસૃષ્ટિમાં ડોકિયું કરાવવા બધીશો છે, ત્યારે આપણે શાની રાહ જોઈ અટવાઈએ ?

૯

યુરી યુરિયાતિન નગરીમાં પ્રવેશી ચૂક્યો હતો. સીધો મરચંટ સ્ટ્રીટ — લારાને સરનામે જઈ રહ્યો હતો.

ખૂણા ઉપર પેલું મોટું પુરાણું તોતીંગ મકાન ઊભું હતું—એની લાંબો ઉપર સરકારી જાહેરાતોનાં પારાવાર કાગળિયાં ચીટકાવેલાં હતાં થોડાંક માણસો ચૂપચાપ ઊભા ઊભા એ બધા હુકમોનું વાંચન કરી રહ્યાં હતાં.

શિયાળો ગયો હતો. અને હવે દિવસ જરાક લાંબો થયો હતો. હજી અંધારું થવામાં વાર હતી. સંધ્યાનો પ્રકાશ હજી જાઉં જાઉં કરતો ચીટકો રહ્યો હતો. કેવો ઉત્સાહપ્રેરક, અને છતાં કેવો ભયપ્રદ અને અસ્વસ્થ

કરનારો એ પ્રકાશ હતો!

પ્રતિક્રાંતિકારી 'વ્હાઇટ્સ' આ નગરી છોડીને ભાગી છૂટ્યા હતા. યુદ્ધની ભયાનકતા અને હત્યાકાંડ હવે થંભી ગયો હતો. પરંતુ એય તો અસ્વસ્થતા પેદા કરનાર હતું! શિયાળો પૂરો થવો અને વસંતના લાંબા દિવસોનો આરંભ થવો—જેટલું અસ્વસ્થતા પ્રેરક હતું, તેવું જ !

ભીંતો ઉપરની જાહેરાતોમાં સૌએ પોતાની 'લેખર બુક' (કામની-પોથી) મેળવી લેવા વિષે, અને કામના સ્થળે પહોંચી જઈ, સાચી હકીકતો અંદર ભરવા વિષે સૂચનાઓ હતી. તો વળી, 'અનાજ ભરપૂર હોવા છતાં કાળાખજરીઆ ફરી અંધાધૂંધી પેટાવવાના બદ ધરાદાથી અનાજ દ્યાની ખેસી ગયા હતા,' એવી જાણ કરવામાં આવી હતી; અને 'જે કોઈની પાસે અનાજનો સંઘરો નીકળશે તેને ગોળીએ ફાર કરવાનો' હુકમ પણ પ્રગટ કરેલો હતો. અને ધનિક વર્ગ સિવાયના બધાને 'કન્ઝ્યુમર્સ કોમ્યુન્સ' માં સભ્ય તરંકિ નામ નોંધાઈ જવાની પણ સલાહ આપેલી હતી. તો વળી એક વધુ હુકમપત્રમાં સૌએ તતકાલ હથિયારો સુપ્રત કરી દેવાનું ફરમાન હતું.

આવા ભીંતપત્રો અને આજ્ઞાપત્રો વાંચી રહેલા જૂથમાં એક તવાઈ ગયેલા બદનવાળો, ખેરૂપ દેખાતો, મેલ ધૂળથી કાળો પડી ગયેલો, ખભા ઉપરના એક ડાંડા સાથે થેલો લટકાવીને ઊભેલો આદમી દાખલ થયો. એના લાંબા જંથરિયા વાળમાં હજી એક પણ સફેદ વાળ દેખાતો ન હતો, પરંતુ એની ખરખચડી લાલ રંગની દાઢી ભૂખરી ભૂખરી હતી.

આ હતો ડોક્ટર ઝિવાગો.

એનો 'ફર'—રૂવાંટીનો કોટ અધરસ્તે કાં તો કોઈએ છીનવી લીધો હશે કે પછી ભૂખના માર્યાં એણે કોઈને રોટીના બદલામાં દઈ દીધો હશે... એની પાસે હાલ નાનકડું અરંધીયાંયનું જાકિટ અને રોટલાના થોડાક ટુકડા સિવાય કશું જ ન હતું !

યુરિયાતિન નગરીમાં આમ તો એ ધણો વહેલો દાખલ થઈ ગયો

હતો; પરંતુ શહેરની સીમથી આ મરચંટ સ્ટ્રીટ સુધી આવતાં તે અધમૂઝો થઈ ગયો હતો. લાંબા કઠોર પ્રવાસને અંતે, બેહદ લેથપોથ થયા પછી, હવે થોડુંક પણ ચાલવાનું એને માટે અત્યંત કષ્ટદાયી હતું. ગમે ત્યારે જમીન પર ઢળી પડવાના ભયે એ વારંવાર રસ્તે ઊભો રહી જતો હતો. પરંતુ ખીજ બાબુ, આ માર્ગે ફરી જોવાની કદી આશા સેવી ન હતી એનાં દર્શને મિત્ર-દર્શન જોટલો આનંદ એના અંતરને ઊભા દઇ રહ્યો હતો.

આ દિવસો ય કેવાક હતા ! માનવી ખીજ માનવી સાથેના વ્યવહારમાં જાણે વડે બની ગયો હતો ! રસ્તે એક પ્રવાસી ખીજ પ્રવાસીથી ચેતીને ચાલતો હતો; અજાણ્યો કોઈ માણસ રસ્તે ભેગો થઇ જતાં રખેને તે પોતાનું ખૂન કરી નાખશે એવા ભયે તે સામાનું જ ખૂન કરી બેસતો હતો ! અરે, ‘મનુષ્યભક્ષ’-ના ય છૂટાછવાયા બનાવો બની ચૂક્યા હતા ! માનવ સંસ્કારિતાને સ્થાને આદિ યુગનો બખર કાનુન જાણે નાગો નાય નાચી રહ્યો હતો !

યુરી આખે રસ્તે આ બધું જોતો અને સાવચેતીથી બચીને ચાલતો, આખો સાઇબેરિયા ખૂંદીને, ટ્રેનની સડકે, જેમ તેમ, યુરિયા-તિન આવી પહોંચ્યો હતો. આખે રસ્તે એણે અનેક પરિચિત ચહેરાઓ જોયા હતા, એમાંના ઘણાને તો તેણે છાપામાર છાવણીમાં જોયા હોવાની ખાત્રી હતી—પેલી ગાલુઝિનાના દીકરા ટેરેન્ટીનેય તો ભાલ્યો ! લોકોને અને એની માતાને તો એના મરી ગયાના જ સમાચાર મળ્યા હતા...

યુરીના પ્રવાસના બનાવો અત્યંત ન માની શકાય એવા વિચિત્ર હતા—જાણે એ બનાવો ખીજ ગ્રહ ઉપરથી આ ધરતી પર ઊતરી પડ્યા હોય ! જાણે ધરતીનાં માનવી જ બદલાઇ ગયાં હતાં—કેવળ એક કુદરત જ—પ્રકૃતિ જ બદલાયા વિનાની, માનવીય ઇતિહાસને વફાદાર રહી ગઇ હતી—સમકાલીન કલાકારે બરાબર જેવી આલેખી હતી તેવી જ !

યુરીની આંખો તોતિંગ ભીંતો ઉપર લગાડેલી જાહેરાતો વાંચવા

કરતાં સામેના મકાનના ત્રીજા માળ પરની ધારીએ વધુ ચોંટકી હતી. એને શંકા ગઈ કે લારા મકાન છોડી ચાલી ગઈ હતી ને ખાત્રાં ભાડુતો ચાવી વસી ગયાં હતાં કે શું ?

આ અનિશ્ચિતતા અસહ્ય હતી.

યુરી મેડા ઉપર પહોંચી ગયો... એણે જ્નેયું તો, આમ તો, છે તેમનું તેમ હતું: ભૂતકાળની વફાદારી જાળવી રાખવા માટે સીડીનો આભાર માનવાની એને લાગણી થઈ ચાવી. પરંતુ લારા કે કાત્યાનો પત્નો ન હતો. જીવતાં હશે કે...? એવોય સવાલ ભોંકાઈ ગયો. જીવતાં હશે તોય યુરિયાતિનમાં હશે કે ખીજે ક્યાંક ?—સવાલ મુંઝવી રહ્યો.

અને એને ભૂતકાળની પેલી ઝોખ યાદ આની ગઈ—પગથિયાંની બાજુમાં નાની ઝોખની અંદર લારા ચાવી મૂકતી હતી ! એ ઝોખની આડે પડેલી ઈટ ખેસવી અંદર હાથ નાખતાં જ ચાવી અને સાથે એક ચીટ્ટી હાથ લાગી ! ચીટ્ટીમાં લખ્યું હતું :

‘ઓહ પ્રભુ ! કેટલું અખૂટ સુખ ! કહે છે કે તમે જીવતા છો ને પાછા આવ્યા છો. શહેરની પાસે કાંઈએ તમને જોયા અને દોડીને મને ખબર આપી. મને લાગે છે કે તમે સીધા વારિકિનો જશો, એટલે હું કાત્યાને સાથે લઈ ત્યાં જ પહોંચું છું. પણ કદાચ, અહીં ચાવી ચઢે તો ચાવી અગાઉને સ્થળે છે જ... મારી રાહ જોજો... જશો નહિ... હું આગળની રૂમો વાપડું છું... મારા આનંદનો શુભાર નથી.’

યુરીએ ઉતાવળમાં એક બાજુની ચીટ્ટી વાંચી નાખી, પણ પાછળ ફેરવી જોયું નહિ. એણે ચૂમી ભરી, ગડ વાળી ચીટ્ટી ખીસામાં મૂકી દીધી.

અપરંપાર આનંદ... અને એની સાથે જ ભયંકર વેદના ! લારા વારિકિનો શું કામ ગઈ હશે ? કેમ કંઈ જ લખ્યું નથી ? ટોન્ના ત્યાં હોત તો જરૂર લારા એનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના ન જ રહેત... નહિ જ હોય ? એમને ગુમાવ્યાની એને ચિંતા થઈ, એથી ય અધિક—કુટુંબને જે દુઃખ થયું હશે તેનો ખ્યાલ કરતાં તે વધુ દુઃખી થયો...

અંધારું થાય તે પૂર્વે, ભીંત ઉપરની જાહેરાતો વાંચી લેવા તે

વળી નીચે જિતર્યો. જાહેરાતો વાંચ્યા વિના ચાલે એવું ન હતું: તરેહ તરેહના હુકમો હશે—એ દિવસોમાં, એને વિષેનું અજ્ઞાન જીવનું જીવન ખેડવા બરાબર હતું.

ને એ નીચે જિતરી ગયો...

૧૦

એક હવાલ વાંચતાં યુરી અકળાઈ ગઈ:

એમાં લખ્યું હતું કે, ‘અનાજ તો ભરપૂર છે, પણ, સ્થાપિત હિતોએ છુપાવી દીધું છે. માટે, મોટા પ્રમાણમાં જડતીઓ લેવી જરૂરી છે—કેવળ ત્રાસ-દમનનો ઉપાય દુકાળમાંથી આપણને ઉગારી શકશે...’

યુરીને થયું: ‘આટલા આંધળા જેઓ થઈ શકે છે, એ ખરેખરા ભાગ્યશાળી જ ગણાય! ધરતી પરથી અનાજ ખતમ થઈ ગયું છે ત્યારે સંઘરી રખાયની વાતો તેઓ જ કરી શકે! અને સંઘરાખોરો? આ લોકોને યાદદાસ્ત જેવું કાંઈ છે ખરું? આ વર્ગોનું તો તેમણે પોતે જ ક્યારનું નિકંદન કરી દીધાનું જાહેર કરી દીધું હતું! ખેડૂતો અને ગામડાં? છે ક્યાંય એકે બાકી રહેલાં? આજ પૂર્વેની એમની પોતાની યોજનાઓ અને કર્મો પોતે જ ભૂલી ગયા? એમણે આમાંના કશાનું અસ્તિત્વ બાકી રહેવા દીધું છે ખરું?...વાસ્તવતાની રજ માત્ર પરવા નહિ! કશું જીવવાનું નહિ, કશું જાણવાનું નહિ...કેવળ સૂત્રો રટ્યાં કરવાનાં!

યુરીને તમ્મર આવ્યા અને તે બેભાન બની રસ્તા પર ઢળી પડ્યો.

થોડીવારે ભાન આવતાં વળી લારાની રૂમે જઈ પહોંચ્યો. તાણું ઉઘાડી અંદર દાખલ થયો. અને વળી જાણે પ્રવાસનો બધો થાક એના ઉપર સવાર થઈ બેઠો. તો વળી, વસંતની સંધ્યાની પારદર્શકતા અને તેનો સર્વગામી પ્રકાશ શુભ શકું રૂપ હતો—હૂરની વ્યાપક

આંશાએતી ઉદાર પરિપૂર્તિની પ્રતિજ્ઞા સ્વમાં હતાં—અધુ ડીક થઈ જશે, જીંદગીમાં વાંછેલું અધુ તેને પ્રાપ્ત થશે; એ અધુ તે પામશે, સંયોજશે, અને અધાનું સમાધાન કરશે; અધુ અરાબર રીતે વિચારી લેશે, અને યોગ્ય શબ્દોમાં વ્યક્ત કરશે...

હારાને મળવાના આનંદની એ રાહ જોઈ રહી હતો—આડીનું અધુ આપ મેળે શુભ બનશે એનો એજ તો પૂરાવો હતો !

એનો તમામ પરિશ્રમ શમી ગયો; તેને સ્થાને ખેડાખૂ ઉત્તેજના અને અજખો વ્યાપી ગયો. હકીકતે, એનો આ ઉત્સાહ એના થાક કરતાં એની આવી રહેલી માંદગીનો વધુ ખાત્રી ભર્યો સંકેત હતો.

તે હમમત કરાવવા નીચે જતરી ગયો. ત્યાં તેને આડ-કતરી રીતે એટલી જાણ થઈ કે ટોન્યા અને કાત્યા મોસ્કો ચાલ્યાં ગયાં હતાં. અને એના સસરાને તો અગાઉથી નવી સરકારે મોસ્કો ખોલાવી લીધા હતા—કદાચ યુનિવરસિટીમાં ફરી પ્રોફેસર તરીકેની કામગીરી સોંપવા માટે ય હોય !

'મોસ્કો ! મોસ્કો !' — યુરી ત્રીજી વાર લોખંડની સીડી ચઢી રહ્યો હતો ત્યારે તેના અંતરમાં એક માત્ર પડ્યો જાડી રહ્યો હતો. અને ખાલી એરડામાં તો વળી ઉંદરડાનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું હતું. યુરી ગમે તેટલો થાક્યો હોયો છતાં નીંદર ન લઈ શક્યો.

અધારું થવા માંડ્યું હતું. ખત્તી માટે ઘાસતેલના અભાવે પેરા ફિનનો ઉપયોગ કરવાનો હતો. પરંતુ દિવાસળી અને પેરાફિન બંનેનો વ્યય કરવાને બદલે યુરીએ લાકડાનો ઢગલો જોઈ થોડાંક સળગાવ્યાં. એ લાકડાં ઉપરની 'K. D.' ની નિશાની જોઈ વળી એનું ચિત્ર ચગડાંજો ચઢ્યું. આ તો વારિકિનોતી જાપવાળા પુરાણુ દિવસોની કુંપનીનાં લાકડાં હતાં ! હારા પાસે એ આવે ક્યાંથી ? નક્કી સામદેવ્યાતોવની સાથે હારાનો સંપર્ક થઈ ચૂક્યો હોવો જોઈએ. એના વિના આ લાકડાં મળે નહિ.

સામદેવ્યાતોવ અલખત હારાને મદદ કરી રહ્યો હોયો જોઈએ—

પણ એની પાછળ કેવળ સહૃદયતા તો ન હોઈ શકે. જરૂર વધુ સંબંધ-સંપર્ક હોવો જોઈએ.

યુરીની મનોવ્યથા અપરંપાર હતી—એક ચિંતા ખીજીને બાબુએ ધંકરી પોતાનું સ્થાન લઇ લેતી હતી. એના મનમાં જાગેલી શંકાને દેશવટો દેવાની એને જરૂર ન હતી. એનું ચિત્ત એકથી ખીજા વિષય ઉપર ઊડતું હતું. અતે કુટુંબ અંગેના વિચારોએ એના પર ધસારો કરી એના ધર્મ્યાગ્રસ્ત તરંગોને ડુબાડી દીધા...

‘તો, તમે મોસ્કોમાં છો, મારાં વહાલાં સ્વજનો! તો, તમે ફરી એકવાર પેલી લાંબી મુસાફરી કરી ખરી! આ વખતે મારા વિના જ! રસ્તે તમે કેવી રીતે નસાવી લીધું? હશે...? ... મકાનની હાલત કેવીક છે? અરે, મકાનનું અસ્તિત્વ જ છે કે કેમ એની જ તો મને ખબર નથી. પ્રભુ! કેવું કઠોર અને દર્દમય આ બધું છે! આ બધા વિચાર કરતો બંધ થઇ જઈ તો કેવું સારું! હું સીધી રીતે વિચારી શકતો જ નથી. ટોન્યા! મારું શું થયું છે? મને લાગે છે હું બિમાર છું. આપણું શું થશે? તારુ—તારુ શું થશે, ટોન્યા? અને સાશા, તારા પિતા એલેક્ઝાન્ડર, અને મારી આ ભત!... શાથી સદા આપણે ભુદાં પડી જઈએ છીએ?... પણ નક્કી આપણે પાછાં ભેગાં થઈશું, સંઘાઈ જઈશું—નહિ અને એવું, લાડકી? ગમે તેટલું રખડીને ચાહું તને શોધી કાઢ્યા વગર નહિ રહું. આપણે મળીશું જ—ભેગાં થઈશું ને ભેગાં રહીશું જ—ફરી પાછાં હતાં તેવાં થઈ જઈશું, ખરું ને?’

‘હક! આ ધરતી મને કેમ માર્ગ આપતી નથી. ? હું એવો તે કેવો રાક્ષસ બની ગયો છું કે, મને એ જ યાદ આપ્યું નહિ કે, અમે ભુદાં પડ્યાં તે દિવસોમાં જ ટોન્યાને બાળક આવવાનું હતું... આ પહેલીવાર મને વિસ્મરણ નથી થયું... સુવાવડ કેવી ગઈ હશે? કદાચ મોસ્કો જતાં તેઓ બધાં યુરિયાતિન થઈને ગયાં હશે? પણ લારા તો એની ચીઠ્ઠીમાં કરશે, જ ઉલ્લેખ કરતી નથી! કદાચ એબખાણ જ નહિ થઈ હોય? લારા આટલી ખેદરકાર બની જ કેમ શકે? જેમ સામદેવ્યાતોવ વિશે એ કશું જ લખતી નથી, એવું જ વિચિત્ર આ પણ છે.’

અને સામદેવ્યાતોવના ખ્યાલે વળી યુરી વધુ અસ્વસ્થ બન્યો. આખા ખંડમાં જે કાંઈ માત્ર સામાન ફરીયારપડેલાં હતાં તે લારાના ન હતાં—મજબૂતાં ભાડુઆતોનાં હતાં; લારા આ ખંડ વાપરતી

એટલું જ. અરે, દિવાલ ઉપરના ફોટાઓ પણ અપરિચિત હતા ! આ બધા ફોટામાંનાં સ્ત્રીપુરુષોની નજર ચુરીને અકળાવી રહી... લારાના પોતાના રસની અહીં કાંઈ નિશાની ન હતી... અસ્ત વ્યસ્ત ફરતીચર બાણે દુશ્મનીનો ઉચ્છવાસ લઈ રહ્યું હતું... આ શયનખંડમાં પોતે પરાયો અણવાંછયો હોય એવું ચુરીને લાગ્યું.

પોતાની મુરખાઈ પર તે બળી રહ્યો. સામદેવ્યાતોવ જેવા સશક્ત મુંદર, વ્યવહારુ અને દક્ષ પુરુષ બન્યાં રહેતા હોય, બોલતા હોય તે વ્યવહાર કરતા હોય ત્યાં લારા શું કામ એના જેવાની કમજોરીને તથા એના પ્રેમની કાળીકટ્ટ ધૂંધળી અવાસ્તવિક ભાષાને પસંદગી આપે? લારાને એના જેવા આદમીના ઉત્પાતોની જરૂર હતી શું? લારા તેના મનોમનમાં જે અર્થમાં વ્યક્ત થઈ હતી તેવી થવા ઇચ્છતી હતી શું?

એને મન લારા કેવી હતી? ઓહ ! એ તો સરળ વાત હતી. પોતે સંપૂર્ણતઃ એ વાત બાણતો હતો.

અને આ સ્થળે લેખકે અદ્ભુત ચાતુર્યપૂર્વક લારા અને રશિયન ધરતીનું એકત્વ પ્રગટ કર્યું છે.

વસંતની સંધ્યા... વિખરાયેલા અવાજોથી હવા વીંધાઈ રહી છે. શેરીમાં રમતાં બાળકોના અવાજો જુદા જુદા અંતરથી આવી રહ્યા છે— બાણે, આખો વિસ્તાર સજીવ હોવાની ખાત્રી કરાવે છે ! આ વિસ્તાર એજ તો રશિયા છે—એની અનન્ય માવડી— દુનિયામાં બધે જેની કીર્તિ વિસ્તરેલી છે એની, શહાદતને વરેલી, stubborn, સુપુષ્ટ, તરંગી, બિનજવાબદાર, પૂજનીય,—એની સદાકાળની ભવ્યતાથી અને કદિ ન ભાખી શકાય એવા વિનાશક હાવભાવોથી ભરપૂર રશિયન ભૂમિ ! ઓહ ! જીવવું એજ કેટલું મધુર છે ! જીવવું અને જીંદગીને ચાહવું એ અચ્છું છે. જીંદગીનો, અસ્તિત્વનો, આભાર પ્રગટ કરવા હું કેટકેટલો આતુર રહ્યો છું—સામસામાં, મુખેમુખ, વ્યક્તિ-રૂપે પ્રગટેલી જીંદગીનો આભાર માનવા જતો !

બસ બરાબર આજ તો લારા છે. તમે હવન સાથે સીધો વ્યવહાર સાધી શકતા નથી. પરંતુ લારા એનીજ તો પ્રતિનિધિ છે, એનો જ આલિષ્કાર છે- અભિનયરહિત મૃદુ હવનને જાણે વાણી અને શ્રવણનું (લારા રૂપે) અર્પણ છે...

આટલા સમય દરમ્યાન એણે પોતાની માનસિક યંત્રણામાં લારાને ઉદ્દેશી જે ઠપકાનાં વેણુ કહ્યા હતાં, એ-તો હજાર ગણાં અસત્ય હતાં. લારા સંપૂર્ણ હતી, આક્ષેપો-આશંકાથી પર.

યુરીની આંખો પ્રશંસા અને પશ્ચાત્તાપનાં આંસુથી છલકાઇ ગઇ...

સગડીમાંનાં બળતણ સંકારતાં તેની ગરમી અને પ્રકાશે એને પૂરા ભાનમાં આણી દીધો. લારાની ખોટ એને અસહ્ય બની ગઈ. અને એજ ક્ષણે એની સાથે સંબંધ જોડી આપનાર કોઇ ચીજની અધિરાઇ જાગી.

ખિસ્સામાંથી લારાનો પત્ર કાઢ્યો. એ એવી રીતે ગડી વાળેલો હતો કે કાગળની નહિ વાંચેલી બાબુ ઉપર હતી. એણે સગડીના નાચતા અસ્થિર પ્રકાશમાં વાંચ્યું : એમાં યુરીનું કુટુંબ મોસ્કો હોવાનું જણાવ્યું હતું. ટોન્યાને બાળકી જન્મી હોવાની પણ ખબર હતી. પણ કેટલીક લીટીઓ લખીને ચેકી નાખેલી હતી. અને લખ્યું હતું : 'મેં ચેકી નાખ્યું છે કેમકે એવું બધું લખવાનું સારું નહિ. આપણે મળશું ત્યારે હૈયું ઠાલવીને વાતો કરશું...હું ઉતાવળે બપડું છું.....ઘોડાની સગવડ કરવી રહી...'

'સામઠેવ્યાતોવ પાસેથી ઘોડો મળ્યોજ હશે...' યુરીએ બહુજ શાંત-સ્વસ્થ ચિત્તે વિચાર્યું : 'જો કંઈ છુપાવવા જેવું હોત તો ઘોડાનો ઉલ્લેખજ એ ન કરત...'

સગડીનો દેવતા એલવાઈ ગયો ને યુરીએ ખાવાનું પતાવી નિંદર તાણી લીધી. ઉદ્દેશના ઉત્પાતો અને અવાજો હવે એને પહોંચી શકતા ન હતા, ડખલ કરી શકતા નહતા.

અલબત્ત, એને જે દુઃસ્વપ્નો આવ્યાં.

અને એના અંતરમાંનું ખીળું જ કોઈ રડી બેઠું અને ફરિયાદ કરી બેઠું; એના અંધકારમાં મૃદુ શબ્દો વડે પ્રકાશી બેઠું. એનો આત્મા એને માટે દ્રવ્યો અને તે પોતે પણ પોતા માટે શોકાત બન્યો.

નિદ્રા, સનેપાત અને જાગ્રત અવસ્થાની વચ્ચેની ક્ષણોમાં એને યાદ આવી ગયું : 'હું બિમાર છું... મને ટાયફોઇડ થયો લાગે છે...' અને એને ખબર પડી કે તે પથારીમાં પણ શરીર જંચું કરી શકે એવી સ્થિતિમાં ન હતો. તે ફરી બેભાન થઈ ગયો...

'કેટલા દિવસથી આમ પડ્યો હોઈશ?' એકવાર એણે મનોમન વિચાર્યું : 'પહેલીવાર હું સૂવા પડ્યો ત્યારે તો પેલો સોફા હતો—વસંતના આરંભના દિવસો હતા. પણ અત્યારે તો ખારીઓ ઉપર ઝાકળ એવું થીજી ગયેલું છે કે આખો ખંડ અંધારો અંધારો લાગે છે!'

ખીજવાર જાગ્રતાવસ્થા આવી ત્યારે ખરકાળી ખારીઓ, કાચમાંથી ઝળહળતા દારૂના જેવા દીપતા, પ્રકાશથી ભરાઈ ગઈ હતી.

એને પોતાની પાસે કોઈ બોલતું હોવાનો ભાસ થયો, તે એ ભયભીત બની બેઠો; એને લાગ્યું કે ખરેખર ગાંડપણ શરૂ થઈ ગયું છે. અને પોતાની દયા ખાતો આકંઠ કરી બેઠો : 'સ્વર્ગ! તેં મને તરછોડી દીધો છે કે શું?'

એકાએક તેને સમજાયું કે તે સ્વપ્નમાં ન હતો, કે સનેપાત પણ ન હતો—ગાંડપણ નહિ, ખરેખરી નક્કર હકીકત હતી કે એ પથારીમાં સૂતો હતો... તાજી સ્વચ્છ પથારી, સ્વચ્છ ખમીસ, સ્વચ્છ શરીર! અને એનો પાસે બેસી, તેના ઉપર ઝૂકીને જે માનવી રડી રહ્યું હતું, જેના વાળ એના વાળમાં સેળભેળ થઈ ગયા હતા, અને જેનાં આંસુ પોતાનાં આંસુની સાથે જ ભળી વહી રહ્યાં હતાં, એ ખીળું કોઈ નહિ, લારા હતી.

અને આનંદના આવેશમાં એ ફરી બેભાન બની ગયો.

એણે થોડાજ વખત પૂર્વે આકંઠ કર્યું હતું કે સ્વર્ગે એને તરછોડી

દીધો હતો... પરંતુ હવે તો જાણે આખું વિરાટ સ્વર્ગ એની પથારી પર, જે બલિષ્ઠ, શ્વેત, નારીના હાથે પસારીને તેના ઉપર ઝળૂંખી રહ્યું હતું ! એનું માથું આનંદથી ભભી ઊઠ્યું ને એ સ્વર્ગ-સુખના પૂરમાં ધસડાઈ રહ્યો—જાણે જાગ્રતિ જઈ રહી હતી.

આખી જીંદગી એણે કૈનું કૈં કાર્ય કરવામાં વીતાવી હતી—ધર-કુટુંબનાં કામ, દરદીઓ, ખેતી, ચિંતન, અભ્યાસ, લેખન: આ બધું કરવાનું, ઝૂઝવાનું, ચિંતવાનું જ બંધ થઈ જાય તો કેવું સારું ! અમુક સમયખંડ માટે ય એ બધું પ્રકૃતિને હાથ સુપ્રત થઈ જાય—એની ચીજ બની જાય, એની ચિંતાનો વિષય બની જાય, એના દયાવાન, અદ્ભુત, સૌંદર્ય-મંડિત હાથોની જ કામગીરી બની જાય !

શરીર સુધરવા લાગ્યું. લારાએ એને ખવડાવ્યું; સેવા ચાકરી કરી. કાળજી, કમનીયતા, હૂંક, તથા ધીમા સાહે ઉચ્ચારાતી વાતચીતના જીવંત શ્વાસોચ્છ્વાસ દ્વારા એને તાબેતાબે કરી દીધો.

આ ધીમા સાહે ઉચ્ચારાતી વાતો, ગમે તેટલી બિન મહત્ત્વની હોય તોય, 'પ્લેટોના સંવાદ' જેટલી અર્થઘન હતી !

લારા અને યુરીની વચ્ચેની એકતાના મૂળમાં, તેમની વચ્ચેની સમાનતા હતી તેના કરતાં, બાકીની આખી દુનિયાથી તેમને જેઉને જુદા પાડનારા ગુણો વિશેષ કારણરૂપ હતા. આધુનિક યુગના માનવીમાં વેદિયાવેડાની ઘેલછા હતી, બળ-જબરીનો ઉત્સાહ હતો, તથા જીવલેણ જડતા હતી; એટલું જ નહિ, કલા તથા વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે અસંખ્ય કાર્યકરો દ્વારા, જાગ્રત રીતે આ જડતાનો ઉપદેશ અપાતો હતો અને અમલ કરાવાતો હતો, જેથી કરીને અસાધારણ પ્રતિભાનું તત્ત્વ વિરલ રહેવા પામે—આધુનિક યુગના માનવીનાં આ કરુણાસ્પદ વિશિષ્ટ

ગુણો દ્વારા અને ચુરી બેઉને સરખાં ઉઘાવનારાં હતાં.

ચુરી ને દ્વારા પરસ્પર અખાર ચાહતાં હતાં. એમ તો, ઘણાં બધાં માનવી પ્રેમનો અનુભવ કરે છે, પણ એટલું જ નોંધ્યો-જાણ્યા વિના કે એમાં અદ્ભુત એવું કંઈક રહેલું છે.

ત્યારે દ્વારા અને ચુરીને માટે જુદી જ ખીતા હતી. જ્યારે જ્યારે તેમના માટીના નશ્વર ખોળીઆમાં પ્રેમોન્મેષ કાલરહિત શ્વાસોચ્છ્વાસની જેમ પ્રવેશતો ત્યારે તે ક્ષણો તેમને માટે સાક્ષાત્કારની બની જતી; ત્યારે જીવનને અને તેમની પોતાની જાતને ઘણી વધારે સમજવાનું બનતું.

લાંબી માંદગીમાંથી જેમ તેમ બહાર આવેલો ચુરી વહેલી તકે મોસ્કોમાં પોતાના કુટુંબ ભેગો થઈ જવા ઝંખતો હતો.

દ્વારા કહેતી હતી : ‘અલબત્ત, તમારે કુટુંબ પાસે જઈ પહોંચવું જોઈએ. હું તમને જરૂર કરતાં એકપણ મિનિટ વધુ રોકી રાખવા ઇચ્છતી નથી. તમારી માંદગી દરમ્યાન કેટકેટલા પલટા થઈ ગયા છે, તમને એની જાણ નથી. આપણે સોવિયેત રશિયાના ભાગ બની ગયા એ ક્ષણથી જ આપણે માટેની ચીજ-વસ્તુઓનો પુરવઠો મોસ્કોમાં ફલવાતો થયો છે ! કોઈ મેલ, પેસેન્જર સરવીસ કંઈ છે જ નહિ. બધી ગાડીઓ અનાજ ઘસડી જવા માટેજ વપરાય છે...લોકોમાં એની સામે ખૂબ અસંતોષ જાગ્યો છે, પણ એનો જવાબ તો એકા (આંતરિક પોલિસખાતું) ખરા ખરનો આપી રહેલ છે !...તમારી આ હાલતે તમે શી રીતે પ્રવાસ ખેડવાના છો ? તમે જુઓ તો ખરા, આ તમારા શરીરમાં હાડકાં સિવાય કંઈ રહ્યું છે ખરું ? આ શરીરે ખરેખર શું તમે ચાલીને જવાનું વિચારો છો ? તમે પૂરા સશક્ત થઈ જાવ, પછી જુદી વાત છે...’

અને દ્વારા વ્યવહારની વાત વિચારવા કહેતી હતી :

‘તમારે તત્કાલ વિચાર કરવોજ જોઈશે. તમારા પિતા સાઇબેરીઆના કરોડાધિપતિ હતા; આપઘાત કરી મરી ગયેલા; તમારા સસરા સ્થાનિક જમીનદાર હતા; અને તમે જાપાનના ક્રાંતિકારી સૈન્યમાંથી નાસી

આવેલા ભાગેકુ છો ! તમે તત્કાલ કામે નહિ લાગી જવ તો તરત આંખે ચઢશો... અલખત, મારીય સ્થિતિ કાંઈ બહુ સારી નથી. હું ય તો જવાલા-મુખીના માથે ઝેડેલા જેવી છું...'

વળી જાતેજ ખુલાસો કરતી હતી : 'પાશાને કાન્હેજ તો હવે લાલ સૈન્ય વિજયી થયું છે, એટલે જે બિન-પાટી' (મોલ્શેવિક પાટી'માં નહિ જોડાયેલા સ્ટ્રેન્નિકાવ જેવા) માણસો ખૂબ જિંચી કક્ષાએ પહોંચ્યા હશે, અને ઘણી બધી આંતરિક વાતોથી જાણકાર હશે એમનું આવી જ બનવાનું... જીવવા દે તોય ભાગ્યશાળી. છેલ્લા સમાચાર મુજબ પાશાનીય એજ હાલત છે... એને પકડવા પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે ને એ છુપાતો ભાગતો ફરે છે...'

અને પોતાનીજ વાત આગળ ચલાવે છે: 'હું એને પરણી છું—એ મારો પતિ છે. એનું વ્યક્તિત્વ અજબ છે—ઐરવલયુ', તેજસ્વી. અમારાં લગ્ન નિષ્ફળ ગયાં એને માટે હું ઘણી બધી જવાબદાર છું... એ એટલો પ્રતિભાવાન છે, એટલો મહાન છે, એની આંતરિક નિષ્ઠા ગજબ છે—એની સરખામણીમાં હું કશા વિસાતમાં નથી...'

બાદ, વળી સામઠેવ્યાતોવ સાથેના સંબંધની વાત ચુરી પૂછે છે. ચુરી જાણે લારાના તમામ સંબંધોનો તાગ લઈ રહ્યો છે. સહેલાઈથી પુછાય એવા ને સંક્રાંત્યપૂર્વક પુછાય એવા સવાલો પૂછ્યે જાય છે. લારા અત્યંત સરળ સહજ ભાવે અંતરનું દર્શન કરાવી રહી છે. સામઠેવ્યાતોવની પોતે ઘણીજ ઋણી છે; એમની શક્તિઓ માટે માન છે; પણ એ પ્રકારનાં માણસોની એને ખૂબજ સૂગ છે—એમ કહી, પોતાના જીવનમાં, નાની જામરમાં જ જીવનની જે ઝાપટો એને ખાવી પડી છે, એના સોળ એના મન ઉપરથી હજી ભુંસાયા નથી એની ખાત્રી કરાવતી ખોલે છે :

'હું કેવી બની ગઈ છું ? જાણે મારામાંનું કશુંક તૂટી ગયું છે—મારી આખી જીંદગીમાંથી જ કાંઈક તૂટી ગયું છે. જીવનને મેં ઘણું વહેલું શોધી કાઢ્યું—બહેકે શોધી કાઢવાની મને ફરજ પડી; અને બહુજ

કદરૂપા કોણથી જોવાનું મળ્યું—એનું હલકું વિકૃત રૂપ !

યુરીને પારાવાર દુઃખ થયું. પોતે એ વરસોમાં લારાની પાસે હોત, પોતે એને એમાંથી બચાવી શક્યો હોત તો કેવું સારું! એને અતિશય અફસોસ થયો... અને પછી તે પોતાની વાત કરવા લાગ્યો : 'મને ઈર્ષ્યા આવે છે મારાથી સાવ જુદા પ્રકારના હોય એમની. પરંતુ જે કોઈ પુરુષને સમજતો હોઈને એ મને ગમતો હોય તે હું જે સ્ત્રીને ચાહું છું તેને એ ચાહતો હોય તો મને એની ઈર્ષ્યા નથી આવતી. મને એની પ્રત્યે ઊલટી કરુણ-અંધુતાની લાગણી થાય. અલબત્ત, જે સ્ત્રીને હું ચાહતો હોઈ એમાં હું કોઈનો ભાગ કલ્પીજ ન શકું. હું એનો ત્યાગ કરું, અને મારી યાતનાઓ ઈર્ષ્યા કરતાં સાવ જુદા પ્રકારની હોય... જાણે કે, હું કોઈ કલાકારના પ્રસંગમાં આવ્યો હોઈને મારા કરતાં એ વધુ સારું ચિત્ર ચિતરતો હોય એવું જોઈ તો હું મારા પ્રયાસો છોડી દઉં—એવું જ.'

લારાએ પોતાના જીવનની કરુણાની વાત કરવા માંડી : 'સૌંદર્યનું દર્શન કરવા માટે કલ્પના શક્તિ અક્ષુણ્ણ હોવી જરૂરી છે; દષ્ટિ ખાલક જેવી હોવી જરૂરી છે. એજ તો મારી પાસેથી છીનવાઈ ગયું હતું... જ્યારે મેં ખરેખર એક મહાન પ્રતિભાવાન માણસ સાથે લગ્ન કર્યાં—જે મને ચાહતો હતો તે જેને હું ય ચાહતી હતી, ત્યારે જ મારું લગ્ન નષ્ટ થઈ ચૂક્યું હતું !'

અને લારાએ કામારોસ્કીની સાથેના સંબંધની વાત કરી. એ સાંભળીને યુરી ખોલતો હતો : 'આ એક માણસની મને સદાય ગાંડપણભર્યાં અને ન નિવારી શકાય એવી ઈર્ષ્યા રહેશે... માનવ પ્રકૃતિ કેવી રહસ્યપૂર્ણ, કેવી વિસંવાદોથી ભરેલી હોય છે! તું એને જે રીતે તિરસ્કારી રહી છે તેમાંજ કદાચ એવું કંઈક રહેલું છે, જે તને, તું સ્વેચ્છાએ ચાહતી હોય તેવા બધા કોઈ પણ માણસ કરતાં એની સાથે, વધુ ખાત્રીપૂર્વક ખાંધેલી રાખે છે...'

ખરેખર આવી કોઈક શક્યતાના ભાનથી લારા પોતેજ ભયંકર દુઃખ અનુભવી રહી...

યુરી બોલ્યે ગયો :

‘મને ઈર્ષ્યા આવે છે અંધકારની, અબ્જતની—જેની સાથે આપણે કશો સંપર્ક જ સાધી શકતા નથી એની, જેનો અંદાજ પણ આપણે લઈ શકતા નથી એની ! મને ઈર્ષ્યા આવે છે તારા હૈર-પ્રશની, તારી ચામડી ઉપરના પસીનાના બિંદુઓની, અને તું જે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે તેમાં રહેલાં જંતુઓની, જે તારા લોહીમાં પ્રવેશી વિષ પેદા કરી શકે છે.... અને બરાબર એજ અર્થમાં મને ચેપી રોગસમા કોમારો-વ્સ્કીની ઈર્ષ્યા આવે છે: કોક દિવસ એ તને એટલી જ ચોક્કસાઈથી મારાથી દૂર લઈ જશે, જેટલી, એક દિવસ મોત તને મારાથી જુદી પાડશે. હું તને મન, સ્મૃતિ અને માપન (measure) થી અત્યધિક ચાહું છું....’

યુરી લારાના આંતર-બાહ્ય જીવનને સર્વાંશે સમજવા મથતો હતો. એણે લારાને ક્રાંતિ પૂર્વેની એની જીંદગી વિષે પૂછ્યું. અને લારાએ નિઃસંકોચ એને કહેવા માંડ્યું. બાળપણનાં આકર્ષણની વાત પૂરી કરી જરાક અટકી.

યુરીએ પૂછ્યું : ‘તો પછી લગ્ન જીવનમાં એવું શું આડે આવ્યું ?’

‘એનો જવાબ આપવો અત્યંત મુશ્કેલ છે. છતાં હું પ્રયાસ કરું છું. પરંતુ તમે તો પૂરા બાલકાર છોકરે આજકાલ બધેજ, અને ખાસ કરીને રશિયામાં માનવ જીવનનું શું થઈ રહ્યું છે. કુટુંબો શાથી તૂટી રહ્યાં છે. આ કંઈ વ્યક્તિઓ સારી છે કે નરસી, જુદા સ્વભાવની છે કે સરખા સ્વભાવની, એક બંનેને ચાહનારી છે કે નહિ ચાહનારી, એનો સવાલજ

નથી. જે કાંઈ સ્થિર થયેલું છે તે ગોઠવાઈ ગયેલું છે, જે કાંઈ ધર અને કુટુંબ સાથે સંપર્ક ધરાવે છે, એ બધુંજ ધૂળભેગું થઈ ગયું છે; સર્વ-સાધારણ ઉત્પાતમાં ધસડાઈ ગયું છે; જીવનની સમસ્ત માનવીય પદ્ધતિનો નાશ થઈ ચૂક્યો છે. કેવળ એજ વસ્તુ રહેવા પામી છે. એક તો છે—કેવળ ફફડી રહેલો માનવ આત્મા જેનો ધાગે ધાગો ખેંચાઈ, છીનવાઈ ગયેલો છે; અને ખીણું છે માનવીના માનસનું નગ્ન બળ કે જેને માટે કશુંજ બદલાયું નથી, કેમકે એ તો સદાય ઠંડુંગાર અને ફફડતુંજ હતું; તથા એના જેવાજ નજીકમાં નજીકના એના પાડોશી સિવાય એને કાંઈનો કદિ સંપર્કજ ન હતો ! તમે તે હું તો આ ધરતી પર પ્રથમ પેઢા થયેલાં પેલાં એ માનવીના જેવાં છીએ કે જેમની પાસે પોતાને ઢાંકવા માટેય કશું ન હતું ! તમે તે હું—આ દુનિયામાં હજારો વર્ષોમાં જે કાંઈ અમાપ મહાનતા જન્મી છે, તેની છેલ્લી સ્મૃતિરૂપ છીએ. અને આપણે એ તમામ ભુંસાઈ ગયેલા વૈભવની સ્મૃતિમાંજ તો જીવીએ છીએ—અને પ્રેમ કરીએ છીએ, રડીએ છીએ અને એક ખીજાને વળગીએ છીએ.’

અને વળી લારા એના પતિની વાત કરી અંતે કહેતી હતી: ‘સ્ટ્રેન-લિકાવ વળી પાછો પાશા એન્ટિપોવ બની જાય, વૃથા ઠેકડા મારતો મટી જાય; જે કોઈ ચમત્કારના જેરે, હું અમારા ધરની બારી તેજથી ચમકતી જોઈ શકું—પાશાના ટેબલ ઉપર અને કિતાબો ઉપર દીવો જલતો થઈ જાય; ભલેને પછી તે ધરતીને છેડે કેમ ન હોય—હું ઘૂંટણીએ ધસડાતી ત્યાં પહોંચી ગયા વિના નહિ રહું. મારી અંદરનો પ્રત્યેક કણ એને માટે તલસી ઊઠશે. ભૂતકાળનો, વફાદારીનો એ અવાજ હું કેમયે પાછો ઠેલી નહિ શકું. એવું કંઈજ નથી જેનો ત્યાગ હું ન કરું. તમારો પણ—આપણો આ પ્રેમ સુદ્ધા—આટલો સુખી, આટલો સહજ, મારામય બની ગયેલો આપણો આ પ્રેમ સુદ્ધા ! ઓહ... મને ક્ષમા કરો...હું એમ કહેવા નથી ઈચ્છતી. એ સાચું નથી,’ એમ બોલી, યુરીના હાથમાં પોતાની જાત ફેંકી દઈ લારા રોતી જ રહી. પણ તરતજ આત્મસંયમ મેળવી આંસુ

હાથી નાખી બોલી : 'કરજનો એજ અવાજ શું તમનેય ટોળ્યા તરફ પાછો ધકેલી નથી રહ્યો ? ક્રોડ પ્રભુ, અમે કેટલાં રંક છીએ ! અમારું શું થશે ?'

અને વધુ સ્વસ્થ બન્યા પછી એણે આગળ ચલાવ્યું : 'પણ હજી મેં તમારા સવાલનો જવાબ નથી આપ્યો કે એવી કંઈ વસ્તુએ અમારા સુખનો નાશ કર્યો હતો. ઘણું મોડેથી એની ચોખ્ખી સમજ મને પડી હતી... આ કેવળ અમારીજ કહાણી નથી. બીજાં અનેકનું એજ નસીબ બન્યું છે... યુદ્ધનાં બે વર્ષ પૂર્વેજ અમે પરણ્યાં હતાં. અમે હજી તો અમારું જીવન માંડ ગોઠવી રહ્યાં હતાં અને ત્યાં તો લડાઈ શરૂ થઈ ગઈ. હવે મને લાગે છે કે યુદ્ધ જ તમામ ચીજ માટે, તમામ કમનસીબીઓ માટે જવાબદાર છે, જેણે આપણી આખી પેઠીને આ હાલતમાં ધકેલી દીધી છે. મારા બાળપણમાં જીવન કેવું હતું તેની મને પૂરી યાદ છે. છેલ્લી સદીની શાંતિ-પૂર્ણ જીવનદષ્ટિ અમે સૌએ કેવી સ્વીકારી લીધી હતી, મને હજી યાદ છે. એમ માની જ લેવામાં આવ્યું હતું કે, બુદ્ધિનો અવાજ આપણે સાંભળતાં હતાં અને આપણો આત્મા જે કાંઈ કહે તે અનુસાર કરવામાં સાચું અને સહજ માનતાં હતાં. બીજાને હાથે માણસ મરે એવા દાખલા બહુ અપવાદરૂપ બનતા. ખૂન થતાં—નાટકોમાં, છાપાંઓમાં અને ડિટેક્ટિવ વાર્તાઓમાં; રોજાંદા જીવનમાં નહિ... ત્યાં, એકાએક એ શાંત, નિર્દોષ, અને નકકી થઈ ગયેલા માર્ગે વહેતી જાંદગીમાં ફૂંકો આવ્યો અને ખૂન, આંસુ તથા વ્યાપક પાગલતા અને બર્બરતામાં જીવન ફેંકાઈ ગયું !... મારાં કરતાં તમને વધારે યાદ હશે—કેવી રીતે છિન્નચિન્નતાનો આરંભ થયો, કેવી રીતે એકાએક દરેક ચીજ તૂટવા માંડી,—ટ્રેનો, ખોરાકના પૂરવઠા, ગૃહજીવન અને જાગૃત નૈતિક ધોરણો—વગેરે.'

ધુરીએ હુંકારો ભર્યાં ને લારાએ વળી આગળ ચલાવ્યું : 'બસ, ત્યારે રશિયન ભૂમિ પર જુદાણું ઊતર્યું. સૌથી મોટી કમનસીબી, તમામ ભાવિ અનિષ્ટોનું મૂળ એ હતું કે અંગત અભિપ્રાયોની કિંમત જ ન રહી—

એમાંનો વિશ્વાસજ નાશ પામ્યો. લોકો એવું માનતાં થયાં કે પોતાની નૈતિક સમજને અનુસરવું એ તો જૂનવાણી છે; સૌએ એકજ સૂરે 'દારસ' વગાડતાં થઈ જવું જોઈએ; અને ખીજા લોકોના ખ્યાલો ઉપર—જે ખ્યાલો સૌને ગળે ઠાંસી ઠાંસીને ઉતારી દેવામાં આવ્યા છે એના ઉપર—જીવતા થઈ જવું જોઈએ ! ત્યારથી ઝળઝળતાં સૂત્રોની શક્તિનો આરંભ થયો—પ્રથમ ઝારના અને પછી કાંતિના દિવસોમાં આ સામાજિક અનિષ્ટ રોગ-ચાળાની જેમ ફેલાઈ ગયું...કાંઈ ચીજ એના સ્પર્શ વિનાની રહી નહિ... અમારા ધરમાંં એની અસરથી અમે મુક્ત ન રહી શક્યાં...સદાની અમારી સાહજિકતા અને સ્વયંસ્ફૂર્તાને સ્થાને અમે પરસ્પર મહામૂર્ખ રીતે દમામલથો દેખાવ કરવા માંડ્યાં. કંઈક કૃત્રિમ, ઉપરથી લદાયેલું અમારી વાતચીતોમાં પણ પ્રવેશ્યું. અસત્ય આ રીતે અમારી જીંદગીમાં પ્રવેશી ચૂક્યું. પાશાની બધું સમજનારી, વિવેકશીલ આંખે એ જાનું શી રીતે રહે ? પણ અહીંજ તો એ સર્વનાશી ભયંકર ભૂલ કરી બેઠો... એણે અંગત અને કૌટુંબિક જીવનમાં એ યુગનો પડથો માની લીધો. અને અમારી રોજીંદી કૃત્રિમ ઔપચારિક વાતો સાંભળતાં એને એમ લાગ્યું કે એ પોતે જ 'સેકન્ડરેટ' હતો, 'તુચ્છ' જેવો હતો, એટલા માટે આમ બનવું હતું...અને એણે પોતાની જાતને અમારા ઉપરના બોજ-રૂપ માની ચુદ્ધમાં જોડાઈ જવાનું નક્કી કર્યું...જેથી અમે મુક્ત થઈએ. એના પાગલપણની એ શરૂઆત હતી. એક પ્રકારની ખોટી દિશાએ વળેલા યૌવનસહજ ગુમાનને કારણે, જેમાં કશું અપમાન ન લાગવું જોઈએ એવી ચીજમાં એણે અપમાન અનુભવ્યું. એણે ઘટનાઓના રાહની સામે, ઇતિહાસની સાથે કળયો કર્યો...એની મૂર્ખ મહેચ્છા હજી આજેય એને મોત તરફ ધકેલી રહી છે...'

યુરી કેવળ બોલ્યો : 'તારો એને માટેનો પ્રેમ કેવો સ્વચ્છ અને સઘન છે ! એને સદાકાળ ચાહ્યા કરજો—મને એની ઇર્ષ્યા નથી. હું તારા રાહમાં આડે નહિ આવું.'

યુરીને કામ મળી ગયું હતું. સવારે ટૂંકડો બોલે ત્યારથી તે મોડી રાત સુધી એનાં કામ ચાલતાં હતાં, જેમાં એક 'ગાઇનોકોલોજી ઇન્સ્ટીટ્યુ'માં લેકચર આપવાનું (શિક્ષણનું) કામ પણ આની જતું હતું... લારાની સાથેજ તે આ બધા દિવસ રહેતો હતો, પરંતુ પોતાના કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ અને નિષ્ઠાના ભંગથી તે દુઃખી હતો; અને લારા તથા તેની ઈકરી સાથેના વ્યવહારમાં તે તેટલે અંશે સંયત હતો.

પરંતુ એની અંદર જે ભાગલા પડી ગયા હતા તે એને ડારી રહ્યા હતા. અને માણસ નહિ રૂઝાયેલા અને ફરી ફરી બળુબણી બિડતા ધારાથી જેટલે અંશે ટેવાઈ જાય તેટલો જ તે આનાથી ટેવાઈ ગયો હતો.

આમ તે આમ બે ત્રણ મહિના પસાર થઈ ગયા બાદ, એક દિવસ ઓક્ટોબરના મહિનામાં યુરી લારાને કહી રહ્યો હતો:

'મને લાગે છે કે, મારે મારા કામમાંથી રાજીનામું આપી દેવું પડશે. હંમેશ આપું બનતું હોય છે—પહેલાં તો બધું અદ્ભુત હોય છે. પહેલાં તો બિમબકાભર્યો આવકાર આપવામાં આવે છે : 'અમે તો સારા પ્રામાણિક કામને અને વિચારોને, ખાસ કરીને નવા વિચારોને આવકારીએ છીએ...' વગેરે. પણ પછી અતુભવે તમે બુઝો છો કે, એ લોકો જેને 'વિચારો' કહે છે એ કેવળ તેમના રાજ્યતંત્રની પ્રશંસાના શબ્દોજ હોય છે. હું એનાથી ત્રાસી ગયો છું. મારામાં એવું બધું કરવા જેટલી કાબેલિયત પણ નથી... મને લાગે છે કે તેઓ તેમના દષ્ટિબિંદુથી સાચા છે. અલબત્ત, હું એમની બાબુએ નથી. પણ 'તેઓ તાતા વીર છે, અને હું અત્યાચાર અને પછાતપણાનો પક્ષકાર સુલ્લક જતું છું'—એવું સ્વીકારી શકતો નથી.'

અને પછી યુરીએ કોલેજમાંનાં તેનાં લેકચરો અંગે કહેવા માંડ્યું: 'મારા વિચારો જડસૂત્રોની એમની પરિભાષામાં રજૂ થતા નથી. આથી,

ખીજીઓના પ્રત્યાઘાતો સાંભળીને એકાદ દિવસ સત્તાવાળાઓ જરૂર મારી ધરપકડ કરી બેસશે એવોય હવે તો ડર લાગે છે. આ સત્તાની એક ખાંસિયત છે: એની પહેલી કક્ષા હોય છે—બુદ્ધિ તથા વિવેચનશક્તિને અષનાવવાની, પૂર્વઝાહો સામેની લડતની; પરંતુ ખીજી કક્ષાએ જુદા હમદર્દો, ખુશામતિયા, અને અનિષ્ટ તત્ત્વોનું પહ્લું નમી જાય છે. હવે પહેલી કક્ષા પૂરી થઈ છે; તે ખીજીનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે.'

કેવળ યુરી માટેજ નહિ, લારાને માથેય ભય તોળાઈ રહ્યો હતો !

અને જણાવી ચિંતાનો પાર ન હતો. આવી રહેલા ફટકાને ટાળવાનું લગલગ એમની ગુંઝશ બદારનું હતું. કેવળ નસીબ પર છોડી દેવાનું જ રહ્યું હતું ! આવા આ દિવસોમાં યુરિયાતિન નગરી છોડી દઈ, એકલવાયા એકાંત વારિકિનો પાછા જઈ રહેવાની ઇચ્છા થતી હતી. અલખત્ત, એ તો સાવ જંગલ જેવી એકાંત જગા હતી. ત્યાં વરુઓનો ત્રાસ ઝોછો ન હતો. પણ આ દિવસોમાં તો વરુઓ કરતાંય તિવરનિત અને એન્ટિપોવ જેવાનો ભય વધુ હતો.

મોસ્કોથી કંઈજ કશા ખબર ન હતા. એનીય ચિંતા હતી... લારા એક ખાજુ વારિકિને જવા પર જોર દઈ રહી હતી, તો ખીજી ખાજુ, યુરીને મોસ્કો જવાય કહી રહી હતી ! અને યુરીને એમે ય થતું હતું કે કાત્યા સહિત ત્રણે જણાં મોસ્કો જ જઈએ તો શું ખોડું ! પરંતુ લારા આ સ્થળ છોડી દૂર મોસ્કો જવા તૈયાર ન હતી. એ ગમે તે રીતે પાશા એન્ટિપોવ જ્યાં હોય તેની આસપાસના મુલકમાં રહેવા ઇચ્છતી હતી... પાશાનું નસીબ પણ હવે ઘડીઓ ગણી રહ્યું હતું; તેવે વખતે ગમે ત્યારે, એ ઇચ્છે ત્યારે, પાસે દોડી જવા લારા ઝંખતી હતી. અને એમેય વિચારતી હતી કે હવે તો, કાત્યાને ક્યાંક સલામત સ્થળે મૂકી દેવી જોઈશે.

પૂર્વેનો હતો. તેમાં જણાવ્યું હતું કે તેમની નાની બેબીનું નામ માશા પાડ્યું હતું... અને વધુમાં લખ્યું હતું કે કાકા નિકોલે તથા ખીજા અનેક પ્રોફેસરોને દેશપાર કરવામાં આવ્યા હતા—એટલે કેવળ દુર્ભાગ્યને વશ થઈ સૌ—આખું કુટુંબ એને છોડીને જઈ રહ્યું હતું. આ છેલ્લા પત્રમાં ટોન્યાએ હૃદય કાલવ્યું હતું: ‘સૌથી મોટી કુરુણા એ છે કે હું તમને ચાહું છું, તમે મને ચાહતા નથી...’ અને આ અસાધારણ માનવી પ્રત્યેની પ્રીતિ અને ભકિતથી એ આખો પત્ર નીતરી રહ્યો હતો. અંતની હૃદયક્રાંતિ વેદનાથી એ સીંજાઈ ગયો હતો: ‘ઓહ યુરા, યુરા, મારા વહાલા, મારા લાડકા, મારા સ્વામી, મારાં બાળકોના પિતા, આપણું શું થઈ રહ્યું છે? તમને ખ્યાલ આવે છે, આપણે કદિ, કદિ પાછા મળી શકનાર નથી? આ મેં લખી તો નાખ્યું છે... પણ એનો અર્થ જાણો છો? સમજો છો? ખરેખર સમજો છો? પત્રનો સમય થઈ ગયો છે... સૌ ઉતાવળ કરવા કહી રહ્યાં છે... જાણે મોતના ખોળે લઈ જવાની ઉતાવળ થઈ રહી છે. યુરા! યુરા!’

યુરાએ પત્ર પૂરો કર્યો અને આંખો ઊંચી કરી: જાણે એને આંખો જ ન હતી—અશ્રુવિહીન ગમગીની થકી સુકી, દૃઢ થકી ખાલીખમ! એ કાંઈજ જોઈ શક્યો નહિ. આબુખાબુના કશાનું જ એને ભાન ન હતું.

બહાર બરફ વરસી રહ્યો હતો. પવનની ઝાપટે ચઢેલો બરફ વધુ ને વધુ જાડો બની ઝડપથી પડતો હતો—જાણે કંઈક પકડી લેવા ઉતાવળો હતો... અને યુરી એની ભણી ટગી રહ્યો—તહિ કે એ બરફને જોઈ રહ્યો હતો, પરંતુ જાણે હજી એ ટોન્યાનો પત્રજ વાંચી રહ્યો હતો; અને જાણે કે એની પાસેથી પસાર થઈ રહેલાં શ્વેતકણ બરફના નાના સૂકા તારકા ન હતા, પરંતુ ઝીણા કાળા અક્ષરો વચ્ચેના સફેદ અને અનંત શ્વેત અવકાશનાં કણો હતાં!

અનિચ્છાએ પણ એ રડી ઊઠ્યો... એ હાથે જાતી પકડી લીધી—જાણે

એ એલાન થઈ રહ્યો હતો...સોફા સુધી થોડાંક ડગ જેમ તેમ ભર્યાં, અને એહથુ બની એની ઉપર પટકાયો.

૧૩

વળી પાછા પારાકિતો જવાનું નક્કી થયું હતું—એ સિવાય હવે જવા જેવું ક્યાંય રહ્યું હતું શું ?

એવામાં જ, જે આદમીની બનેને નફરત હતી એ કામારોઝ્કી આવી ચડ્યો હતો. એ પાકે પાયે ખબર લાગ્યો હતો કે, યુરી પૂરા જોખમમાં હતો. ક્રાંતિ પછીની સફાઈમાં યુરીનો નંબર લાગી ગયો હતો. મોત નહિ તો કેદ તો ખરીજ. અને લારા ઉપર પણ તવાઈ ક્યારે બિતરે તે કહેવું મુશ્કેલ હતું...કામારોઝ્કી યુરીને કહેતો હતો: 'તમે તો પુરુષ છો. પણ લારિસા માતા છે. એની હીકરીની ય એને જવાબદારી છે. હું એમને સમજાવીને થાક્યો છું, એ માનતાં નથી. તમારા વિના એ કાઠનું નહિ માને...'

અને પછી પોતાનો આખો ખેત રજૂ કરતો હતો: 'મુદ્દાની વાત એમ છે કે, પ્રૌવિઝનલ સરકાર અને કોન્સ્ટીટ્યુશન એસેમ્બલીને વફાદાર રાજકીય ખજો પાસિક્કિકના કિનારા ઉપર સંગઠિત થઈ રહ્યા છે. કુમા (ઝરના વખતની રશિયન પાર્લામેન્ટ)ના સભ્યો, ખીજી આગળ પડતી વ્યક્તિઓ, વેપારીઓ ને ઉદ્યોગપતિઓ, તથા વોલંટીઅર સેનાના કેટલાક અંશો એમાં શામેલ છે. તેઓ દૂર-પૂર્વાનું રિપબ્લિક રાજ્ય સ્થાપવાનો ઈરાદો ધરાવે છે. અને સોવિયેત સરકાર એના તરફ આંખમાં ચામણું કરે છે : કેમકે લાલ સાઈબેરીયા અને બલારની દુનિયા વચ્ચે આવું કોઈ "ખફર" રાજ્ય હોય એ એને અનુકૂળ લાગે છે. આ રિપબ્લિકમાં અનેક પક્ષોની સહયોગી સરકાર હોવાની છે. અરધાથી ઉપરની એકેડે, મોસ્કોના દબાણને કારણે, કમ્યુનિસ્ટોને જશે...પાછળથી વધુ અનુકૂળતા થતાં 'કુપ દ'તાત' થશે ને

રિપબ્લિક ખતમ થશે. યોજના સ્પષ્ટ છે...

‘આ યોજનામાં મને, સ્થાનિક એંકરોના દ્યાણુ ને લાગવગને બેરે, ન્યાયખાતાનો પ્રધાન બનાવવાનું લગભગ નક્કી છે...સોવિયેત સરકારની આમાંય મૂક સંમતિ છે. આ સ્થિતિમાં હું તમને અને લારિસાને મારી સાથે લઈ જઈ, પરદેશ રવાના કરી દઈ શકું છું.. મેં સ્ટ્રેલનિકોવને બચાવવાનું ય લારિસાને વચન આપ્યું છે... હું મોસ્કોએ સ્વીકારેલી સ્વતંત્ર સરકારના સભ્ય તરીકે એને સાઈબીરીઆ ભગાડી જવાનું ગોઠવી શકીશ. અને છેવટે એમ ન જ બન્યું તોય, મોસ્કો સરકારને જેનામાં રસ હોય તેવા એકાદ કોઈની સાથે અદલાબદલીય કરાવી શકાશે...’

લારાને આ યોજના ગમી ગઈ.

પરંતુ યુરીને આ બધું તરંગી કિલ્લાઓ જેવું જ લાગ્યું. અને પોતાના પૂરતું તો એણે કહી દીધું કે, ‘મારી બાબતમાં હું તમને (કોમારોવ્સ્કીને) રસ લેવા દેવા, તૈયાર નથી.’

ત્યારે લારા ફરી કહી રહી હતી: ‘છેવટની વાત એટલી જ છે કે આપણે બંને એમની સાથે જઈએ છીએ કે કેમ. તમારા વિના હું જનાર નથી જ, એ તમે સારી પેઠે સમજો છો.’

અને યુરીએ પોતા પૂરતો નિશ્ચિત ઈન્કાર કરતાં, હાથવગી શક્ય મુકિતનું આ પ્રકરણ ત્યાં જ પતી ગયું !

૧૪

યુરી આવેશમાં આવી લારાને કહેતો હતો: ‘તેં એનું કહ્યું ન માન્યું તે બરાબર નથી. તારી ને મારી સ્થિતિ બુદ્ધિ છે. તારે દીકરીની જવાબદારી છે. મારી ઉપરની આક્રમક લાગીદાર થવાની તારી લાગણી ગમે તેટલી હોવા છતાં, તું એ રીતે વર્તે એ યોગ્ય નથી.’ પરંતુ યુરીને છોડીને જવા લારા કેમેચ તૈયાર ન હતી. એટલે, ‘વળી પાછાં વારિકિનો’

જવાનું જ નક્કી થતું હતું !

ચુરી ઉત્તેજનામાં આવી ઓલી રહ્યો હતો : ‘આપણે ગમે તે રીતે મન મનાવીએ, પણ મોત આપણાં દ્વાર ખખડાવી રહ્યું છે—આપણા દિવસ ગણાઈ ગયા છે... આપણે હવે આપણી રીતે એનો લાભ લઈ લઈએ... આપણે વિખૂટાં પડીએ એ પૂર્વે છેલ્લીવારનો એકાંત—સહવાસ જીવી લઈએ. આપણને પ્યારી તમામ ચીજને, આપણે જે રીતે સ્વપ્ન સેવ્યું છે એ રીતને, અને આપણા અંતરે આપણને જે કાંઈ શીખવ્યું છે એને, તથા આપણી આશાઓને અને પરસ્પરને આપણે છેલ્લી વિદાયની સલામ દઈ દઈશું. આપણે ફરી એકવાર, રાત્રીએ ઓલાતા ગુપ્ત શબ્દો પરસ્પર ઓલીશું— મહાન અને પૂર્વીય પ્રશાંત સાગરના જેવા શાંત ! એ કાંઈ સાવ અમસ્તું નથી કે મારી જીંદગીના અંત સમયે, યુધ્ધો અને ઉથલપાથલોના આકાશ નીચે તું ઊભી છે—તું કે જેનો ઉદય થયો હતો મારી જીંદગીના શૈશવના શાંત નિરવ આકાશ નીચે. ...એ રાતે, કાંદી-રંગી યુનિફોર્મમાં હોટેલની તારી ઓરડીના ઓછાયામાં મેં તને એક કન્યા તરીકે નિહાળી હતી—ત્યારેય, અત્યારે છે એટલી જ આંજ દે એવી તું કમનીય હતી...
.....વર્ષો પૂર્વેના એ દિવસથી, તું મારા જીવનમાં વિશ્વતું સમસ્ત સમજવાનું સાધન બની ગઈ હતી!

‘When you—a shadow in a schoolgirl’s dress—
arose out of the shadow of that room, I—a boy,
ingnorent of you,—with all the torment of the streng-
th of my response, at once understood : this
scraggy little girl was charged, as with electrical
waves, with all the femininity in the world. Had I
touched you at that moment with so much as the
tip of my finger, a spark would have lit up the room
and either killed me on the spot or filled me for the

rest of my life with a magantic flow of plaintive longing and sorrow. I was full to the brim with tears, I wept and blazed inwardly. I was mortally sorry for myself, a boy, and still more sorry for you, a girl. The whole of my astonished self asked: if such is the torment of being charged with the energy of love, what must be the torment of being a woman, of being this energy, of being its source ?...'

અને જવાબમાં અપૂર્વ આદ્રતાભર્યા હૈયે લારા ગણુગણી: '...how you know everything, how you guess everything... you are my strength and my refuge...oh, I am so happy...'

૧૫

અને વળી પાછાં વારિકિનો આવી પહોંચ્યાં...!

યુરી અને લારા એકલ, એકાંત, અને અછતતું જીવન જીવી રહ્યાં છે. રોજ વર્તમાન સુશીખતોના અને ભાવિના અજાત ભયના ઓળા લાંબા થતા જાય છે... અને તેમાં, તરણાંસમી દેખાતી શક્યતાઓને વળગત્રા-મથે છે. અગાઉની જેમ ખેતી કરવાને બદલે આ વખતે યુરી જુદું વિચારે છે: સામદેવ્યાતોવની મદદથી છ મહિના જેટલું અહીંના ગુજરાન પૂરતું ગોઠવી લેવું, અને દરમ્યાન યુરીએ પોતે પુસ્તકો—દાકતરી વિજ્ઞાનનાં પાઠ્યપુસ્તક, અથવા કોષક સાહિત્યિક, અથવા કાવ્યનો સંગ્રહ, અથવા તો કોષ ઉત્તમ ગ્રંથોના અનુવાદો—વગેરેલેખનનું કાર્ય કરવું.

પરંતુ હવે કદાચ આ બધાં માટે કશો જ અવકાશ રહેવાનો નથી, એવી પૂર્વજ્ઞીતિભર્યા લારા યુરીને એવાં રહ્યાંસહ્યાં કાવ્યો વ્યવસ્થિત કરી

રાખવા વિનવી રહી છે.

યુરી જૂની કવિતાને મઠારવામાં, ને નવી લખવામાં સારો પરોવાઇ ગયો છે.

પરંતુ રોટી અને ખેતલુનો સવાલ ઉઘ યનો ગયો હતો. લારા પાછાં યુરિયાતિન જવાનું વિચારી રહી હતી. પરંતુ ત્યાં તો ધરપકડો શરૂ થઈ ગઈ હતી—જેખમ નિશ્ચિત હતું. આથી વળી, કોમારોવ્સ્કીએ સૂચવેલો રસ્તો લારાના ચિત્તમાં ઘેળાવા લાગ્યો હતો.

એક દિવસ યુરી જંગલમાં જઈ લાકડાં લઈ આવ્યો હતો ને વરંડામાં કાપી રહ્યો હતો. ત્યાં કોમારોવ્સ્કીનો અવાજ કાને પડ્યો. અને વાતના આરંભમાં જ તેણે ખુલાસો કર્યો : ‘તમને વિચારવા માટે વધુ સમય આપવા પૂરતો જ, ‘હું ચાલ્યો ગયો છું’ એવા ખબર ફેલાવ્યા હતા... પરંતુ, હવે જરાય સમય નથી. મોસ્કોથી એક ટ્રેન સાઈબિરિયા માટે આવી છે—અમારી સરકારના કામ માટે જ. મારે એમાં જવાનું છે...હવે સમય નથી; કાલે જ ઊપડશે...હું તમને એમાં લઈ જઈ શકું એમ છું... આવી તક ફરી કદિ નહિ મળે...જવું હોય તો હમણું જ નીકળી જવું પડે—તમે તમારો નિર્ણય બદલો એવા નથી, હું જાણું છું—પણ લારિસાનો, એના બાળકનો વિચાર કરવાનો છે—છેવટે, યુરિયાતિન સુધી આવવાનું કરીનેય હમણું નીકળી પડો; પછીનો વિચાર પછી... તમારી પાસે સામઢેવ્યાતોવનો ઘોડો તો છે...’

અને તોય, યુરી એકજ વાત કહી રહ્યો હતો : ‘લારાને લઈ જવ...’

લારા તાકુકતી હતી : ‘આ બધો નિરર્થક વાદ શા માટે? તમેય જાણો છો કે હું તમારા વિના જવાની નથી...’

અને કોમારોવ્સ્કીએ યુરીને એના નિર્ણયમાં અટલ જોઈ, બાણ પર બોલાવી ધીમેથી કહ્યું : ‘સ્ટ્રેલનિકોવ પકડાઈ ગયો છે, ને ગોળીએ ઢેવાઈ પણ ગયો છે...હવે લારા અને કાત્યાને માથે જોખમ છે...આ

સ્થિતિમાં તમે તમારા નિર્ણયમાં અટલ રહેવા માગો તો ય, તમારે દેખાવ તો એવો કરવો પડશે કે તમે આવીજ રહ્યા છો—અમે નીકળીએ છીએ, તે તમે ઘોડા પર પાછળ આવો જ છો, સ્ટેશને પકડી પાડશો, એ રીતે. જોકે, હું તમને ફરી સાચા દિલથી કહું છું—મારી ઓફર ઠલી નથી. હું તમને, તમારો ઇશારો થતાંજ, તમે ચાહો ત્યાં મોકલી દઈશ...'

ત્યારેય યુરી તો એટલું જ કહે છે : 'ઘોડા દિવસ પછી અમારી ધરપકડ અમને જુદાં પાડવાની જ છે, તો બહેતર છે કે તમે આજથી જ અમને જુદાં પાડો—હારા ને કાત્યાના હિતમાં જ છે...અને કે, એક દિવસ એવો ય આવે કે હું તમારે ચરણે આઝોટી હારાની ભિક્ષા માગીશ, જીંદગીની અને સલામતીની ભીખ માગીશ; અને કદાચ પરદેશ મારાં કુટુંબ પાસે જવા તમારી પાસેથી દરિયાઇ પાસપોર્ટ મેળવવામાં હું આનંદ માનીશ...અને આજે તમારે હાથ હારાને છોડી દઈ હું કદાચ કદિ ન સુધારી શકાય એવી ઘોરતમ ભૂલ કરી રહ્યો છું, જે મને મારી આખી જીંદગી સતાવ્યા, ભડકાવ્યા કરશે. ખેર...આજે તો હું અંધપણે કબૂલ થાઉં છું—હારાની ખાતર, એની આગળ તમે કહો છો એમ કહીશ...'

૧૬

આખરી વિદાય દેવાઇ ગઇ...હારા તો હજી ખોટા વિશ્વાસે મનમાં મનમાં રાજી થતી હશે ! પણ યુરીની યાતનાનો પાર ન હતો. : 'છેલ્લી સલામ, હારા, ખીજી દુનિયામાં મળીએ ત્યાં લગી સલામ, હારા—મમ પ્રિય, મમ અદાય, મમ સનાતન આનંદ !'

અને ઘરમાં પ્રવેશતાં એ વિચારો એના પર હલ્લો કરી રહ્યા. એક તો, મોસ્કો ચાલ્યા જવાનો ; અને આજ પૂરતા જીવી જવાનો ! અને ખીજો :

'I'll stay with you a little, my unforgettable

delight, for as long as my arms and my hands and my lips remember you I'll weep for you so that my lament will be lasting and worthy of you. I'll write your memory into an image of infinite pain and grief. I'll stay here till this is done, then I too will go. This is how I'll trace your image. I'll trace it on paper as the sea, after a fearful storm has churned it up to its foundations, leaves the traces of the strongest, furthest-reaching wave on the shore. Seaweed, shells, pumice, all the lightest debris, all those things of least weight which it could lift from its bed, are cast up in a broken line on the sand. This line endlessly stretching into the distance is the tide's high-water mark. This is how you were cast up in my life, my love, my pride, this is how I'll write of you.'

હારાના વિચોરે યુરીને સંપૂર્ણતઃ છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યો હતો. એણે હારાને ઉદ્દેશી કંઈક લખ્યું ને ચેક્યું, ને ફરી લખ્યું... જાણે હવે એ લેખનની હારા અને વાસ્તવિક હારા વચ્ચે મેળજ ન હતો ! યુરી ફરીફરીને ચિંતનમાં ડૂબી જતો હતો; ઇતિહાસનો ક્રમ એ વિચારી રહ્યો હતો—અલખત, સાવ જ નિરાળી રીતે. વનસ્પતિના દર્શનમાં એ ઇતિહાસનું દર્શન કરવા ને નવો અર્થ શોધવા મથતો હતો—લગભગ અદૃશ્ય ગતિ, અદૃશ્ય વિકાસ, અદૃશ્ય પરિવર્તન ! અંકુરમાંથી આખું ઉપવન ખીલી જાડે છે—પણ એ કાંઈ સ્થળ બદલતું નથી, આપણે એની ગતિને પકડી શકતા નથી. એજ રીતે સમાજનું જીવન, ઇતિહાસ પણ અખંડ રીતે સતત પરિવર્તનશીલ હોવા છતાં આપણે એની ગતિશીલતા આપણી આ આંખોએ ન્દેહ

શકતાં નથી...

તોલ્સતોયની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને મળતી આ દૃષ્ટિ હતી... ઇતિહાસ કોઈથી બનાવાતો નથી. આપણે ઇતિહાસ બનાવી શકતા નથી; આપણે ઇતિહાસ જોઈ પણ શકતા નથી. ઘાસના તૂણુને ઊગતું જોઈ શકીએ એનાથી અધિક નહિજ. યુદ્ધો ને ક્રાંતિઓ, રાજ્યો અને રાએસ્પીઅરીઓ તે ઇતિહાસનાં organic એન્ટ છે, એનો આથો છે. પરંતુ ક્રાંતિઓ કરનાર તે હોય છે એકાંગી મગજવાળા અને કાર્યોની ધૂનમાં ઝૂની અંધ-માનવીઓ. આ માનવીઓનાં ચિત્ત અદ્ભુત એવાં વિરલતાની હદે સંકુચિત હોય છે. એ લોકો થોડાક કલાકમાં યા દિવસોમાં વ્યવસ્થાને ઉથલાવી પાડે છે; આખી ઊથલપાથલ થોડાંક અઠવાડિયાં યા થોડાંક વરસ ચાલે છે; પરંતુ ત્યારબાદ દાયકાઓ લગી, સૈકાઓ લગી ઊથલપાથલ સુધી લઇ જનારી સંકુચિતતાની ભાવના પવિત્ર દેવી રૂપે પૂજાયા કરે છે !

૧૭

ક્રાંતિ અને લારાનું દુઃખ અનુભવતો વળી યુરી કલાના ચિંતનમાં હત્યો :

‘Art always serves beauty, and beauty is the joy of possessing form, and form is the key to organic life since, no living thing can exist without it, so that every work of art, including tragedy, witnesses to the joy of existence...’

આ પછી, અપરંપાર આશ્ચર્ય વચ્ચે એક દિવસ સ્ટ્રેલનિકોવ એના બારણે આવી ઊભો !

કલાકો સુધી સ્ટ્રેલનિકોવે બોલ્યા જ ક્યું. કેમ જાણે એ મૌનથી,

ખાલી પડતી ક્ષણેથી ગભરાતો હતો; કેમ જાણે એ એની સ્મૃતિઓથી ગભરાતો હતો; કેમ જાણે એ પોતાની જ શરમથી મરી રહ્યો હતો; અથવા તો કદાચ એણે એવો કોઈ નિર્ણય મનોમન લઈ લીધો હતો કે હવે એકલો પડવા તૈયાર ન હતો! ચુરીની સોખત અને એની સાથેની વાતો એ છોડવા માગતો નહતો. અને સાથોસાથ એ અંતરની કોઈક વાત છુપાવી રહ્યો હતો.

એ યુગનું ક્રાંતિકારી ગાંડપણ હતું, રોગ હતો કે દરેક માણસ જે બ્રેલતો હતો અને જે બાહ્ય દેખાવ ધારણ કરતો હતો, એનાથી એ સાવ જુદોજ હતો. કોઈનું અંતર સ્વચ્છ-શુદ્ધ ન હતું. સૌને એમ માનવાને કંઈનું કંઈ કારણ હતું કે તમામ વસ્તુઓ માટે પોતે જવાબદાર હતા. પોતે imposter-અનાવંટપોર હતો, નહિ પકડાયેલો ક્ષિત્તિજ હતો. સ્વ-પીડનની આગ પેટાવવા માટે નાનામાં નાનું કારણ પણ પૂરતું હતું. લોકો પોતાની જાતને બદનામ કરતા હતા, આક્ષેપોથી લાદતા હતા, ભયના માર્યા નહિ, સ્વેચ્છાએ! શ્રેણિ વિનાશક વૃત્તિના પ્રેર્યા, આદર્શોની તાણુની સ્થિતિમાં, અને એકવાર જાગી ચૂક્યા પછી જેનું શમન કરવું શક્ય નથી, એવા નિહ-તિરસ્કારના આવેશની સ્થિતિમાં!

આવી સ્થિતિમાં સ્ટ્રેનનિકોવ અનેક ભયંકર એકરાશ કરી રહ્યો હતો. ક્રાંતિની વાત કરતાં કહેતો હતો : ‘અમારે માટે જીંદગી એક ઝૂંબેશ હતી. અમે જેમને ચાહતા હતા એ પ્રજા માટે અમે પર્વતો સુદ્ધાં ત્યાજ-માન કરતા હતા; કશું અશક્ય રહેવા હેતા નહતા. એને પરિણામે જે અમે એમને શિર ગમગીની સિવાય ખીજું કશું ઉતાર્યું ન હોય, તો તેય તેમનો જાણ વાંકો ન થાય એવું ઇચ્છવા છતાં! અંતે તો, અમે જ એમના કરતાંય વધુ સહ્યું છે... ૧૯મી સદીને પોતાની આગવી વિશિષ્ટતા આપનાર, ઇતિહાસમાં એને ખીજા યુગથી જુદો પાડનાર કાંઈ હોય તો તે સમાજવાદનો વિચાર હતો—ક્રાંતિઓ, ઘેરીકેડઝ આગળ જાન ન્યોબાવરતા નિઃસ્વાર્થ જીવાનો, ધનના પાશવી ધમંડની ધાર કેવી રીતે ધુકી કરવી અને અકિં-સુનોનાં માનવીય ગૌરવની રક્ષા કરવી, એના વિચારમાં મગજ ગાંડું કરનારા

પત્રકારો—માર્કસવાદનો આમાંથી ઉદય થયો. એણે અનિષ્ટાનાં મૂળિયાં પર આઝેલાં જાળાં ખુદલાં કરી નાખ્યાં અને એણે ઉપાય શોધ્યો. આખા યુગનું એ પ્રખર બળ અન્યું...’

અને લારાના તથા પોતાના બાળપણની વાત એણે કહી. વર્ગી ક્રાંતિની વાતે આગળ વધ્યો : ‘એટલે કે આખી ૧૯મી સદી—પારિસની ક્રાંતિઓ, હર્ઝનથી શરૂ થયેલી રશિયન બુદ્ધિજીવીઓની પેઠીઓ, ઝારોનાં ખૂન; ડોષકે કેવળ યોજના કરી, ડોષકે કામ પાર પાડ્યાં; સમસ્ત દુનિયાની કામદાર ચળવળ, યુરોપની પાર્લામેન્ટો અને યુનિવર્સિટીઓમાં માર્કસવાદનો ધોધ, એની નવીનતા સહિતની આ સમસ્ત નૂતન વિચાર શાખા, નિર્ણયોની ત્વરિતતા અને દયાને નામે શોધાયેલી દયાહીનતા—આ બધું લેનિનમાં શમાઈ ગયું હતું; એના દ્વારા વ્યક્ત થતું હતું, એનામાં મૂર્તિમંત અન્યું હતું; અને નૂતા જગત ઉપર એનાં કર્મોના અદલારૂપ એની ઉપર ઝીંકાઈ રહ્યું હતું...અને એની હારોહાર દુનિયાની દૃષ્ટિ સામે રશિયાની પ્રચંડ આકૃતિ, માનવજાતનાં તમામ દુઃખ દર્દો અને ગમગીનીને મુક્તિ આપનાર પ્રકાશની જેમ, લબકી ઊઠી: પણ તમને આ બધું કહીને શું ? તમારે મન તો આ બધા ઠાલા શબ્દો લાગશે...’

વર્ગી સ્ટ્રેલનિકોવ પોતાના બાળપણ તરફ વળ્યો. અને પોતાના લારા પ્રેત્યેના પ્રેમની વાતો કહેવા લાગ્યો...યુરીએ અધવચ્ચે પૂછ્યું: ‘એના તમારા પ્રત્યેના પ્રેમનો તમને કાંઈ ખ્યાલ છે?’ સ્ટ્રેલનિકોવ ચોંકી ઊઠ્યો. અને ન્યારે તેણે યુરીને મોઢે જાણ્યું કે લારાએ એ પ્રેમને કારણે ગમે તે સ્થિતિમાં દુનિયાના છેડે ઘૂંટણીએ ધસડાઇનેય જઈ પહોંચવાની વાત કહી હતી—ત્યારે, એ શબ્દો જે ક્ષણે અને જે સ્થિતિમાં કહેવાયા હતા એની રજરજ વીગત પોતાની આંખ સામે ખડી કરવા સ્ટ્રેલનિકોવ અજાંપ બની ગયો. અને એ જાણ્યા પછી બોલ્યો: ‘વિચાર કરો. ૭ ૭ વરસનો વિયોગ, ૭ ૭ વરસનું અમાનવી આત્મનિયંત્રણ. પરંતુ મને થયા જ ક્યું’: આઝાદી હજી પૂરી જતાઈ નથી. અને ન્યારે એ જતાઈ, ત્યારે...

મારી બધી ગણતરીઓ ધૂળમાં મળી ગઇ...! કાલે તો એ લોકો મને પકડી પાડશે—રસ્તામાં જ એકનો કેડો છોડાવવા ગોળીબાર કરીને આવ્યો છું. અને હું જાણું છું, બચાવમાં એક શબ્દ પણ હું નહિ બોલી શકું...હું જાણું છું એમની રીતો.

ખીજ સવારે, યુરીએ પોતાના આંગણાથી થોડે દૂર, બરફની શીલાઓ વચ્ચે, લોહીનો ખાસો છંટકાવ કરીને પડેલો સ્ટ્રેલનિકાવનો મૃતદેહ જોયો—એણે આત્મહત્યા કરી હતી.

૧૮

આમ, ૧૯૦૩ થી ૧૯૨૨નાં વર્ષો સુધીની વાર્તા અહીં આવીને અટકે છે. પણ, 'પૂર્ણાહુતિ'ના એક પ્રકરણમાં ખીજ ખાસાં ૮-૧૦ વર્ષની વાત અત્યંત સંક્ષેપમાં કહેવાઈ છે—

યુરી ૧૯૨૨ના શિયાળામાં મોસ્કો પાછો આવી ગયો ત્યારં NEPનો સમય શરૂ થઇ ગયો હતો—સોવિયેતના તમામ તખ્તકાઓમાં સૌથી ખોટાડો અને અસ્પષ્ટ દ્વિઅર્થી-ધૂંધળો આ સમય હતો. યુરીને અનેક સંસ્થાઓમાં દાકતરી સલાહકાર તરીકેનું કામ મળ્યું હતું. આ દરમ્યાન, તેના કુટુંબને રશિયામાં પુનરવસવાટ કરવાની છૂટ મળે તે માટે, તથા તેને પોતાને પારિસ જઈ કુટુંબને પાછું લઇ આવવાની પરવાનગી મળે તે માટે તે પ્રયાસો કરતો રહ્યો હતો. પરંતુ તેનું કાંઈ પરિણામ દેખાતું ન હતું. યુરીનું મન વળી પાછું મરી રહ્યું હતું... અને તે જ્યાં રહેતો હતો, ત્યાંના એક કુટુંબની યુવાન દીકરી મારિના સાથે યુરીએ ધર કરીને રહેવા માંડ્યું હતું. મારિના પોસ્ટ ઓફિસમાં નોકરી કરતી હતી. પરંતુ યુરીની શારીરિક-માનસિક સ્થિતિને કારણે નોકરીમાં ઘણો વિક્ષેપ પડતો હતો; અને મારિના એની તમામ સગવડો અને ધૂનો સાચવી લેવા પોતાથી થાય તે બધું કરી છૂટતી હતી...

ઓળખી આ મારિતા ?

આ મારિતા તે ખીજ કાઈ નહિ, પણ—નવલકથાના આરંભમાં, આલ્યાવસ્થામાં, યુરી જ્યારે ટોન્યાના પિતાને ત્યાં રહેતો હતો તેવા દિવસોમાં, ક્યારે ઊંચકીને લાવનાર એક મજૂર માર્કેલની કન્યા—જેને તેણે ત્યારે જોયેલીય ખરી!

૧૯

૧૯૨૯નો ઉનાળો હતો. યુરી-મારિતાને એક છ વરસની ને ખીજ છ મહિનાની એમ બે દીકરીઓ હતી. બાળપણના મિત્રો મિશા ગોર્ડન અને દુદોરોવ અવારનવાર મળતા હતા. અને યુરીને ઘણીવાર તેઓ ઇપકા પણ આપતા હતા; ઉપદેશ અને સલાહ પણ આપતા હતા. યુરી એમના છીછરાપણા ઉપર કંટાળતો.

દુદોરોવ લાંબી દેશનિકાલની સગ્ન પૂરી કરી પાછો આવ્યો હતો; અને તાજેતરમાં એને નાગરિક અધિકારો પણ આપવામાં આવ્યા હતા. તથા યુનિવર્સિટીમાં શિક્ષણ કાર્ય કરવાની છૂટ અપાઈ હતી. પોતાની વાત કરતાં, જેલમાં નવજન્મ થયો હોય એ પ્રકારે તે બોલતો હતો. અને એની એ વાતો ઉપર ગોરડન ખુશ થતો હતો. દુદોરોવ જે સૂત્રોમાં વાતો કરતો હતો તેમાં અલગત એ યુગની ભાવનાનો જ પડઘો હતો. યુરી મૂંગો મૂંગો એ સાંભળી લેતો; પરંતુ જ્યારે એ સૂત્રો માટે નિરપવાદ સત્યનો અને પવિત્રતાનો દાવો થતો ત્યારે યુરી અકળાઈ ઊઠતો હતો. એને થતું હતું કે જે માનવી જાતે સ્વતંત્ર નથી, તે હંમેશાં અંધનને રૂપાળા વાધા પહેરાવે છે—મધ્ય યુગમાં એમ જ હતું ને જેસુટો હંમેશાં એના ઉપર પોતાની કરામત કરતા હતા. સોવિયેત યુદ્ધિજીવીઓની ‘આ રાજકીય રહસ્યમયતા તે સહી શકતો ન હતો, જે કે એ યુદ્ધિજીવીઓ એ રહસ્યમયતામાં એ યુગનું શ્રેષ્ઠ ‘આધ્યાત્મિક ઉડ્ડન’ માની, એમાં ગૌરવ લેતા હતા. પરંતુ યુરી મિત્રોને

ન દુભવવા મૂંગો રહેતો હતો.

અને છતાં, કવચિત એ દુદ્ધોરોવને કહી પણ નાખતો હતો : ‘આજે તો આપણુમાંના અનેકને ખેવડી, બલકે દેંબી રીતે જીવવું પડે છે. આપણા મનમાં જે લાગતું હોય એનાથી બુદ્ધું જ કહેવું પડે, જેના પ્રત્યે આણુ-ગમો હોય એનીજ આગળ મીંદડી ખની રહેવું પડે, અને કેવળ બદનશીથી લાદનાર વસ્તુ માટે આનંદ વ્યક્ત કરવો પડે, તો એનું પરિણામ હૃદયરોગમાંજ આવે... અને તને, નિકી, જ્યારે મેં એમ કહેતો સાંભળ્યો કે જેલમાં તું કેવો ‘નવ જન્મ’ પામ્યો હતો, ‘પુનર્-ઘડતર’ પામ્યો હતો, ત્યારે સરકસનો ઘોડો પોતાનું સ્વત્વ કેવી રીતે ખતમ કરવામાં આવ્યું હતું તેની વાત કરતો હોય એવું મને લાગતું હતું.’

૨૦

મિત્રોને છોડીને તે દિવસે યુરી ઘેર જ્યા નીકળ્યો હતો, ત્યારે જ હૃદયરોગ એને સતાવી રહ્યો હતો. તે ઘેર પહોંચ્યો જ ન હતો.

ખીજ સવારે યુરીની શોધમાં મારિના દોડાદોડ કરી રહી હતી. પણ એ દિવસ સુધી કશો જ પત્તો લાગ્યો નહિ. અને ત્રીજે દિવસે યુરીનો પોતાનો જ પત્ર આવ્યો. તેમાં લખ્યું હતું : ‘જીવનને સંપૂર્ણતઃ અને ખનતી ત્વરાએ નવેસરથી ઘડવા માટે મારે એકાંતની જરૂર છે... કામ વગેરે મળી જતાં ને વ્યવસ્થિત થતાં હું જ પાછો ઘેર આવી જઈશ.’ અને તેણે મારિના માટે પૈસા મોકલી આપ્યા હતા.

ખન્યું હતું એવું કે પૈસે દિવસે ગોડનને ત્યાંથી ઘેર જતાં રસ્તામાં તેનો એરમાન લાઈ યેવગ્રાફ મળી ગયો હતો... તે તાજેતરમાં જ મોસ્કો આવ્યો હતો—એ ક્યાં હતો, ક્યાંથી આવ્યો હતો, શું કરતો હતો— આટલાં વરસે યુરીથી એ અજ્ઞાત હતું. પણ એની સલાહ અનુસાર યુરીએ અજ્ઞાતવાસ લીધો હતો. અને યેવગ્રાફ એને આર્થિક મદદ કરી

હતી; તથા નોકરી મેળવી આપવામાં, સ્થાયી થવામાં, અને પારિસથી તેના કુટુંબને પાછું લઈ આવવાની આખતમાં ખોતે પ્રયત્ન કરી રહ્યાનું તે સાઈં પરિણામ આવવાનું ય આશ્વાસન આપ્યું હતું.

દરમ્યાન યુરી લેખન-પ્રવૃત્તિમાં પરોવાઈ રહ્યો હતો.

અને હવે તો એને જોટકિન હોસ્પિટલમાં કામ પણ મળી ગયું હતું. આજે જ એનો પહેલો દિવસ હતો. આ નવા કામ ઉપર તે ટ્રામમાં જઈ રહ્યો હતો.

પરંતુ આ ટ્રામ સાથે એનું લેણું ન હતું કે શું—એનું એન્જન બગડેલું નીકળ્યું. રસ્તે વારંવાર એ જોટકાઈ જતી. તો વળી કેટલીક વાર, રસ્તાના કોઈક ગાડાનાં પૈડાં ટ્રામના પાટામાં ખૂંપી જતાં તે એનો રસ્તો રૂંધાઈ જતો. અથવા તો, ટ્રામની માથેની વીજળીની દોરડીનું યા નીચેના પૈડાનું કનેક્શન બગડી જતું, તે ભડકા ભડકા થતા. આથી રસ્તે વારંવાર સમારકામ કરવા ટ્રામ અંધ રાખી ડ્રાઈવર નીચે ઊતરી પડતો.

આમ, આ ખખડબજ ટ્રામ વાહનવ્યવહારનો આખો રસ્તો રૂંધી નાખતી હતી! આખો રસ્તો ટ્રામોથી ભરાઈ જતો, ને ઉતારુઓ પાછલા ટ્રામમાંથી ઊતરી પડી આગલીમાં ચઢી જતા—એવી આશાએ કે વહેલા કામે પહોંચી જવાય; પરંતુ છેવટે એમ કરતાં કરતાં સૌ આગલી બગડેલી ટ્રામમાં જ આવી ભરાતાં હતાં !

બાફભર્યાં સવાર હતી. ટ્રામ ગીચોગીચ હતી. હવા જ રૂંધાઈ રહી હતી. અને પાછળથી આગળની ટ્રામમાં દોડી આવતાં ઉતારુઓને માથે ઊંચે આકાશમાં તોફાન ઘેરાઈ રહ્યું હતું.

યુરી ટ્રામમાં બારી સાથે ઝીપકીનેડાયા હાથ પરની સીંગલ સીટ ઉપર બેઠો હતો. તે બારી બહારનો રસ્તો નિહાળી રહ્યો હતો, અને બીજાજ કોઈ વિચારમાં પડેલા અન્યમનસ્કની સ્થિતિમાં એ જતાર આવનાર પ્રત્યેક ઉપર નજર નાખતો હતો.

બૂખરા વાળ વાળી, માથે હલકી સ્ટ્રા હેટ મૂકેલી એક વૃધ્ધા રસ્તા

પરથી જેમ તેમ રસ્તો કાપી રહેવી એની નજરે ચડી. એના હાથમાં કશાકતું ખંડ હતું તે એ એકદમ હાંકતી હાંકતી ચાલતી હતી. તંગ કપડાં, ગરમી અને પસીનો તેને થકવી રહ્યાં હતાં; અને તે ઘડીએ ઘડીએ હાથ રમાલ વતી હોડ અને ભવાં લૂછતી હતી.

દ્રામની ખરાબર સમાંતર તે રસ્તો કાપતી હતી. યુરી સતત એને નેહ રહ્યો હતો. અત્યંત, કેટલીક વાર દ્રામ આગળ ચાલી જતી અને વૃદ્ધા નજર ખડાર થઈ જતી, પરંતુ વળી પાછી દ્રામ ખોટકાઈ પડતી અને વૃદ્ધા દષ્ટિ મર્યાદામાં આવી જતી—અને દ્રામને ય તે પાછળ નાખી દેતી!

યુરીને એના શાળાના દિવસો યાદ આવ્યા, ન્યારે ગણિતના દાખલાઓમાં એવું પૂછવામાં આવતું હતું કે, જુદે જુદે સમયે ઊપડેલી અને જુદી જુદી ઝડપે દોડતી ગાડીઓ અમુક સ્ટેશને કેટલા વાગે પહોંચી જશે? વગેરે... આ દાખલા કરવાની પદ્ધતિ તે યાદ કરી રહ્યો હતો, પરંતુ તેને કશું યાદ ન આવ્યું. અને સ્મૃતિ શાળાના દિવસો ઉપરથી બીજે જ—વધુ જટિલ સવાલો ઉપર પહોંચી ગઈ.

એ વિચારમાં પડ્યો—કેટલાક લોકોની જીંદગી સમાંતરે દોડતી હોય છે, ઓછીવતી ગતિએ. આવા લોકોમાં કોણ કઈ પરિસ્થિતિમાં બીજાને પાછળ નાખી આગળ નીકળી જતું હશે? 'રિલેટિવિટી'ના જેવા કોઈ સિદ્ધાન્તનો એને ખ્યાલ આવ્યો... પણ વળી પાછો મગજમાં ગુંચવાડો થઈ ગયો...

આકાશમાં વીજળીનો ઝપકારો થયો તે વાદળોનો ગડગડાટ—કમન-સીય દ્રામ વીસમીવાર ખોટકાઈ ગઈ હતી! વળી પેલી વૃદ્ધા આગળ નીકળી જતી દેખાઈ. વરસાદની પ્રથમ ઝડીએ રસ્તાને અને આ વૃદ્ધાને ભીજવી નાખ્યાં... તોફાની પવન ઊપડ્યો તે શમી ગયો.

યુરીનો જીવ ગભરાતો હતો. ચક્કર આવ્યાં. તેણે તખ્તોઈ ખંખેરી નાખી, ઊભા થઈ જઈ, ખારીના પટ્ટા નેરથી ઊંચાનીચા કરી, ખારી ઉઘોડી નાખવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ એ નિષ્ફળ ગયો.

કેટલાક ઉતારુઓએ ખૂમ મારી કહ્યું કે, એ બારી તો ખીલા ઠોકી જડી દીધેલી હતી. પરંતુ યુરી ગમે તેમ કરી તમ્મર આવવાની સ્થિતિમાંથી ઊગરી જવા માગતો હતો; એને જાણે કંઈક ભય લાગી ગયેલ હતો... આ સ્થિતિમાં આ શબ્દો એને કાને જ પડ્યા નહિ, અથવા પોતાને ઉદ્દેશીને બોલાયા છે, એવું પણ એને લાગ્યું નહિ. અને વળી એણે બારી ઉઘાડવા અતિશય જોર કરી આંચકા માર્યા—અને એની છાતીમાં એકાએક દદં ઊપડ્યું. એને ખબર પડી કે, અંદર કશુંક તૂટી ગયું હતું—ન સુધારી શકાય એવું કશુંક બની ગયું હતું—અંત આવી ગયેલ હતો !

આ ઘડીએ વળી ટ્રામ ઊપડી. પરંતુ જરાક આગળ જઈ, વળી ખોટકાઈ ગઈ. અને યુરી અમાનવીય પુરુષાર્થ કરી, ટ્રામની અંદરના ટોળામાંથી રસ્તો કરતો લથડતો અડખડતો બહાર રસ્તા પર આવી પડ્યો... અને ઘડીસર, બહારની ખુલ્લી હવા મળતાં તેને લાગ્યું કે, હજી આશા છે—હજી બધું ખતમ થઈ ગયું નથી—કદાચ પોતાને કીક થઈ રહ્યું છે !

અને ભીંસાભીંસ ગરદી, અવાજો, ધક્કા, ગાળામાંથી તે પોતાને ને માર્ગ કરી રહ્યો, અને ટોળાંમાંથી બહાર પણ નીકળી ગયો... પરંતુ ત્યાંજ તો પછડાઈને પડ્યો—તે તે સદાને માટે !

લોકોનું ટોળું જામી ગયું, ટ્રામમાંથી ય કેટલાંક ઊતરી પડ્યાં. સૌને ખાતરી થઈ કે, એનો શ્વાસોચ્છ્વાસ બંધ પડી ગયો હતો. કેટલાકને એ વાતની નિરાંત થઈ કે, આ માણસ ટ્રામ નીચે આવીને ન મર્યો... ટોળું વધવા માંડ્યું.

ત્યાં તો પેલી વૃદ્ધાય આવી પહોંચી. જરાક ઊભી રહી. ટોળાંની વાત સાંભળી લીધી. ને આગળ ચાલી. એ પરદેશી—મૂળ સ્વિત્ઝરલેન્ડની નાગરિકા હતી. વરસો થયાં તે મોસ્કોની સરકાર પાસે પોતાને દેશે પાછા જવાની રજા માગતી હતી, અને છેક હમણાંજ એની અરજી મંજૂર પણ થઈ હતી. એ ઉતાવળમાં હતી... દસમીવાર ટ્રામને પાછળ નાખી છે.

આગળ ધપી રહી હતી, ત્યારે એને ખબરેય ન હતી કે તેણે ઝિવાગોને જ
ખાછળ નાખી દીધો હતો !

૨૧

જે ટેબલ ઉપર ચુરી એનું લેખન-કાર્ય કરતો હતો એ જ
ટેબલ ઉપર એનું શય સુવાડેલું પડ્યું હતું.

મારિના, એનાં માઆપ, દીકરીઓ, ગોડન, દુદ્દોરોવ અને અનેક
ખીજાં મિત્રો-પરિચિતોથી ખંડ ભરાઈ ગયો હતો. મારિના તો દુઃખથી
ચીંછ ગયેલી સૂતમૂત ખતી ગઈ હતી.

પરંતુ, આ બધાંમાં એ એવી વ્યક્તિઓ હતી જે સૌથી નિરાળી તરી
આવતી હતી. એક હતી સ્ત્રી, ખીજો હતો પુરુષ. ચુરીનાં સ્નેહી સંબંધીઓથી
જરાય વધારે અધિકાર કરવા, દુઃખની લીરકાઈમાં ઊતરવા તેઓ ઇચ્છતાં જ ન
હતાં. અને છતાં તેમના અધિકાર વિષે કોઈને કશી શંકા ન હતી. ચુરીની
સ્મશાનયાત્રાની જવાબદારી એમણે ઉપાડી લીધી હતી. એમના
ચહેરા અને વ્યવહાર પરથી જાણે એમ લાગતું હતું કે ચુરીની
દુઃખ-ક્રિયા સાથે જ નહિ, તેના મૃત્યુ સાથેય આ વ્યક્તિઓ સંકળાયેલી હતી.
ત્યાં ભેગાં થયેલાં કેટલાંક એમને ઝોળખતાં હતાં, કેટલાંકે કલ્પના કરી
લીધી હતી; તો ઘણાંને તો કશી જ માહિતી ન હતી.

અને એ બધાંથી જુદાં બેઠેલાં આ બે સ્ત્રીપુરુષ ધીમે સાદે વાતો કરી
રહ્યાં હતાં. યેવગ્રાફ કહેતો હતો : ‘લારિસા, ખધું પતી ગયા પછી એકદમ
આલ્યાં ન જશો, મારે તમારું કામ છે. કાલે નહિ તો પરમે પણ મળજો.
મારા ભાઈનાં લખાણો જોઈ જવામાં મારે તમારી મદદની જરૂર છે.
ખીજા કોઈના કરતાં તમે એને વિષે વધારે જાણુકાર છો...’

લારિસા ઇરકુતસથી બે દિવસ પહેલાં જ મોસ્કો આવી હતી. એનો પતિ

એન્ડીપોવ જે ઓરડીમાં પહેલાં રહેતો હતો, ત્યાં જ તે આવી ચઢી હતી. એજ ઓરડીમાં યુરીનો મૃતદેહ સૂતેલો હતો ! કેવો અકસ્માત ! અને અહીં આવ્યા પછીજ એને એ વાતની ખબર પણ એવઝાઈન્જ આપી હતી કે એન્ડીપોવને ગોળીથી ઠાર કરવામાં ન હતો આવ્યો, પણ એ પોતેજ, છેલ્લે છેલ્લે વારિકિનોમાં યુરીના સાન્નિધ્યમાં આપઘાત કરી મર્યો હતો. લારાને એ વાતનું સુખ થયું કે આખરે એન્ડીપોવ અને યુરીનો ભેટ થયો હતો.

એવઝાઈ અને લારાની વાતો ચાલતી રહી. લારા જવાબમાં કહી રહી હતી: ‘મારે ય તમારું ઠામ છે. તમે તો એક વખત વકીલ હતા ?—હમે તેમ, મારે તમારી સલાહ લેવી છે. અલખત, બહુ ભયંકર ખીના છે, ખરેખર ભયંકર. એક બાળક અંગેની વાત છે. ખેર...પછીથી વાત કરશું. પણ મને કહો તો, બિલકુલ કલ્પનાનો દાખલો લઈએ તે રીતે, કોઈ બાળક સાથે અજાણ્યાંને ઉછેર માટે સોંપાઈ ગયું હોય, એને આપણે શોધી કાઢવું હોય, તો એને માટે તપાસ કરવાની પૂરતી સગવડ હોય છે ખરી ? રજાતાં—રખ-ડતાં અનાથ જેવાં બાળકોની માહિતી...ના, હમણાં કશું ન કહેશો...હું ખૂબજ ગભરાયેલી છું. જીવનજ ગભરાવી મૂકે એવું નથી શું ? ખેર...હું મારી દીકરી કાત્યાની સગવડ કરવા આવી છું. એ પૂરી થયે એને બોલાવી લઈશ.’

લારાના વિચારો વળી યુરીની સ્મૃતિ તરફ વળ્યા. એને જાહેર ‘ચર્ચ-ફક્ન’નું માન નહિ મળે, એનું દુઃખ થયું. પરંતુ તરતજ એના ચિત્તમાં ગૌરવ અને સાંત્વનાની લાગણી જન્મી—યુરીનો વિચાર કરતાંજ, હમેશાં એની સાથેના ટૂંકા સહજીવન દરમ્યાન એને એ લાગણી જાગી હતી. યુરીનાં ફેફસાંને ભરી રહેલી સ્વાધીનતા અને સ્વસ્થતા લાગણી તેણે અનુભવી. એ ઊભી થઈ ગઈ...કંઈક અણધાર્યું એની અંદર બની રહ્યું હતું. એને થોડીક ક્ષણો માટે ય, યુરીની સહાયથી, બંધનમાં જકડી રહેલા વિષા-

દોથી મુક્ત બનવા અને પુનઃ મુક્તિનો આનંદ માણવા, સ્વાધીન અને ખુલ્લા અવકાશમાં છટકી જવાની જરૂરિયાત વરતાઈ... ક્ષણભર એ સ્તબ્ધ અને મૂક ઊભી રહી ગઈ—ન વિચાર, ન રૂઢન; આદ કદન ઉપર, પુખ્તો ઉપર અને યુરીનાં મન—દેહ ઉપર, જાણે પોતાની આખી જાતથી—શિર અને છાતીથી, હૃદય અને હૃદય જેટલાજ અલિષ્ઠ હાથેથી એમની સૌની રક્ષા કરતી ઝૂંકી પડી!

ઓહ કેવો એ પ્રેમ હતો ! કેવો મુક્ત, કેવો નૂતન, ધરતી પર કશુંય એની તોલે ન આવે એવો !

એમણે એક ખીજાને ચાહ્યાં હતાં એ કોઈ જરૂરિયાતને કારણે, પ્રેમીઓ માટે કહેવાય છે તેમ, ‘આવેશોના પાશમાં’ નહિ. એમણે એકખીજાને ચાહ્યાં હતાં, કેમકે એમની આસપાસની પ્રત્યેક ચીજ—વૃક્ષો અને વાદળો, માથા પરનું આકાશ અને પગ નીચેની ધરતી—સૌ એજ ઇચ્છી રહ્યાં હતાં. કદાચ એમની આબુઆબુની સૃષ્ટિ, રસ્તે મળતાં અપરિચિતો, જાણે તેમને જ જેવા માટે સામે વિસ્તરેલાં ભૂ-ખંડ-ચિત્રો, તેઓ રહેતાં હતા વા મળતાં હતાં. તે ઓરડાઓ—આ બધાં કદાચ ખુદ એમના પોતાના કરતાં વધુ ઉલ્લસિત હતાં.

બસ, આજ તો એમની અવિચ્છિન્ન એકતાનું રહસ્ય હતું ! એમના આનંદની સભર પ્રગલ્ભ ક્ષણોએ પણ, એમણે કદિય એખંડતમ અને મુગ્ધતમ ભાવના—સમસ્ત સૃષ્ટિનો આનંદ, એનું રૂપ, એનું સૌંદર્ય, અને પોતે એ બધાંના અંશરૂપ હોવાની લાગણી—ગુમાવી ન હતી.

એમને માટે આ સમસ્તની અખંડ એકતાજ તો પ્રાણવાયુ હતો. પરિણામેજ તો, માણસને ચઢાવી મારવાની, માણસોને તેના સિવાયની પ્રકૃતિથી ઊંચે ચઢાવી, એની પૂજા કરવાની આધુનિક ફેશનથી તેઓ સાવ અનાકર્ષણીય રહ્યાં હતાં. આ ખોટા આધાર ઉપર રચાયેલી અને રાજકારણ રૂપે પીરસાતી આવેલી ‘સોશિયોલોજી’ એમની સમજમાં કદિ ન આવે એવી અબુધડ

અને અપકવ હતી.

લારાએ લાંબો સમય રોયા ક્યું. ને પછી ગણગણી :

‘યુરોરકા ! વળી પાછાં આપણે અહીંં છીએ. ભગવાન આ રીતે આપણને એકઠાં કરે છે. કેવું ભયંકર...વિચાર કરો ! ઝોહ, મારાથી સહ્યું જતું નથી. ઝોહ પ્રભુ !... તમારું જવું, એજ તો મારો અંત છે... જીંદગીની સમસ્યા, મૃત્યુની સમસ્યા, પ્રતિભાની સુંદરતા, પ્રીતિની કમનીતા—હા, એ આપણે સમજ્યાં હતાં. દુનિયાના પુનરુદ્ધતર જેવી ક્ષુદ્ધક સ્ત્રીને—ઝોહ ! આપણે માટે નથી...સલામ, મમ પ્રિય, મમ નિજ, મમ ગૌરવ સલામ, મમ ત્વરિત-ગહન-સરિતા ! તારાં જલમાં દિવસભર જ્યજ્યિયાં સાથે મેં કેટલી પ્રીત કરી હતી ! તારાં દંડાં ભાંડાં મોજાં જીલવામાં મેં કેટલી પ્રીત માણી હતી !

‘ઝોહ ! તે દિવસે ખરફના ઢગ વચ્ચે આપણે વિદાય લીધી હતી, યાદ છે ?...એ પછી તો મારો શી હાલત થઇ, મારે શામાં શામાંથી પસાર થવું પડ્યું તમને ક્યાંથી ખબર ? ઝોહ, મેં શું ક્યું છે, યુરા, શું-શું ક્યું છે ! હું એની તો ગુનેગાર છું, તમને ખ્યાલજ નથી. પણ એ મારી કસૂર ન હતી. ત્રણ મહિના હું હોસ્પિટલમાં માંદી રહી—એક આખો મહિનો ખેલાન ! એ ઘડીથી મારી જીંદગી જીવવા જેવી નથી રહી, યુરા ! મારા હૈયાને શાંતિ નથી, હું દયા અને દીનતા માટે જીવી શકતી નથી. પણ હજી તો મેં તમને સૌથી મહત્ત્વની વાત કહી નથી. હું કહી શકતી નથી. હું એ વાત પર આવું છું ને અટકી જઈ છું, મારા વાળ ખડા થઇ જાય છે. એ ભયંકર છે...’ લારા રોતી રહી, હૈયું નીચોવી આકંદ કરતી રહી...

જ માણસો આવી પહોંચ્યાં. કોઈન ઉઠાવી ચાલતા થયા.

લારાએ થોડાક દિવસ રોકાઇ જઇ યેવઆફને યુરોનાં લખાણે

વ્યવસ્થિત કરવામાં મદદ કરી...અને એણે એક મહત્વની હકીકત પણ કહી.
એક દિવસ લારા બહાર નીકળી ગઈ, તે પાછીજ ન ફરી. એ દિવસોમાં
ઘણીવાર બનતું તેમ, રસ્તા પર પકડાઈ ગઈ હશે...અને ક્યાંક ઉત્તરમાં સ્ત્રીઓ
માટેની યા સ્ત્રીપુરૂષોની ભેગી 'કોન્સન્ડેશન કેમ્પ'માં, અસંખ્યોમાંની એકાદ
પાછળથી ગુમાઈ ગયેલી યાદીમાંની અનામી, ભુલાઈ ગયેલી એક માત્ર સંખ્યા
તરીકે કોઈ સ્થળે મરીને ખતમ થઈ ગઈ હશે !

૨૩

આમ, ઝિવાગો અને લારાના જીવનનો અંત આવી ગયો છે..
પરંતુ નવલકથાનો અંત આવી જતો નથી.
હવે પછી જ તો, લેખક 'એપિલોગ' શરૂ કરે છે !

૧૯૪૩નો ઉનાળો હતો. ખીન્નું વિશ્વ યુદ્ધ રશિયા પર જીવલેણ
તાકુકથું હતું. ગોર્ડન હવે લેફ્ટેનન્ટની પાયરીએ ચઢ્યો હતો, તે અને
બેન્જર દુદોરોવ બંને પોતાના યુનિટ પર પાછા ફરી રહ્યા હતા. આ
દિવસોમાં ઓરેલ દુશ્મનનાં હાથમાંથી મુક્ત બન્યું હતું...

દુદોરોવના વિવાહ જે કન્યા સાથે થયા હતા તેણે અદ્ભુત શહાદતથી
પોતાના પ્રાણ રાષ્ટ્રરક્ષામાં ધરી દીધા હતા. અને તેનું ભવ્ય સ્મારક
કરવાની વાતો ચાલતી હતી. અને યુદ્ધ જાણે 'મુક્તિના દૂત' જેવું, 'સૌને
પવિત્ર કરનારા ઝંઝાવાત સમુ' હોય એવો ઉદ્દેશ એક જણ કરતો હતો;
તો ખીન્ને 'સામુહિક ખેતી' ના પ્રયોગને ભૂલ ભરેલો અને નિષ્ફળ ગણાવતો
હતો. પરંતુ હવે એ વાતનો ખુલ્લી રીતે સ્વીકાર કરી શકાય એવો ન હતો.
માટે, દમનનાં પ્રત્યેક સાધનોનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો હતો ! એટલા જ માટે
તો 'એકોવ-દમન', અને જેનો કદિ અમલ કરવાનો ઈરાદો જ ન હતો
એવું 'બંધારણ' તથા 'મુક્ત મતદાન'ના આધાર વિનાની ચૂંટણી—વગેરેનો
અનુભવ થઈ રહ્યો હતો.

અને એથી જ તો, જ્યારે યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું (૧૯૪૧) ત્યારે જૂહની અમાનુષી સત્તાની સરખામણીમાં યુદ્ધની ભયંકરતા અને ભયો, સાચેસાચા મોતનું તાંડવ સુદ્ધાં આશીર્વાદરૂપ બની ગયું—જાણે રાહુત મળી ગઈ—કેમકે ધૈર અક્ષરોનો પાશ એણે તોડી નાખ્યો હતો. દુદારોવ ગોડનને કહેતો હતો:

‘આવો અનુભવ તારા જેવા જેઓ કોન્સન્ટ્રેશન કેમ્પમાં હતા એમને જ નહિ, પરંતુ અપવાદ વિના દરેકને, ઘરે ઘરે અને યુદ્ધ મોરચે, થયો છે; અને આ મોત-ઓકતી મુકિતની લડાઈમાં સૌએ સાચા આનંદ પૂર્વક પગલ ખુશીમાં આવી અંપલાવી દીધું છે. આ યુદ્ધનું એ ખાસ લક્ષણ છે કે ક્રાંતિકારી દાયકાઓમાં એ એક કડીરૂપ છે; ઉચ્ચપાઠલો વખતે સહજ રીતે પ્રગટ થતાં કારણોનાં સીધાં કૃત્યોનો આ યુદ્ધ અંત સૂચવે છે. હવે આનુષંગિક કારણો કામ કરી રહ્યાં છે; આપણે એનાં કૃણાનાં કૃણો જોઈ રહ્યાં છીએ, એનાં પરિણામોનાં પરિણામો—કમનસીબીમાં ઘડાઈ ગયેલાં વણખરડ્યાં, વીરતા ભર્યાં, અને મહાન હોડભર્યાં, કદિ-ન-સૂર્યાં કાર્યો માટે તત્પર પાત્રો—એનાં પરિણામો છે. ન માની શકાય અને આંજી દે એવા ગુણો આ પેઢીની નૈતિક ખુશ્ખો છે.

‘અને જ્યારે હું આ બધી ચીજો જોઈ છું ત્યારે સુખથી ભરાઈ ઊઠું છું ક્રિશ્ચિયાનાની ફરયાનીના દુઃખ છતાં, અસહ્ય આઘાત છતાં, અને આ યુદ્ધમાં અઠળક રક્ત વહેવડાવવું પડવાનું છે એની જાણ છતાં...’ ક્રિશ્ચિયાનાની સ્મૃતિની વિગતે વાત કરતાં દુદારોવને મોઢે એક ધોળીકન્યા તાન્યાની વાત નીકળે છે.

તાન્યા—Out of-turn !*

અને એ અભાગી કન્યાએ જાતે કહેલી વાતનો સાર આવો હતો:

*૧૯૨૨ થી ૨૫માં અને ૧૯૩૨ની સામુદ્ધિક ખેતી આદેશનના જમાનામાં ઘરખાર વિનાનાં લાખો બાળકો, જેમના માતપિતા વિધેય કશી માહિતી ન હોય તેવાં બાળકો—‘પિતૃવિહીત’ (એઝપીઝારનાયા) ઉપરથી બ્રહ્મ આશ્મ શબ્દ.

‘લોકો કહેતાં હતાં કે મારી માતાનું નામ ‘રિસ્સા’ હતું—ને તે રશિયાના એક વખતના કેબિનેટ પ્રધાન, અને પાછળથી બહાઈટ મેંગોલીઆમાં છુપાતા ફરતા કામારોવની પત્ની હતી. ગમે તેમ પણ, મારો બાપ કામારોવ ન હતો એવું મનાય છે. અલગત હું અપદ કન્યા છું, ને માબાપ વિનાની ઊછરી છું... સાઈબેરીઆને પેલે છેડે, કોઝાક દેશની ય પેલે પાર, ચીન દેશની સરહદો પાસે... કામારોવે મારી માતાને સ્પેશિયલ ટ્રેનમાં ચઢાવી હતી. પણ ત્યારે કામારોવને મારી હયાતિ સુધ્ધાંની જાણ ન હતી. કામારોવ ક્રાંતિ પણ ભોગે એ વાત ન જાણે તે માટે મારી મા ખૂબ જ સચિંત લયભીત હતી... પરંતુ એ પછી મારી માતા ય કોઝાક ભરોસે છેતરાઈ... ને હું ક્યાંક અજાણ્યા હાથોમાં જઈ પડી. હા, મને સંઘરનારી માર્કા કાકીને મારા ઉછેર માટે ખૂબ પૈસા મળ્યા હતા, એમ મને લાગે છે. માર્કાના પતિ વાસ્યાને હું ‘પપા’ કહેતી હતી... પછી તો, NEP નો જમાનો આવ્યો, ત્યારે હજાર રૂપલની કિંમત એક કોપેક જેટલી હતી. અને ત્યારે ‘પપા’ પાસે ખૂબ પૈસા હતા... એક રાતે એક ભિખારી જેવી ડોશી આવી... ‘પપા’ એને મૂકવા ગયા. એ કાવતરું જ હતું. જંગલમાં પપાનું ખૂન કરીને આવેલો એક ડાકુ પૈસા માટે ઘરમાં દાખલ થયો. પોતાની સલામતી માટે, માર્કાની નાની બાળકી પેત્યાને લઈને એ ભોંયરામાં ઊતર્યો—માર્કાએ ઉપરથી બાંસરું ભીડી દીધું ! ભોંયરું બંધ થઈ ગયું—અંદર લુટારુ અને માર્કાની બેળી પેત્યાં રહી ગયાં ! માર્કા ગાંડાની જેમ હસી રહી હતી. ને હું લયની મારી ભાગી છૂટી...’

તાન્યાએ પોતાની આ વાત શરૂ કરતાં પહેલાં જે માહિતી આપી દીધી હતી, તે ઉપરથી દુદોરોવ અને ગોડને કડીઓ બેસાડી દીધી: તાન્યાએ કહ્યું હતું કે, મેજર-જનરલ ઝિવાગો (યેવગ્રાફ) એના જીવનમાં રસ લઈ રહ્યો હતો; એણે પોતાની આખી વાત જનરલને કહી સાંભળાવી હતી. એ બધાને અંતે જનરલ ઝિવાગોએ અસ્વસ્થ બની જઈ કહ્યું હતું, ‘આખી વાત સાંભળવાની મેં કદિ આશા રાખી ન હતી... હવે હું તને અહીં છોડીને

નલિન્નઉં... થોડીક વધુ વિગતો મેળવી ચોખવટ કરી લેવી જરૂરી પડશે. પણ પછી કદાચ હુંજ તારા કાકા તરીકે મારું નામ આપીશ; નતે જનરલની ભત્રીજીની પ્રતિષ્ઠા મળશે; કોલેજનું શિક્ષણ મળશે...'

અલખત ત્યારે તાન્યા કશુંજ સમજી ન હતી; અને કેવળ પોતાની મરુકરી સમજી ખડખડાટ હતી હતી.

ઇતિહાસની કેવી ભયંકર વક્ત્રતા—ઝિવાગો ને લારાનું ફરજંદ તાન્યાની કેવી દશા !

તાન્યા—Out of turn: પિતૃવિહીન !!

વાત પૂરી થતાં ગોર્ડનને ઉદ્દેશી દુદોરોવ બોલ્યો : 'ચેવગ્રાફ એની દેખભાળ રાખશે.' ક્ષણ મૌન બાદ એણે ઉમેર્યું : 'ઇતિહાસમાં અનેકવાર આવું બન્યું છે. એક ચીજ ઉચ્ચ આદર્શ પૂર્ણ રીતે વિચારાઈ હોય છે, તે જ બેરૂપ અણુઘડ બની બેસે છે ! ગ્રીસમાંથી રોમનો જન્મ થયો, અને રશિયન ગત્રતિમાંથી રશિયન ક્રાંતિનો. ખલોકની પેલી લીટી યાદ કર :

'આપણુ રશિયાતણું બાહુડાં, ભીષણુ વર્ષેતણું'

'અલખત ત્યારે તો કવિએ ઉપમાની ભાષામાં લખ્યું હતું. આજે એ ઉપમાની વાત વાસ્તવ બની છે...'

અને વળી લેખક એકાએક પાંચ યા દશ વર્ષ પછીની (૧૯૪૮-૧૯૫૩?) વાત કહેવા લાગી જાય છે. લગભગ સ્તાલિનના અવસાન સુધી જાણે લેખક આપણને લઈ આવે છે !

ગોરડન અને દુદોરોવ વળી પાછા ભેગા મળ્યા હતા. યુરીનાં લખાણોની કિતાબ તેમના હાથમાં હતી. ચેવગ્રાફે તેનું સંપાદન કર્યું હતું. ગોરડન-દુદોરોવે અનેકવાર એ વાંચી હતી, ને લગભગ મોઢે થઈ ગયા જેવી હતી. વાંચતાં વાંચતાં વચ્ચે વચ્ચે તેઓ પોતાના વિચારોની આપલે કરતા હતા. આજે તેમને મોસ્કો નગરી આ બધાં વર્ષો દરમિયાન જે બધું બન્યું હતું તેની

નગરી નહિ, પણ એક લાંબી આખ્યાયિકા સમી દેખાઈ રહી હતી—કે જેના (આખ્યાયિકા) અંત ભાગ પર, તેઓ હાથમાં આ પુસ્તક સાથે, એ સાંગે પહોંચી રહ્યા હતા !

જો કે, વિનયને અંતે (૧૯૪૫), જે જાગ્રતિ અને મુકિતની આશા રાખવામાં આવી હતી તે સાચી પડી ન હતી, છતાં આ તમામ યુદ્ધોત્તર વર્ષો દરમ્યાન સ્વતંત્રતાની શુભ-એધાણી હવામાં વરતાઈ રહી હતી. આ વરસોનો કેવળ એજ તો ઐતિહાસિક અર્થ હતો.

વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલા બારીએ બેઠેલા આ બે મિત્રો અંતરની સ્વાધીનતાનો અનુભવ કરતા હતા... જાણે એ સંધ્યાએ જ નીચેની શેરીઓમાં ભવિષ્ય લગભગ દર્શનીય બન્યું હતું. અને જાણે તેઓ પોતે એ ભાવિમાં પ્રવેશી ચૂક્યા હતા, અને હવેની ઘડીથી એના અંશરૂપ બની રહ્યા હતા.

આ પવિત્ર નગરી માટે અને સમસ્ત દેશ માટે જેમણે આ આખ્યાયિકામાં ભાગ ભજવ્યો હતો એવા જીવતા રહેલાઓ માટે, અને તેમનાં બાળકો માટે, એમણે શાંતિભર્યો આનંદ અનુભવ્યો: મુખનું મૂક સંગીત તેમનું હૈયું ભરી રહ્યું. તેમને વીટળાઈ જઈ સર્વત્ર ફેલાઈ ગયું. અને જાણે એમના હાથમાંનું પુસ્તક તેઓ શી લાગણી અનુભવી રહ્યા હતા તે જાણતું હતું; અને પોતાનો ટેકો અને સ્વીકૃતિ તેમને આપી રહ્યું હતું.

અહીં નવલકથાનો અંત આવે છે.

ધડીભર તો નવલકથાનો અંત વિચિત્ર લાગે છે.

લેખકે આખી નવલકથાને જે સરથી વારંવાર ભરી દીધી છે, એ સૂરના ફરી ફરી ઊઠતા ભણુકારા, જાણે આપણને આશાના સંદેશાભર્યા આ અંતની પ્રતીતિ કરાવતા નથી... એવી શ્રદ્ધા આપણે હૈયે, યુદ્ધ-ક્રાંતિ અને પ્રતિક્રાંતિનાં અસૂરા સૂરો જાગવા દેતા નથી.

કેવળ ડો. ઝિયાગોના મોઢે જ નહિ, ક્રાંતિ સાથેની વધુ નીકટના વ્યક્ત કરનાર લારાના મોઢે ય વારંવાર જે વિચારો પ્રગટ થયા છે; એટલું જ શું કામ—એન્ટિપોવ, સામદેવ્યાતોવ, અને ખુદ સિબેરિયસ જેવા ક્રાંતિકારી પાત્રોને મોઢે ય જે એકરારો પ્રગટ થયા છે, અને અનેક ખીજા ક્રાંતિકારી—એને હાથે જે કૃત્યો થયાનું જાણુવા મળે છે—આ બધું આ નવલકથામાં ફરી ફરી પ્રગટ કર્યા પછી, લેખકનો નવી આશાનો સૂર શું અસંગત નથી ?

એથી ય આગળ જઈ, એવું ય પૂછી શકાય એમ છે કે, લેખકે તમામ પાત્રો અને પ્રસંગો દ્વારા ક્રાંતિની કેવળ કાળી બાજુ ચીનરી છે; એની ઉજ્જવળ બાજુ હોય જ નહિ એમ—!

તો પછી, નવલકથાના અંતમાં સૂચિત કરેલી નૂતન આશાની કોઈ કશી શક્યતા રહે છે ખરી ?

આ શ્રદ્ધા પાછળનું લેખકનું મૌલિક જીવન-દર્શન સમજવું જરૂરી છે.

૧૯૦૩ થી ૧૯૫૩ની એક પૂરી અરધી સદી દરમ્યાન, રશિયાને માથે જે કાંઈ ગુજ્યું છે—એનું લેખકે કોઈ ઇતિહાસકાર, કોઈ સમાલોચક, કોઈ સંસારસુધારકની દ્રષ્ટિએ નહિ, પરંતુ આંતરિક—આધ્યાત્મિક દૃષ્ટાંતી કલમે કેવળ કલાકારની અદ્વિતી આલેખન કયું છે.

પાસ્તરનાકનું ઇતિહાસ-દર્શન સામાજિક—ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી સાવ ભિન્ન છે—

પાસ્તરનાક વનસ્પતિના વિકાસમાં ઇતિહાસના વિકાસનું રહસ્ય જુવે છે:

‘લગભગ અદ્વિતી ગતિ, અદ્વિતી વિકાસ, અદ્વિતી પરિવર્તન! અંદરમાંથી આખું ઉપવન ખીલી ઉઠે છે—આપણે એની ગતિને પકડી શકતા નથી... સમાજ-જીવન, ઇતિહાસ પણ અખંડ રીતે સતત પરિવર્તનશીલ હોવા છતાં આપણે એની ગતિશીલતા આપણી આંખોએ જોઈ શકતાં નથી...’ (પા. ૧૦૯)

તો દસતોયને મળતી પાસ્તરનાકની આ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ છે:

‘ઇતિહાસ બનાવી શકાતો નથી, ઘાસના તૂણને ઊગતું જોઈ શકીએ એનાથી અધિક ઇતિહાસને આપણે જોઈ પણ શકતા નથી.

(પા. ૧૧૦)

પાસ્તરનાકની ઇતિહાસ દૃષ્ટિનું એક ખીણું પણ વિશિષ્ટ તત્ત્વ છે.

ગમે તેવી મોટી ઊંચલપાથલોને તે આખા માનવ વિકાસના વિરાટ Scale ઉપર જુવે છે. એથી જ તે તે અતિ સ્વસ્થપણે કહી નાખે છે:

‘માણસ આટલું આંધળું કેવી રીતે હોઈ શકતું હશે—
જેને મન બ્રહ્માંડનું ભાવિ જાણે એકટોબર ક્રાંતિ ઉપર નિર્ભર છે!’

ત્રીજી વાત :

પાસ્તરનાકનું દર્શન અદ્વિતનું છે. જીવનને એ એક એકમરૂપે સ્પર્શે છે, ભાગલારૂપે નહિ. વર્ગ—વિગ્રહની દૃષ્ટિ સર્વત્ર ભાગલા જુવે છે : એ પક્ષો, એ ઊવણીઓ વચ્ચે કદિ મેળ ન ખાય એવો વિરોધભાવ માને છે. ત્યારે પાસ્તરનાક તો કહે છે ; (બંધકે લારાને મોઢે બોલાવે છે તેમ)

‘કેવળ ખરાબ રીતે લખાયેલી નવલકથામાં જ લોકો એ છાવણીમાં ચોખ્ખા વહેંચાઈ ગયેલા હોય છે, જેમને એકબીજા સાથે કશો જ વ્યવહાર-સંબંધ ન હોય ! સાચા જીવનમાં તો બધું ભેળસેળ હોય છે...’ (પા. ૬૩)

આથી જ તો, ‘જીંદગીના પુનરુદ્ધતર’ના શંખોચ્ચારી દાવાઓ તરફ તે શંકાની દૃષ્ટિએ જુવે છે:

‘જીંદગીનું પુનરુદ્ધતર ! જેઓ જીંદગીની એક ચીજ કદિ સમજ્યાં નથી, જેમણે એમનો ધબકારો સુધ્ધાં અગુલવ્યો નથી, એવું હૈયું સ્પશ્યું નથી—એવાને મોઢે !... જીંદગી કંઈ કાચો માલ નથી, કે ઘાટ ઘડી શકાય એવી ચીજ નથી. જીંદગી તો સ્વયં-નવ-નિર્માણનો સિધ્ધાન્ત છે; પોતે જ પોતાનો સતત રીતે નવો આકાર આપે છે, નવો ઘાટ ઘડે છે, પરિવર્તનો કરે છે અને રૂપાંતરો કર્યે જાય છે. તમારા કે મારા એને વિષેના સિધ્ધાન્તોથી એ અનંત રીતે પેલે પાર છે.’ (પા. ૭૪-૭૫)

આથી જ તો, ‘માનવ જાતનો આખરી હેતુ’, ‘માનવ જાતની મુક્તિ’ જેવા ઉદ્દેશો વિષે એ કડોર અને છે. પુસ્તિકાને એખોવની જેમ જીવનની સર્વસાધારણ સચ્ચાઈમાંથી ઉદ્દલવતા વિકાસને જ એ સાચો સ્થાયી સત્વગુણી વિકાસ માને છે.

અલખત, કેવળ ભૌતિક પરિણામની દૃષ્ટિએ એ કબૂલ પણ કરી લે છે કે—

‘હું સ્વીકારીશ કે તમે રશિયાના મુક્તિદાતા છો, તેના અબકતા સિતારા છો, તમારા વિના એ અજ્ઞાન અને દુઃખમાં ડૂબી પણ જાય...’ (પા. ૭૬)

પરંતુ, એની આંતરિક માનવીય-આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ આરપાર જુવે છે: અને એને પૂરી પ્રતીતિ છે કે આ બધા વિજયોનું મૂલ્ય ધણું બધું પરિમિત છે.

એટલુંજ નહિ, આ વિજયોની પ્રક્રિયા દરમિયાન જેટલે અંશે માનવીય મૂલ્યોનું ખંડન થયું છે, વિકૃતિ થઈ છે, તેટલે અંશે, માનવજાતના આત્મિક વિકાસ અને કલ્યાણની દૃષ્ટિએ, આ પ્રયત્ન વિજયો અને મહાન અપૂર્વ ક્રાંતિઓનું મૂલ્ય સુધ્ધાં ખરડાયેલું જ રહે છે—ખંડિત બને છે.

અને એથી જ તો, જેમને એ રશિયાના મુક્તિદાતા તરીકે, ઝળકતા સિતારા તરીકે ધિરદાવે છે, તેમને જ, એ જ વાક્યમાં એક જ શ્વાસે સંભળાવી દે છે :

“ પરંતું મને તમારામાંના એકની કશી કિંમત નથી.

તમે જલ્દમમાં જવ...” (પા. ૭૬)

અહીં કાર્યકારણનું લૉગિક લઠાવનારને તે સ્પષ્ટ કહી નાખે છે :

“ એક છે માટે ખીજું હોવું જોઈએ, અમુક છે, માટે તમુક હોવું જોઈએ—એવા અતિ અવાઈ ગયેલા સૂત્રોમાં મને વિશ્વાસ નથી. ” (પા. ૭૬)

તે જ રીતે, શરૂઆતમાં તો આમ જ થાય, વિશ્વસમાંથી જ સર્જન થાય, એક વાર અધું સાફ થઈ જવા દો, પછી જ નવેસરથી નવી ઇમારત રચાશે... વગેરે વાતમાં એની શ્રદ્ધા નથી.

જિવાગોની જેમ, પાસ્તરનાકની શ્રદ્ધા સાધ્ય-સાધન શુદ્ધિની છે. આજે જે ખીજ વાવીએ છીએ, જે પાર્સી પાછએ છીએ, તે અનુસાર જ ફળ પામીએ છીએ, એવી પાકી પ્રતીતિ લેખકને થઈ ચૂકી છે. અને માકર્સવાદની ‘ઐતિહાસિક અનિવાર્યતા’નો એ ઇન્કાર કરે છે.

એક સ્થળે, વધુ ચર્ચામાં ઊતર્યા વિના જ જિવાગો સામદેવ્યાતોવને કહી નાખે છે : ‘ આપણે સામસામા હેતુઓને લક્ષમાં રાખી વાતો કરી રહ્યા છીએ, એટલે સો વરસ સુધી દલીલો કરશું તો ય એક સરખી રીતે વિચારવાનું શક્ય નથી...’ કહી ઉમેરે છે : ‘ હિંસા દ્વારા કશું જ સાધી શકાય એમ નથી...’

વાત સ્પષ્ટ છે :

● ક્રાંતિકારીઓનો હેતુ એનકેન પ્રકારે સત્તા હાંસલ કરી, સત્તાના દ્વાર દ્વારા આખી આલમનું નસીબ પોતાને હાથ રાખી, પોતાની રીતે તેનું કલ્યાણ કરવાનો હોય છે...

● પાસ્તરનાકનો હેતુ આવા કલ્યાણનો છે જ નહિ. અને આ રીતે

જે સિદ્ધ થાય છે તેને તે સાચું કલ્યાણ તરીકે સ્વીકારવા જ તૈયાર નથી.

● આથીજ તો, જિવાગો ક્રાંતિ ફાટી નીકળે છે, ત્યારે તેને ઊભળકા-પૂર્વક આવકારે છે (પા. ૩૨, ૩૮, ૪૦)—પરંતુ ક્રાંતિના મૂળ હેતુઓ કેવી રીતે સરકી જઈ વિકૃતિઓ એનું સ્થાન બધાવી પડે છે તેય તે જોઈ શકે છે : ક્રાંતિની મૂળ પ્રેરણા ક્રાંતિ ચતાં ચતાંમાં તો વિક્ષીન થઈ ગઈ હોય છે ! અને ત્યાર બાદ, દાયકાઓ—સૈકાંઓ લગી, સંક્રમિતતા જ સવાર થઈ બેસે છે ! (પા. ૧૧૦)

ક્રાંતિની પ્રેરણા અને પરિણામ વચ્ચેના આ આભજનીન ભેદ અંગે, લેખકે એક અત્યંત ચોટદાર ઉક્તિ (દુહોરોવના મોઢે (સાવ બીજાજ સંપર્કમાં, છતાં સુએગ્ય રીતે), વ્યક્ત કરાવી દીધી છે : ‘એક ચીજ ઉચ્ચ આદર્શ પૂર્ણ રીતે વિચારાઈ હોય છે, પાછળથી તે જ બેરૂપ અણુઘડ બની બેસે છે !’ (પા. ૧૨૫)

હારોની ક્રાંતિ પ્રત્યેની દૃષ્ટિ ને સમજ આરંભમાં જુદી છે, એમ તે પોતે જ કહે છે (પા. ૬૩) : અને છતાં, એને જેમ જેમ નવા નવા અનુભવો થાય છે તેમ તેમ એના વિચારો પણ ઉંચ અને કડોર બન્યા વિના રહેતા નથી. એ કહે છે :

‘જે કાંઈ સ્થિર થયેલું છે, તે ગોઠવાઈ ગયેલું છે, જે કાંઈ ઘર અને કુટુંબ સાથે સંપર્ક ધરાવે છે, એ બધું જ ધૂળભેગું થઈ ગયું છે, સર્વ સાધારણ ઉત્પાતમાં ઘસડાઈ ગયું છે. જીવનની સમસ્ત માનવીય પદ્ધતિનો નાશ થઈ ચૂક્યો છે...’ (પા. ૯૭)

પ્રથમ, ઝારના અને પછી ક્રાંતિના દિવસોમાં સામાજિક અનિષ્ટ રોગચાળાની જેમ ફેલાઈ ગયું... અસત્ય અમારી જાંઘળીમાં પ્રવેશી ચૂક્યું.’

પાસ્તરનાક ક્રાંતિની બે કક્ષાઓ સ્પષ્ટ કરે છે. એક તો, ન્યારે સારાં તત્વોને આવકાર—ઉત્તેજન મળતો હોય તે પ્રથમ કક્ષા; તે બીજી—તેમને જ મોઢે ડૂચો મરાતો હોય તે કક્ષા. (પા. ૧૦૧)

ડા. જિવાગોનો અને સ્ટ્રેલિનિકોવ-પાશાનો ભયંકર કડુણાંત પણ

આજ વાત સૂચવે છે :

ક્રાંતિની મૂળ પ્રેરણા બાબુ પર ફેંકાઈ ગય છે. અને—
'વચગાળાના તપકકાઓ જ, ઘડતરનો ગાળો જ આખરી સિધ્ધિ બની
ગય છે.' (પા. ૬૨)

અલબત્ત, રશિયાના આ આખા ઇતિહાસના મૂળમાં યુદ્ધ
(૧૯૧૪-૧૭નું પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ) રહેલું છે એમ પણ જિવાગો સૂચવે છે ;
(પા. ૪૦) અને લારા પણ એજ વાત કહે છે : 'એકવાર યુધ્ધે જીવનમાં
કૃત્રિમ છેદ જિભો કર્યો એને પગલે પગલે, એના અનુસંધાનમાં ક્રાંતિ ને
પ્રતિક્રાંતિ આવ્યાં ! —લોલિયાળ, દયાહીન, અણુઘડ ! (પા. ૩૪)

યુદ્ધ જ તમામ કમનસીબીઓ માટે જવાબદાર છે...અસ ત્યારથી
રશિયન ભૂમિ ઉપર જુકારું જિતરું...પ્રથમ ઝારના અને પછી ક્રાંતિના
દિવસોમાં સામાજિક અનિષ્ટ રોગચાળાની જેમ ફેલાઈ ગયું...અસત્ય આ
રીતે જાંઘીમાં પ્રવેશી ચૂક્યું...' (પા. ૯૯)

હકીકતે રશિયાના આ ઇતિહાસમાં યુદ્ધ, ક્રાંતિ, પ્રતિક્રાંતિ એવા
જુદા સમય-ખંડો હતા નહિ; અને આ નવલકથામાં એવા ભેદો, સમય-
ખંડની દૃષ્ટિએ તો નહિજ, પરંતુ એકેય દૃષ્ટિએ—નિષ્કૃરતા, અણુઘડતા,
અમાનવીયતાની દૃષ્ટિએ જુદા પાડી શકાય એવા નથી— આરંભ
યુધ્ધથી થયો છે, એટલુંજ ! પાસ્તરનાક આ આખી નવલકથા
દ્વારા આવું સૂચિત કરે છે.

નવલકથા દરમ્યાન લેખકે પોતે વ્યક્ત કરેલા વિચારો ઉપરાંત,
જિવાગો અને લારાના મોઢે વ્યક્ત થયેલા વિચારો ઉપરથી આપણે એટલું
કહી શકીએ કે—

* પાસ્તરનાક રશિયન ક્રાંતિને આવકારે છે, ત્યારે એનાં ઉચ્ચાશયી
આદર્શોને આવકારે છે; અને ક્રાંતિને વગો:વે છે ત્યારે તેનાં ક્રૂર પરિણામોને
કારણે, ક્રાંતિની સહજ સ્ફૂર્તિ અને કરુણાને સ્થાને તંત્રબંધ સૂત્રાત્મકતા

વ્યાપક બની રહેલી ભાષે છે, છિન્ન માનવતાને એકતા આપનાર માનવી ય ગુણોને સ્થાને સત્તાશીલતાને વધુ વિક્ષેપી અનુભવે છે, જીવનની રિક્તતાને સુસંવાદિતતાથી ભરી દેનાર સૂરને સ્થાને ન્યારે તે વિસંવાદી, ધમંડી, ધોધરા અવાજોની ગૌરવ પૂજા થતી બુવે છે—ત્યારે તેથી ત્રાસી બિડી આ પરિણામોનો તે તિરસ્કાર કરે છે.

પાસ્તરનાક જાણે છે કે આ પરિણામો દૂરગામી બન્યા વિના રહ્યાં નથી. બલકે ઉચ્ચાશયી આદર્શોની જ આડે આવી બિલા છે.

પાસ્તરનાકની આવી જીવનદૃષ્ટિ હોવાને કારણે જ તો, જેઓ એની આ નવલકથાને, બલકે એનાં કાવ્યો અને એની આત્મકથા* સહિતનાં લખાણોને ચીલા ચાલુ સામાજિક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી તોળવા બંધ છે, તેઓ નિરાશ થાય છે; અને જેઓ રાજકીય દૃષ્ટિએ તુલના કરે છે તેઓ કેવળ ધુંધવાઈ બેઠે છે—

૨

આ બધા છતાં, આમાંથી જ રશિયન પ્રજા એક મહાન સિદ્ધિ તરફ આગળ જઈ રહી છે, એવી ય તો પાસ્તરનાકની શ્રદ્ધા છે!

આ શ્રદ્ધાની પાછળ રહેલું રહસ્ય સમજવા જેવું છે.

રશિયન પ્રજાની વિશિષ્ટતામાં આ રહસ્ય રહેલું છે, એમ પણ તે સૂચવે છે.

* સૌથી પ્રથમ તો, ૧૯૪૧ માં હિટલરે ન્યારે રશિયા ઉપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે રશિયાની આમ-જનતા ભયંકર સત્તાખોરીની યાતનામાં સંપડી રહી હતી.....

અંગ્રેજીમાં પ્રગટ 'Safe Conduct' (ન્યુ ડિરેક્શન આવૃત્તિ) આ પુસ્તકમાં આત્મકથા, કાવ્યો, ઉપરાંત ગદ્ય લખાણો છે.

* આમ છતાં, એ પ્રગ્લએ બીજા યુરોપી રાષ્ટ્રોની જેમ, હિંદુસ્તાની શરણાગતિ સ્વીકારીને 'મુકિત'નો રાહ ખોળવાને બદલે, અસાધારણ વીર અને શહૂરથી યાહોમ કરી આનંદપૂર્વક આત્મસમર્પણનો પંથ ખેડ્યો... પાસ્તરનાક આ રહસ્ય નવલકથાના એક મુખ્ય પાત્ર દુદોરાવને મોઢે પ્રગટ કરે છે—

'જ્યારે યુદ્ધ (૧૯૪૬: બીજું વિશ્વયુદ્ધ) ફાટી નીકળ્યું ત્યારે જુદીની અમાનુષી સત્તાની સરખામણીમાં યુદ્ધની ભયંકરતા અને ભયો, સાચેસાચા મોતનું તાંડવ સુદ્ધાં આશીર્વાદરૂપ બની ગયું—જાણે રાહત મળી ગઈ—કેમકે ઘોર અક્ષરોનો પાશ એણે તોડી નાખ્યો હતો...' (પા. ૧૨૪)

આ મોત—ઓક્ટી મુકિતની લગઈમાં સૌએ સાચા આનંદ પૂર્વક પાગલ ખુશીમાં આવી ઝંપલાવી દીધું હતું.

રશિયન પ્રગ્લની ગળથૂથીનું આ એક લક્ષણ છે.

* ગમેતેવી કઠોર આંતરિક પરિસ્થિતિ સાથે એક અજબ—સ્વસ્થતાથી અનુકૂળચર્ચા જઈ તે પોતાના દિવસો ઢાઢી નાખે છે—બહારની દુશી ઉંહા પોંહ વિના!

* અને અસહ્ય લાગ્યું છે ત્યારે, અનેક રશિયન બુદ્ધિજીવીઓએ આત્મહત્યાનો રાહ અપનાવ્યો છે—પરંતુ, અંતરની શરણાગતિનો નહિ.

* ઉપરાંત, રશિયન પ્રગ્લને હૈયે રશિયન ધરતી માટેનો પ્રેમ ઘેલજાનો લદ્દે વસી ચૂકેલો દેખાય છે. ગમે તે સ્થિતિમાં ધરતીની દગાખોરી એને માટે શક્ય જ નથી. (ખુદ પાસ્તરનાકે, આટઆટલી લાલાકીઓ છતાં, વતન છોડી બીજા ક્યાંય જવાનો સ્પષ્ટ ઇન્કાર ભણ્યો છે!)

આથી જ તો, ૧૯૪૧નું ખૂનખાર યુદ્ધ રશિયન પ્રગ્લને માટે એક માનસિક રાહતનો—અજબ આનંદભર્યો આત્મસમર્પણનો (શરણાગતિનો નહિ)—આ પાર કે પેલે પારનો પ્રસંગ બની ગયો.

અને આ આકસ્મિક ઘટનાનું અધિક રહસ્ય તો એ છે કે, આમાંથી જ 'મુકિત' માટેની એકા નવી તક સર્જનારું તત્ત્વ પ્રગટવાની

શક્યતા જાગી !

દુહોરોવને મોઢે પાસ્તરનાક આ યુદ્ધનું રહસ્ય આ રીતે પ્રગટ કરે છે—

‘આ યુદ્ધનું એક ખાસ લક્ષણ છે કે ક્રાંતિકારી દાયકાઓમાં એ એક કડીરૂપ છે. ઊથલપાથલો વખતે સહજ રીતે પ્રગટ થતાં કારણોનાં સીધાં કૃત્યોનો આ યુદ્ધ અંત સૂચવે છે...હવે આનુષંગિક કારણો કામ કરી રહ્યાં છે. હવે એનાં ‘ફળોનાં ફળો જોવા મળે છે.’ (પા. ૧૨૪)

તાત્પર્ય કે, યાતનાઓના કાદવમાંથી હવે કમલ ખીલી રહ્યાં છે : હવે ‘વલુખરડ્યાં, વીરતા ભર્યાં, મહાન હોડ ભર્યાં કદિ-ન-સૂણ્યાં કાર્યો માટે તત્પર પાત્રો’ પ્રગટ થઈ રહ્યાં છે. ન માની શકાય અને આંજી દે એવા ગુણો આ પેઠીની નૈતિક ખુશ્ખો છે.’ (પા. ૧૨૪)

પાસ્તરનાકની શ્રદ્ધા પાછળનું આ દર્શન છે :

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ, પ્રથમ શ્રમજીવી ક્રાંતિ, પ્રતિ-ક્રાંતિ, ને સત્તાકાંડ,— આ બધાં કઠોર કર્મોની હેલીઓ ગળે આવી છતાં, પુસ્કિનથી આરંભી તાલ્સતોય સુધીનાં ધાવણે ઊછરેલી રશિયન પ્રજા ભયંકર જીવન ઘટનાઓ દરમ્યાન યે પોતાનું સ્વત્વ ગુમાવી બેઠી ન હતી. ગમે તેવી સ્થિતિમાં, રશિયન પ્રજાનો રશિયન ધરતી પ્રત્યેનો, ઘેલછાની હદે પહોંચેલો લાગે તેવો આત્મીયતાનો બંધ શિથિલ થવા પામ્યો ન હતો. એટલે જ તો, છેવટે, આ પાશમાંથી મુકિત પામવાની ઘડી આવી ત્યારે હિટલરી પાશવી દળો સાથે ભળી જઈ માલોમને લાંછન લગાડવાનો માર્ગ અખત્યાર કરવાને બદલે જગતની તવારિખમાં ઉર્જાવલ અમર શલાહતને પાંચે તે પળી શકી.....

અને પાસ્તરનાક કહે છે તેમ, આ દુર્ઘટનામાં જ એક અણુધાયું છતાં અનન્ય પરિણામ પ્રગટયું—નવી પેઠીની ખુશ્ખો પ્રગટી !

પાસ્તરનાકની ભાવિ શ્રદ્ધાનું આ રહસ્ય છે.

લેખકનું આ વિશિષ્ટ જીવન-દર્શન સમજનાર પાસ્તરનાકને કે જિવાગોને દેશદ્રોહી તરીકે વ્યક્તિગત સંકુચિત શ્વાર્થમાં રમમાણ બુદ્ધિજીવી-ભાગેડુ તરીકે નહિ જ બદનામી શકે.

ડા. જિવાગો ‘બુદ્ધિજીવી ભાગેડુ’ નહિ, પણ ચિરંજીવ સત્યનો સંશોધક-કલાકાર છે, જે ગમે તેવી ઝંઝાવાતભર્યાં અવસ્થામાંય પોતાનું સ્વત્વ અને સ્વમાન બળગતી રાખે છે. રશિયન કલાસિકલ સાહિત્યમાં ‘obyvatel’ તરીકે જેનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે તેવું તે ‘inwardly aloof’ પાત્ર છે—આંતરિક એકલતા અને સ્વસ્થતા એનું કવચ છે.

ક્રાંતિકારીઓ જેને અંગત વ્યક્તિગત જીવન ગણી ઉતારી પાડે છે, એ અંગત-વ્યક્તિગત જીવનનો સહજ પરિતોષ તો માનવ જીવનનું ‘અંતિમ શુભ છે’—જિવાગોની આ ભાવના છે. જે ક્રાંતિ જીવનમાં કૃત્રિમ છેદ ઊભો કરે છે, સહજ જીવનને ધંભાવી દેવા માગે છે, એને જ એ વિકૃતિ લેખે છે.

વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે, વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચે, વ્યક્તિ જીવન અને પ્રકૃતિ વચ્ચે ભેદ ઊભો કરનારી ‘સાશિયોલોજી’નો તે ઇન્કાર કરે છે.

‘માણસોને ચઢાવી મારવાની, માણસોને પ્રકૃતિથી પર અથવા ઉચ્ચ-તર ગણવાની ‘સાશિયોલોજી’ પણ એને સ્વીકાર્ય નથી.’ (પા. ૧૨૨)

ડા. જિવાગોનું જીવનદર્શન જ તેને બીજાં અનેક પાત્રો (એન્ડ્રીપોવ, દુદોરોવ, ગોર્ડન વર્ગેરે) થી જુદો પાડે છે. પરિણામે એની કસોટી પણ અત્યંત કપરી બની રહે છે.

છેલ્લે છેલ્લે, જિવાગો અને લારા ફરી પાછા ‘વારિકીનો’ પહોંચી ગયાં, તે ગમે તે ઘડીએ મોત તૂટી પડવાની ભીતિમાં બંને જીવી રહ્યાં છે, તેવા કઠોર કસોટીના દિવસોમાંય તે અજબ સ્વસ્થ-ચિત્ત છે. એને સુરક્ષિત સ્થળે પહોંચાડી દેવાની કામારોબ્સ્કીની ઓફરનો એ સ્પષ્ટ દંઠ ઇન્કાર કરે છે !

* જિવાગો પોતાની પ્રીતિમૂર્તિ લારાનું જીવન ખરબાદ કરનાર, રાજકીય તકવાદી કોમારોબ્સ્કીની સહાય લેવા તૈયાર નથી—મેત વી'ટો લઈ રહ્યું છે, એ સ્પષ્ટ જોવા છતાં; ને એક વાર ભાગી છુટે તો તે પોતાના નિર્વાસિત કુટુંબ સાથે સુખશાંતિમાં પાછલું જીવન વીતાવી શકે, એવી પૂરી તક હોવા છતાં !

* ઉપરાંત, કદાચ, જિવાગો પોતાની રશિયન ધરતીને છોડીને ક્યાંય પણ જવા તૈયાર નથી !

આથી જ તો, અત્યંત આત્મશ્રદ્ધાપૂર્વક જિવાગો કહી નાખે છે :

‘ તેઓ (ક્રાંતિકારીઓ) તાતા વીર છે, અને હું અત્યાચાર અને પછાતપણાનો પક્ષકાર શ્રુલ્લક જાંતુ છું—એવું સ્વીકારી શકતો નથી.’ (પા. ૧૦૦)

આ નવલકથાની રસરચના પણ વિશિષ્ટ છે.

જે વાસ્તવિક ભૂમિ પર આ નવલકથા આલેખાઈ છે એના સહજ પરિણામ જેવો ભયંકર ‘બીલ્સ’ રસ આ નવલકથાના આરંભમાં સર્વત્ર વિસ્તરેલો પડ્યો છે.

* મૃત્યુથી જ આ નવલકથાનો આરંભ થાય છે; અને નવલકથાનો પટ વિસ્તરતાં યુદ્ધ, ક્રાંતિ, પ્રતિક્રાંતિ—એક સાથે એકસામટાં જાણે તૂટી પડે છે !

* ધરપકડો, અત્યાચારો, ખૂનો, આત્મહત્યાઓ, ખુદ પોતાનાં સ્ત્રી બાળકોનાં ખૂનો, અપહરણો—બીલ્સ રસનો પટ વિસ્તરે છે ! પરંતુ નવલકથા જેમ જેમ અંત તરફ ગતિ કરે છે તેમ તેમ બીલ્સરસ કરુણરસમાં પરિણત થાય છે.

જિવાગો અને લારાની આખી કથની કેવળ કરુણ રસનો પ્રતાપ છે.

* લારા પ્રતિ અપ્રતિમ સ્નેહ છતાં જિવાગોનું સમસ્ત જીવન એકલતા, અસહાયતામાં વ્યતીત થાય છે અને અંતે મોસ્કોમાં આવ્યા બાદ, ગોડવાયાનો આભાસ થાય છે તે દિવસોમાં જ, ખોરવાઈ જતી દ્રામમાં હૃદયખંધ પડી જતાં જિવાગોનો અંતકાલ આવે છે.

વિધિની કૂરતા ય કેવીક ! જિવાગો જે ટ્રામમાં બેઠો છે, એજ ટ્રામની અડફેટે વારંવાર (દસદસ વાર) ચઢતી અને હરબડી કચડાઈ જવાની શક્યતાને પાછળ નાખી દેતી 'સ્વીઝ વૂઝ મહિલા' છેવટે આગળ ધપી ગઈ—જિવાગોને પાછળ નાખી દઈને !

ડો. જિવાગોના આ કરુણાંત દ્વારા લેખક જાણે સારા રશિયાના જીવનની કરુણતાનું સૂચન કરે છે !

હારાનો અંત તો આથીય વધુ કરુણ છે : 'એકાએક એક દિવસ હારા પાછી ન ફરી...ક્યાંક કોક 'કોન્સન્ટ્રેશન કેમ્પ'માં ફેંકાઈ ગઈ હશે...અનામી ભૂલાઈ ગયેલી એક માત્ર સંખ્યા રૂપે મરીને ખતમ થઈ હશે.....' કેવળ અટકળ જ કરવાની રહી !

ધરતીના નસીબ સાથે આટલાં વરસોએ ખરેખર શું આવી કૂર રમત રમી લીધી હતી ?

અને હજી ય, આનાથી ય કેંક અધિકતર આઘાતજનક ગમખવાર કરુણા તો તાન્યા દ્વારા પ્રગટ થઈ છે !

ખુદ જિવાગો અને હારાનું ફરજદ—તાન્યા ! Out-of-tune તાન્યા—પિતૃહીન, ગૃહહીન, ધોખીકન્યાના વેશે, યુદ્ધ ભૂમિ પર, સૈનિકાની વચ્ચે !

* લેખકે કદાચ રશિયન જીવનની કઠોર વિષમતાનું દર્શન આ રીતે કરાવ્યું છે !

શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિજીવી જિવાગો અને રશિયન ધરતી સમી અનન્ય હારા ! શ્રેષ્ઠ તરવોમાંથી યુધ્ધે અને યુદ્ધના અનુસંધાનમાં જન્મેલી ક્રાંતિએ, અને તેના અનુસંધાનમાં જાગેલી પ્રતિક્રાંતિ તથા ત્યાર પછીના ઇતિહાસે પ્રગટાવેલ પરિણામ—આ તાન્યા ! (જેને વરસો સુધી કોકને ઘેર સંતાડી રાખવી પડી હતી; અને જેનું અસ્તિત્વસુધ્ધાં નવેસરથી શોધી કાઢવાની જરૂરિયાત હારાને માટે બભી હતી !)

પ્રતીકા પાસેથી અદ્ભુત કામગીરી કદાવવામાં પાસારનાક ઉસ્તાદ છે.

પરંતુ આ બધી કરુણ ઘટનાઓ અને કરુણ અંતોમાંથીય છેવટે તો લેખક શાંત-કરુણા જ જન્માવવા માગે છે—દ્વેષ નહિ, કરુણા જ !

નવલકથા જેમ જેમ અંત તરફ ગતિ કરે છે તેમ તેમ ખીલત્સ રસ કરુણુરસમાં પરિણત થાય છે.

અને અંતે આ કરુણુરસ પણ સર્વ રસોના અંતસમા શાંતરસમાં શમન પામે છે.

ઘોરતમ ખીલત્સના આઘાત પછી, કઠોરતમ કારુણ્યની વર્ષા વરસે છે, પરંતુ અંતે નવાં અંકૂરોનો અનુકંપ વરતાય છે !

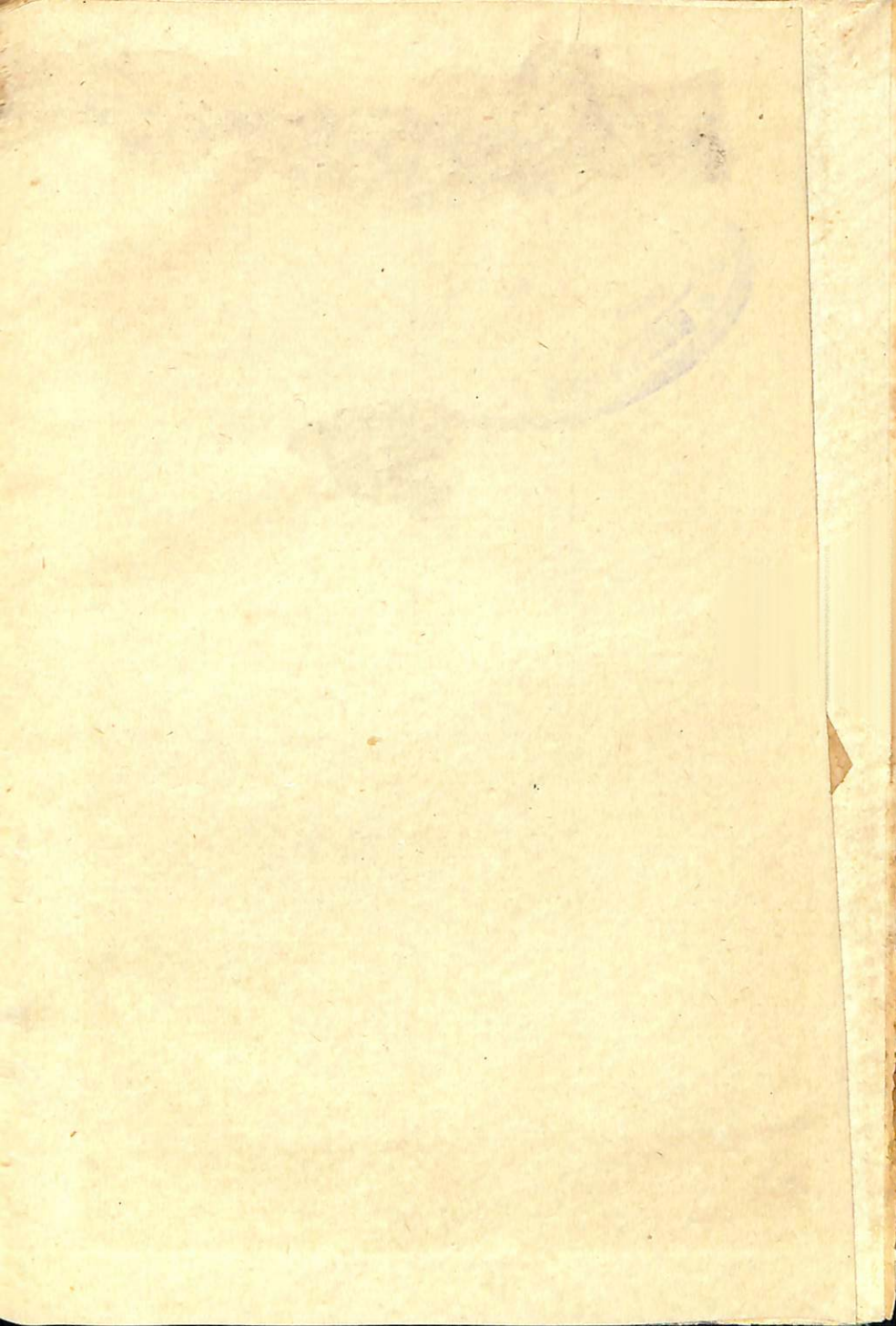
જાણે કાદવમાંથી કમળ ખીલતાં હોવાની પ્રતીતિ થાય છે !

નવલકથાનો અંત સમસ્ત માનવ વિકાસની અંતીમ શ્રદ્ધા જ વ્યક્ત કરે છે : 'હજારો હીન હત્યા અને દ્વેષોના કાદવ(પંક)માંથીય અંતે કમળ(પંકજ) પાંગરે છે...'

માનવતા અમર છે !

016908

16908

तारीख खाती

सर्वे वनेव तारीखे पुस्तकें वस्तुं खायतुं लोखरे

सर्वे वनेव	सर्वे तारीख	सर्वे तारीख	सर्वे तारीख
2 DEC	1978		
14 NOV 1986			
17 NOV 1986			
27 AUG 1999			

१५६०६

विदे एव रत्न
आमरी.

मोनाबल्लारी

2 DEC 1976

14 NOV 1986

17 NOV 1986

27 AUG 1986

पोस्ट स्लिप

बी. प्र. प. ७०

ईशुयुं केव पुस्तके
रापो शकथे.

पुस्तक गुम थशे आगर कटो
नशे तो लई ननार सत्यक्रीओ
ननु परीदी आपनु पडथे.

दिवस

વિશ્વમાનવ

[સંપાદક : ભોળાલાલ ગાંધી]

શરૂઆત ૧૯૫૮ : જાન્યુઆરી

ખ. ટૂંકા સમયમાં ગુજરાતી વિકાનો વિવેચકે
પત્રકારોની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરનાર

દરેક શાળા-સંસ્થા માટે * દરેક કુટુંબ માટે

જીવનનાં અનેકવિધ ક્ષેત્રોની ભરપૂર પ્રેરક માહિતી,
ચિંતન અને અભ્યાસનું માસિક

વાર્તા, કવિતા, પ્રસંગકથા તથા ગ્રંથ-વ્યક્તિ-સંસ્થાના
પરિચય લેખો ઉપરાંત વિજ્ઞાન, સાહિત્ય,
આર્થિક-રાજકીય સમસ્યાઓ

ગુજરાત જીવનધારા, ભારત સંસ્કારધારા, હમ ખેલેન હૈ,
ધરતીવડા, કવિતા તથા ચિત્રકાનો આસ્વાદ
૧૦૬ પાસ વિભાગો

વાર્ષિક રૂ. ૭-૦૦

કુટુંબ

ચૈતન પ્રકાશન ગૃહ લિ.

રામજી મંદિર પોળ • વડોદરા

૧૬ • નીપક પ્રિન્ટરી • અમદાવાદ